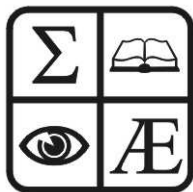

KOMUNIKACJA SPECJALISTYCZNA

TOM 11.

Warszawa 2016

Recenzenci	- prof. dr hab. Elżbieta Tabakowska-Muskat prof. dr hab. Ewa Wolnicz-Pawłowska dr hab. Roman Hajczuk dr hab. Luba Biesiekińska dr hab. Grażyna Mańkowska dr Marek Łukasik dr Włodzimierz Majewski dr Adam Szynal
Redaktor naczelny	- dr Łukasz Karpiński
Sekretarz redakcji	- mgr Wojciech Drajeraczak
Rada Programowa	- prof. dr hab. Barbara Z. Kielar prof. dr hab. Łarisa I. Korniejewa (Jekaterynburg) prof. dr hab. Jerzy Lukszyn prof. dr hab. Zenon Weigt prof. dr hab. Wanda Zmarzer prof. dr hab. Aleksandr W. Zubow (Mińsk) dr hab. Václav Cvrček (Praga)
Redaktorzy językowi	- dr hab. Krzysztof Fordoński dr Dorota Muszyńska-Wolny mgr Marta Ehrenkreutz-Jasińska mgr Oliwia Tortorelo
Redaktorzy tomu	dr Łukasz Karpiński dr Piotr Michałowski
Adres redakcji	- Instytut Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej WLS UW 02-678 Warszawa, ul. Szturmowa 4 tel. 22 55 34 200 e-mail: ks.kjs@uw.edu.pl Wszystkie prawa zastrzeżone. Wersja papierowa jest wersją pierwotną czasopisma.
Opracowanie graficzne	- Łukasz Karpinski
Druk	- Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego zam. 1285/2016

ISSN 2080-3532

ABSTRACTS	5
WSTĘP	9
 ROZPRAWY I ARTYKUŁY	
JAN BAUDOUIN DE COURTENAY W PAMIĘTNIKACH SWOJEJ ŻONY ROMUALDY Z BAGNICKICH BAUDOUIN DE COURTENAY I WSPOMNIENIACH CÓREK	13
<i>MARTA EHRENKREUTZ-JASIŃSKA</i>	
O RÓŻNYCH KORPUSOWYCH METODACH BADAWCZYCH – PRÓBA KRYTYCZNEJ REFLEKSJI	65
<i>MILENA HEBAL-JEZIERSKA, ŁUKASZ GRABOWSKI</i>	
JAK PIĘKNY JEST LUDZKI GŁOS! TECHNIKI WIZUALIZACJI, MIERZENIA I DESKRYPCJI LUDZKIEGO GŁOSU	85
<i>MARIUSZ MELA, VIRGINIA SCHULTE</i>	
OKULOLOGRAFIA W GLOTTODYDAKTYCE NA PRZYKŁADZIE BADAŃ WŁASNYCH	103
<i>AGNIESZKA ANDRYCHOWICZ-TROJANOWSKA</i>	
O NOWYCH ROSYJSKICH SKRZYDLATYCH SŁOWACH W PERSPEKTYWIE LEKSYKOGRAFICZNO-PRZEKŁADOWEJ	123
<i>BOGUMIŁ GASEK</i>	
JĘZYK HISTORII XX WIEKU W PRZEKŁADZIE Z JĘZYKA POLSKIEGO NA JĘZYK CZESKI (NA PRZYKŁADZIE PUBLIKACJI POŚWIĘCONYCH HISTORII POLSKI XX WIEKU)	135
<i>LUDMILA LAMBEINOVÁ</i>	
MIKROKORPUS POLSZCZYZNY 1830-1918	149
<i>JOANNA BILIŃSKA, MAGDALENA DERWOJEDOWA, MONIKA KWIECIEŃ, WITOLD KIERAŚ</i>	
ZAPOŻYCZENIA ANGIELSKIE NA ŁAMACH CZASOPISMA „ARCHITEKTURA-MURATOR” W LATACH 2000-2009	163
<i>SYLWIA TYSZKA</i>	

ELEMENTY ANGLOJĘZYCZNE W POLSKIM JĘZYKU MARKETINGU	171
<i>EWA POBIERZYN</i>	
BILDUNGSWEISEN DER FACHWÖRTER AUS DEM BEREICH DER NOSOLOGIE UND IHRE CHARAKTERISTIK ANHAND VON DEUTSCHSPRACHIGEN MEDIZINISCHEN ZEITSCHRIFTEN	185
<i>EWA MAJEWSKA</i>	
FUNKCJE KOGNITYWNE LEKSYKOGRAFICZNEJ BAZY DANYCH ..	197
<i>ŁUKASZ KARPIŃSKI</i>	
ELEKTRONICZNY SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY – STRUKTURA I FUNKCJE	209
<i>PIOTR MICHAŁOWSKI</i>	
COMPUTER GAMES IN LANGUAGE LEARNING AND TEACHING AMONG TEENAGERS	221
<i>KATARZYNA GRZYB</i>	

RECENZJE

Алла Камалова (ред.), <i>Русская лексикография: вчера, сегодня, завтра</i> , Научная серия „Современная русистика: направления и идеи”, том VII, под ред. А. Киклевича и А. Камаловой, Olsztyn 2015, ss.226.	235
<i>ВЛАДИМИР ДУБИЧИНСКИЙ</i>	
<i>Felder der Sprache. Felder der Forschung</i> , pod red. D. Kaczmarek, J. Makowskiego, M. Michonia i Z. Weigta	239
<i>TOMASZ JANIĄK</i>	

SPRAWOZDANIA

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji „NAUCZANIE JĘZYKÓW OBYCH DZIECI. MIĘDZY TEORIĄ A PRAKTYKĄ”, Kraków 27-30 kwietnia 2016	245
<i>OLGA JAKUBIAK</i>	

JAN BAUDOUIN DE COURTENAY IN THE MEMOIRS OF HIS
WIFE ROMUALDA BAUDOUIN DE COURTENAY NÉE
BAGNICKA AND IN THE MEMORIES OF THEIR DAUGHTERS ... 13

MARIA EHRENKREUTZ-JASIŃSKA

The article presents Jana Baudouin de Courtenay, a versatile scholar, one of the most eminent Polish linguists. It is an excerpt from major publication prepared his great grand-daughter. It illustrates the history of his family at the turn of the 20th century. It is not a typical work, concentrating on academic achievements of the great scholar, but rather a portrait presented from the point of view of his wife and daughters, illustrated with unique pictures from the family archive.

ON CORPUS LINGUISTIC APPROACHES TO STUDY
LANGUAGE: A CRITICAL REFLECTION PAPER 65

MILENA HEBAL-JEZIERSKA, ŁUKASZ GRABOWSKI

In this paper, we present and discuss opportunities and limitations of various corpus linguistic methods used for acquisition, analysis and interpretation of linguistic data found in language corpora. The problems under scrutiny pertain to the accuracy of annotation of linguistic data, too detailed tagsets, negative evidence in language corpora, precision of search queries, abundance of search results, limitations of corpus search engines and concordance programs as well as to the use of tests of statistical significance when comparing frequencies of linguistic items across corpora. Hence, using a number of case studies (pertaining to English, Czech, Polish, Russian and Slovak languages), this critical reflection paper is designed to reflect upon the application of corpus linguistic methodologies to study language.

THE BEAUTY OF THE HUMAN VOICE. MODERN METHODS
OF VISUALIZING, MEASURING AND DESCRIBING HUMAN
VOICE 85

MARIUSZ MELA, VIRGINIA SCHULTE

The paper is concerned with modern techniques of measuring, visualizing and describing human voice as are implemented in the Laboratory of Multimodal Communication at Warsaw University. According to the authors, human communication is a multimodal system of expression and comprises vocal, verbal and paraverbal elements. Such an approach to human communication requires developing special methods of analyzing linguistic data. In the paper, some basic phonetic terms having been explained, it will be shown how the vocal display can be analyzed using the computer programme Praat for the purposes of investigating pronunciation mistakes in intercultural communication. In the last part of the paper, GAT2 conventions for the transcription of selected paraverbal phenomena will be listed and an example transcription will be provided.

EYE TRACKING IN GLOTTODIDACTICS ON THE BASIS OF THE AUTHOR'S OWN RESEARCH	103
<i>AGNIESZKA ANDRYCHOWICZ-TROJANOWSKA</i>	
The following article is aimed at presenting the newest technology, i.e. eye tracking, on the ground of glottodidactics. To do that I briefly describe what eye tracking is and what kind of data it gives. Next I present two pilot studies that were conducted by me in 2015 on the groups of (upper)secondary school students, I explain their object, i.e. textbook of English, I compare the results and draw general conclusions that are the starting point for the proper experiments.	
NEW WINGED WORDS OF CONTEMPORARY RUSSIAN LANGUAGE IN TERMS OF LEXICOGRAPHY AND TRANSLATION	123
<i>BOGUMIL GASEK</i>	
The article discusses the problem of winged words of Contemporary Russian Language in terms of lexicography and translation. In the introduction the author gives a short characteristic of winged words and suggests the need to identify lexicographical description and selection of match for winged words in Russian language of post Soviet period (the period of time from the collapse of the USSR up to the present). For illustrative purposes the author is using three expressions: ' <i>edinstven-naia strana v mire, sposobnaia prevratit' SShA v radioaktivnyj pepel'</i> '; ' <i>pomidorami ne otdeiutsia</i> ', ' <i>deneg net, no vy derzhites!</i> ' that are new to Russian language.	
THE LANGUAGE OF HISTORY OF THE 20TH CENTURY IN TRANSLATION FROM POLISH INTO CZECH (ON THE BASIS OF PUBLICATIONS DEALING WITH POLISH HISTORY OF THE 20TH CENTURY)	135
<i>LUDMILA LAMBEINOVÁ</i>	
This article address the issue of the challenges faced by a Czech translators of historical papers as academic texts, especially the texts devoted to the XX th century History of Poland. The first part includes definitions of language of history and its typical elements (for example: interdisciplinary terms, abbreviations, proper names, culture bound items etc.). The second part is a discussion of the problems faced by the translator historical papers from Czech to Polish. The article ends with a useful guidelines for translation practitioners of academic texts in the field of history.	
MICROCORPUS OF THE POLISH LANGUAGE 1830-1918	149
<i>JOANNA BILIŃSKA, MAGDALENA DERWOJEDOWA, MONIKA KWIECIEŃ, WITOLD KIERAŚ</i>	
The paper presents a tiny corpus of Polish language between 1830 and 1918. The aim of the corpus is to provide data for a morphological analyzer, in order to make it suitable for inflectional forms and	

orthographic variants of that period. The corpus consist of 1000 samples. Each sample is 1000 words long. The resource divides into 5 subcorpora (200 samples each): scientific papers & books for general public, short news, feuilletons, fiction, drama. The samples were picked from electronic libraries and repositories. The team tried as much as possible to avoid masterpieces or popular classic, because these are already in lexicons. In effect there are much more titles, authors and publishing houses in the corpus than we expected. The structure of a sample is presented in the initial part of the paper, followed by details of the markup for each type of the text. Then general characteristics of each subcorpus is provided. In the conclusion we suggest research in other fields, that may be based on such a tiny corpus, e.g. in syntax and morphology.

AN ENGLISH BORROWINGS IN THE MAGAZINE

“ARCHITEKTURA-MURATOR” IN THE YEARS 2000-2009 163

SYLWIA TYSZKA

The paper characterizes and describes English borrowings in the specialist language of architecture, which appeared on the pages of the magazine ‘Architektura-Murator’ in the years 2000-2009. The main stress was placed onto the classification of the new terms as well as ways of their adaptation. The analysis shows that English language has undoubtedly enriched the specialist language of architecture with new terms, out of which the largest group is formed by abbreviations.

ENGLISH ELEMENTS IN POLISH LANGUAGE OF MARKETING

171

EWA POBIERZYN

The aim of this paper is to present the language of marketing in the light of the anthropocentric theory of human languages. The author discusses issues related to the role of English as a global lingua franca and a word donor to other languages. The presence of English in Polish language of marketing has been discussed and accompanied by the examples extracted from a selection of articles from Polish magazines devoted to marketing. The analysis of loanwords has been conducted using AntConc software. Particular attention has been paid to the loanword adaptation to Polish system in the areas of morphology and orthography. Furthermore, the ways in which anglicisms are introduced to the text have been analysed.

WAYS OF FORMING SPECIALIST TERMS FROM THE AREA OF NOSOLOGY AND THEIR CHARACTERISTICS BASED ON THE GERMAN-LANGUAGE MEDICAL PRESS ARTICLES

185

EWA MAJEWSKA

The pathology medical vocabulary is rich and diverse. It includes names for diseases, disease processes, conditions, symptoms, syndroms, causes and their development processes. These terms have different morphological structures and fall into semantic groups. Except fort he technical terms, also trivial names and standard language expressions

occur in the vocabulary. In addition to the German names of diseases, there are foreign borrowings from the classical languages or English, multiple word names, acronyms and eponyms.

COGNITIVE FUNCTIONS OF LEXICOGRAPHICAL DATA BASES 197

ŁUKASZ KARPIŃSKI

The article presents a proposal of treatment of terminological data bases as the basis for modelling automatic procedures which would copy human mental processes. The most important directions of the development of the “soft” and “hard” linguistic intelligence are registering of changes in meaning and stylistic nuances, parametric quantitative and qualitative assessment of text, as well as support of automatic translation and tools such as CAT.

ELECTRONIC TERMINOLOGICAL DICTIONARY – STRUCTURE AND FUNCTIONS 209

PIOTR MICHAŁOWSKI

The article aims to present the project of an electronic terminological dictionary. The project is based on the model of an ideal branch terminological dictionary, the model of which was created by the author. The paper also describes the structure and functions of the e-dictionary and the possibilities of its application in the educational process. The set of functions of the described terminological dictionary was determined by author's research and selected reputable e-dictionaries.

COMPUTER GAMES IN LANGUAGE LEARNING AND TEACHING AMONG TEENAGERS 221

KATARZYNA GRZYB

The aim of the article is to investigate the usefulness of computer games in the process of foreign language learning using the example of a cooperative game *Guild Wars 2*. The research consisted in exploring which communicative acts occur between game users and how such communication fits the framework of the *Curriculum* for middle high school students. The results of the analysis carried out through participatory observation prove that games can serve as a tool for individual learning as well as teaching of foreign languages, as they require the players to engage in various communicative situations which are necessary for the emergence and functioning of the game community.

WSTĘP

Z okazji 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego i 40-lecia Wydziału Lingwistyki Stosowanej odbyła się konferencja poświęcona życiu i twórczości wybitnego Polaka Jana Ignacego Niecisława Baudouina de Courtenaya. Niniejszy tom otwiera tekst przedstawiający sylwetkę tego wszechstronnego naukowca, jednego z najwybitniejszych polskich lingwistów, pióra jego prawnuczki – Marty Ehrenkreutz-Jasińskiej. Zebrany materiał ukazuje losy rodziny Profesora na tle ówczesnej sytuacji politycznej i wydarzeń historycznych. Nie jest to typowy artykuł opisujący osiągnięcia wybitnego uczonego, lecz obraz człowieka przedstawiony z punktu widzenia jego żony i córek, ilustrowany unikatowymi fotografiami z archiwum rodzinnego.

Jubileusze Uniwersytetu i Wydziału stały się pretekstem do dyskusji podczas kolejnych trzech konferencji, poświęconych odpowiednio lingwistyce stosowanej, innowacjom cyfrowym w humanistyce i lingwistyce korpusowej.

W związku z powyższym, kolejne artykuły w 11. tomie „Komunikacji Specjalistycznej” prezentują osiągnięcia współczesnej lingwistyki. Autorzy poszczególnych prac, reprezentujący różne ośrodki akademickie, koncentrują się na sześciu aspektach tej dyscypliny – terminologicznym, leksyko-graficznym, translatorycznym i glottodydaktycznym, a także na inżynierii lingwistycznej i nowoczesnej aparaturze badawczej. Redaktorzy niniejszego tomu polecają uwadze Czytelników zarówno rozważania teoretyczne, opracowania interdyscyplinarne, jak i studia przypadku, mając nadzieję, iż staną się one przyczynkiem do dalszej dyskusji.

Łukasz Karpiński

Piotr Michałowski

UW: PANEL EKSPERTÓW

NA WYDZIALE LINGWISTYKI STOSOWANEJ

Lingwistyka stosowana - co to takiego?

3 marca 2016, od 16:00
budynek Wydziału Lingwistyki Stosowanej,
Warszawa, ul. Dobra 55, sala 1.007-1.008.
Pracownicy Wydziału Lingwistyki Stosowanej UW wraz z zaproszonymi przedstawicielami innych jednostek akademickich oraz ekspertami praktykami zapraszają do uczestnictwa w otwartej dyskusji, poświęconej najważniejszemu aspektom tytułowej dziedziny.

● WSTĘP WOLNY

UW: Druki ulotki
Dla Ciebie prędko

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

ORGANIZATOR WYDARZENIA

WSPÓŁORGANIZATOR WYDARZENIA

cod

UW: SESJA NAUKOWA

NA WYDZIALE LINGWISTYKI STOSOWANEJ

Jan Ignacy Necisław Baudouin de Courtenay

profesor językoznawstwa,
wielki myśliciel,
publicysta,
działacz

Sesja poświęcona pamięci jednego z najwybitniejszych uczonych związanych z Uniwersytetem Warszawskim

odbędzie się 8 marca 2016 r.
w budynku Wydziału Lingwistyki Stosowanej,
przy ul. Dobrej 55, w salach 1.007-1.008.

Początek o 9:00.

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

WSPÓŁORGANIZATOR WYDARZENIA

WSPÓŁORGANIZATOR WYDARZENIA

cod

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

UW: SESJA NAUKOWA

DOKTORANTÓW
WYDZIAŁU LINGWISTYKI STOSOWANEJ

Innowacje społeczne - technologie cyfrowe

16 marca 2016, od 16:00
budynek Wydziału Lingwistyki Stosowanej,
Warszawa, ul. Dobra 55, sala 1.007-1.008.

Celem konferencji jest spojrzenie w przyszłość lingwistyki stosowanej oczami młodych naukowców Wydziału.

UW: Druki ulotki
Dla Ciebie prędko

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

ORGANIZATOR WYDARZENIA

WSPÓŁORGANIZATOR WYDARZENIA

cod

UW: PANEL EKSPERTÓW

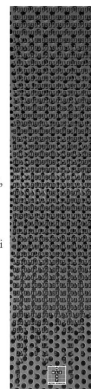
NA WYDZIALE LINGWISTYKI STOSOWANEJ

Lingwistyka korpusowa - o języku zerojedynkowo

7 kwietnia 2016, od 16:00
budynek Wydziału Lingwistyki Stosowanej,
Warszawa, ul. Dobra 55, sala 1.007-1.008.

Pracownicy Wydziału Lingwistyki Stosowanej UW wraz z zaproszonymi przedstawicielami innych jednostek akademickich oraz ekspertami praktykami zapraszają do uczestnictwa w otwartej dyskusji, poświęconej najważniejszemu aspektom tytułowej dziedziny.

● WSTĘP WOLNY

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

ORGANIZATOR WYDARZENIA

WSPÓŁORGANIZATOR WYDARZENIA

cod

PATRONI MEDIALNE
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

SPONSOR
JUBILEUSZU 100 LECIA UW

ROZPRAWY I ARTYKUŁY

MARTA EHRENKREUTZ-JASIŃSKA*prawnuczka J. Baudouina de Courtenay***JAN BAUDOUIN DE COURTENAY W PAMIĘTNIKACH SWOJEJ ŻONY
ROMUALDY Z BAGNICKICH BAUDOUIN DE COURTENAY
I WSPOMNIENIACH CÓREK**

Tak przeważnie jest, że mówiąc o wielkich uczonych i przedstawiając ich drogę twórczą ważną dla rozwoju nauki, mało zwraca się uwagę na tych, którzy im ułatwiali całkowite oddanie się pracy. Dlatego, poświęcając ten tekst pamięci mego pradziada Jana Baudouin de Courtenay, chcę pokazać, jak ważną rolę w jego życiu pełniła żona, Romualda. Na tablicy nagrobnej na starych Powązkach, gdzie jest pochowana, widnieje napis: *historyczka, publicystka, żona profesora uniwersytetu*. Odwiedzając groby moich bliskich, przyjmowałam tę informację bez emocji, nie zagłębiając się w jej znaczenie. Jednak, kiedy pochłonęła mnie lektura zapisków mojej prababki i blade kontury historii rodziny zaczęły nabierać barw i znaczeń na tle dziejących się wydarzeń w konkretnych czasach, uderzyło mnie, jak odmiennie od przyjętych norm układały się stosunki rodzinne w domu Baudouinów. Pomyślałam o przysiędze małżeńskiej, składanej przez kobiety w owych latach. Była tam mowa nie tylko o wierności, miłości, ale i posłuszeństwie, rozumianym jako całkowita podległość woli męża.

A więc zacznę od początku tej niezwyklej historii życia dwóch wybitnych osobowości. Jan Baudouin urodził się 1845 roku. Studiował w Szkole Głównej i któregoś dnia, kiedy wracał do domu wpadł w zamieszanie wywołane przez Kozaków, atakujących w okresie popowstaniowym młodzież polską na ulicach Warszawy. Od razów nahajek uratowała go dziewczyna, która otworzyła drzwi swojego mieszkania i wpuściła młodego studenta. W ten sposób poznał swoją przyszłą żonę. Odwiedzał często jej dom rodzinny i w miarę pogłębiania się znajomości coraz serdeczniejsze więzy łączyły go z całą rodziną Pryfków. W 1870 r. Jan obronił w Lipsku pracę doktorską, a w 1875 r. objął stanowisko profesora na uniwersytecie w Kaza-

niu. To mu pozwoliło podjąć decyzję o małżeństwie z wybawicielką i swoją wielką miłością, Cezarią Pryfke. W sierpniu 1876 r. pobierają się i Jan zabiera żonę do Kazania. Cezaria nie czuje się tam dobrze, tęskni za rodzicami i Warszawą. W rok później Cezaria spodziewa się dziecka. Jan ogromnie się cieszy. Rodzice Cezarii namawiają, żeby na okres porodu przyjechała do nich i młodzi małżonkowie decydują się na to. Niestety w czasie porodu ginie matka i nienarodzone bliźnięta. To dla Profesora ogromny cios. Cezaria została pochowana w Warszawie, na cmentarzu ewangelickim. Grób istnieje do dziś, a Jan umieścił na nim tablicę: *"anioł dobroci, miłości i przebaczenia, jedynie swoją śmiercią zasmuciła kochające ją serca"*.

Fot. 1. Cezaria Baudouin de Courtenay z d. Pryfke

Fot. 2. Epitafium na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie

Jednak, jak wiadomo, i największa rozpacz kiedyś się kończy. Praca i siła charakteru sprawiły, że mimo przeżytej tragedii profesor Jan w Kazaniu zaczyna być dostrzegany jako indywidualność. Profesor Ułaszyn, uczeń i wielki przyjaciel Jana Baudouin de Courtenay, tak pisał o nim: *„to nie był typ 'ciasnego' fachowca, chociażby genialnego. To był typ prawdziwego uczonego myśliciela, językoznawcy – filozofa.”*¹ Właśnie wtedy z prof.

¹ Henryk Ułaszyn, *Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka (1845-1929)*, Poznań 1934

Mikołajem Kruszewskim stworzył kazańską szkołę lingwistyczną², która otworzyła mu drzwi do dalszej kariery zawodowej.

Tymczasem na Ukrainie żyją zamożni ziemianie Głuchowscy, których córka Anna wychodzi za mąż za lekarza Romualda Bagnickiego, syna wykładowcy Liceum Krzemienieckiego. Rodzice Anny doceniają zdolności Romualda i stanowisko jego ojca w szacownej uczelni o niezwykle wysokim poziomie, kształcącej zastępy polskiej inteligencji, ale niepokoją się, że zięć oprócz zawodu medyka nie ma zaplecza finansowego, które by zabezpieczało przyszłość rodziny. Początkowo jednak wszystko układa się dobrze. Przychodzą na świat dzieci: syn Dariusz i dwie córki Romualda i Joanna. W 1863 r. wybucha powstanie i Romuald Bagnicki za udzielanie pomocy powstańcom zostaje zesłany do guberni jekaterynosławskiej. Anna postanawia mu towarzyszyć, a dzieci zostawić u Eulalii Bojarskiej (teściowej swojego brata) do chwili, kiedy urządzią się w nowym miejscu. Pobyt w domu "babuni Bojarskiej"³ miał ogromny wpływ na małą, bo zaledwie kilkuletnią, Romualdę. To on ukształtował poglądy i zasady moralne dziewczynki, którym była wierna do końca życia. Po pewnym czasie rodzice zabierają całą trójkę do Taganrogu. „*Dom doktorostwa Bagnickich* - pisze Romualda w *Pamiętniku* - *był zawsze na obczyźnie centrum nielicznej kolonii polskiej, a w owych latach popowstaniowych codziennymi jego gośćmi byli nadzwyczaj zacni i wykształceni wygnańcy polscy*”⁴. W Taganrogu Romualda uczy się w gimnazjum. W 1870 r. Darek zdaje konkursowe egzaminy na Uniwersytet Petersburski, Romualda kończy szkołę i wobec tego matka postanawia pojechać razem z dziećmi do Petersburga dla dalszej nauki. Występuje do władz carskich o pozwolenie na osiedlenie się w Petersburgu i otrzymuje je. Dzieci są szczęśliwe - otwierają się przed nimi nowe możliwości. Stolica imperium rosyjskiego umożliwia dostęp do bogatych zbiorów bibliotek, bywania w teatrach, zwiedzania galerii i zabytków. Ojciec przysyła środki na ich utrzymanie. Nadchodzi jednak

²" Kazańska szkoła językoznawcza - polska językoznawcza szkoła naukowa działająca na rosyjskim Cesarskim Uniwersytecie Kazańskim w drugiej połowie XIX w. Założycielem szkoły był Jan Baudouin dr Courtenay, a jego najbliższy współpracownik i uczeń to Mikołaj Kruszewski. [...] kazański dorobek językoznawstwa jest wciąż niedoceniony, a znaczna część chwały przypisywanej pracom de Saussure'a winna być oddana właśnie Kruszewskiemu i jego mistrzowi". [cytat pochodzi z hasła *kazańska szkoła lingwistyczna* umieszczonego w "Wikipedii".]

³ Eulalia Bojarska (z domu Skarbek Rudzka) - córka chrzestna Tadeusza Czackiego." Kult Czackiego i tradycji krzemienieckiej [w rodzinie Bojarskich i Głuchowskich], nigdy nie tracił na sile, tym bardziej, że bracia pani Eulalii i mąż jej byli wychowañcami Liceum Krzemienieckiego [...]. Najstarszy z braci, major Aleksander Skarbek Rudzki walczył w 1830-1831 r. i umarł na emigracji w Paryżu. Drugi brat był jednym z siedmiu rozstrzelanych w 1863 r. w Kijowie [...], syn Eulalii, Zdzisław [...] został zabity w jedynej większej potyczce z moskalami na terytorium ukraińskim pod Wercholasem. [Informacje cytowane z *curriculum vitae* Romualdy Baudouin de Courtenay].

⁴Ibidem.

moment, gdy oczekiwane pieniądze nie nadchodzą. Romuald inwestuje w jakieś niepewne interesy i popada w długi, do tego traci pracę. Przewidywania rodziców Anny spełniają się. Nagle bieda zagląda w oczy. Romualda zapisuje w pamiętniku: *„Co nam grozi? Nam wszystkim - boję się myśleć”*. Cała rodzina mobilizuje siły, żeby przetrwać. Romualda stara się znaleźć pracę. Notuje: *„Chodziłam po kilkanaście wiorst dziennie w nadziei jakiegoś zarobku według ogłoszeń [...] Dziś w ciągu rana przypomniała mi się „Marta” pani Orzeszkowej, bo znalazłam się mniej więcej w takim położeniu”*. Bardzo przeżywa rozmowy z potencjalnymi chlebodawcami. Styka się z wyniosłością i brakiem szacunku. Stara się obiektywnie ocenić swoje szanse. Ma zaledwie 17 lat, ale już zdaje sobie sprawę, jak ważne jest dla kobiety wykształcenie. Pisz: *„Ekonomiczne stanowisko kobiety w nasze czasy tak jest niskie, tak bardzo niskie [...] do czego jestem zdolna? Nie umiem nic gruntownie, każdy studencik lepiej potrafi uczyć.”* Ostatecznie rodzinie udaje się wyjść z trudności. Darek zostaje korespondentem wojennym w czasie wojny turecko-rosyjskiej. Jańcia dostaje się do gimnazjum, a Romualda jako jedna z pierwszych Polek podejmuje studia na założonych przez Konstantego Bestużewa Riumina w 1878 r. Wyższych Kursach dla Kobiet, namówiona do tego przez samego założyciela, który zwrócił na nią uwagę ze względu na wyróżniające ją wyniki nauki w gimnazjum.

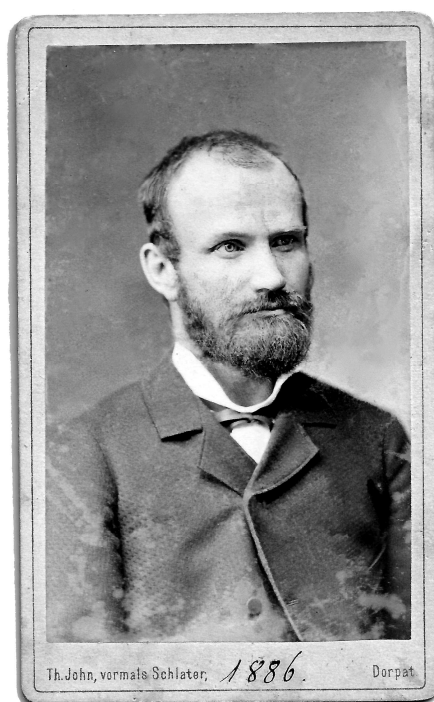
W tym czasie Romualda wrasta już w środowisko petersburskie. Ma grono ludzi zaprzyjaźnionych, którzy cenią jej charakter, intelekt, urodę. Ma przyjaciół także wśród Rosjan, ale już wtedy deklaruje, że nigdy nie wyjdzie za mąż za Rosjanina. Na razie jednak o zamążpójściu nie myśli. Pochłania ją nauka. To dążenie do wiedzy i niezależność poglądów Romualdy wzbudzają szacunek. Nie w pełni jest jeszcze świadoma tego, że ma zdolności przywódcze, że wywiera wpływ na swoje otoczenie. W czasie studiów działa wśród młodzieży polskiej i w 1879 r. zostaje wysłana, jako jej delegatka na jubileusz Ignacego Kraszewskiego w Krakowie. Szanownego Jubilata poznaje osobiście i potem nawiązuje się bogata korespondencja, która zaginęła w ostatniej zawierusze wojennej. Wtedy też oglądała występ Heleny Modrzejewskiej. Ten wyjazd rozbudził w niej marzenia, żeby kiedyś zamieszkać w tym pełnym świadectw wielkiej przeszłości Polski mieście.

Jan Baudouin de Courtenay, pracując w Kazaniu, odwiedza Petersburg i wyklada na Cesarskim Uniwersytecie, a także na Kursach Bestużewskich. Romualdzie imponuje jako uczonec. Docierają też do niej opinie o nim, jako o człowieku o rozległych horyzontach, znakomitym lingwiście, cieszącym się ogromnym szacunkiem wśród środowisk postępowych. Wreszcie w domu znanej patriotki polskiej i działaczki społecznej i poli-

tycznej, Celiny Kirkorowej⁵, Jan i Romualda spotykają się. Młoda, pełna życia, odczytana, o zdecydowanych poglądach studentka zainteresowała Profesora. Historia jej życia i umiłowanie nauki były pomostem, który zbudował trwalsze uczucia i połączył tę parę na wiele lat. 31 grudnia 1881 r. Romualda i Jan biorą ślub i stwarzają dom, o którym autorzy wspomnień o Janie piszą z szacunkiem i podziwem, że „dom jego (także dzięki żonie Romualdzie) był zawsze wybitnym ośrodkiem polskości” a więc tradycjom wyniesionym z domu rodzinnego Romualdy staje się zadość. Już jako mężatka ukończyła studia i obroniła swoją pracę dyplomową oraz zdała egzaminy końcowe.

Fot. 3. Romualda z Bagnickich Baudouin de Courtenay, druga żona Jana.

Fot. 4. Jan Baudouin de Courtenay.

W tym czasie młodzi małżonkowie odbyli podróż zagraniczną. Wspomina o tym ich córka Ewelina w artykule *Jan Baudouin de Courtenay w życiu prywatnym (II)*⁶: „Mieszkali początkowo w Lipsku. Po drodze wstąpili do

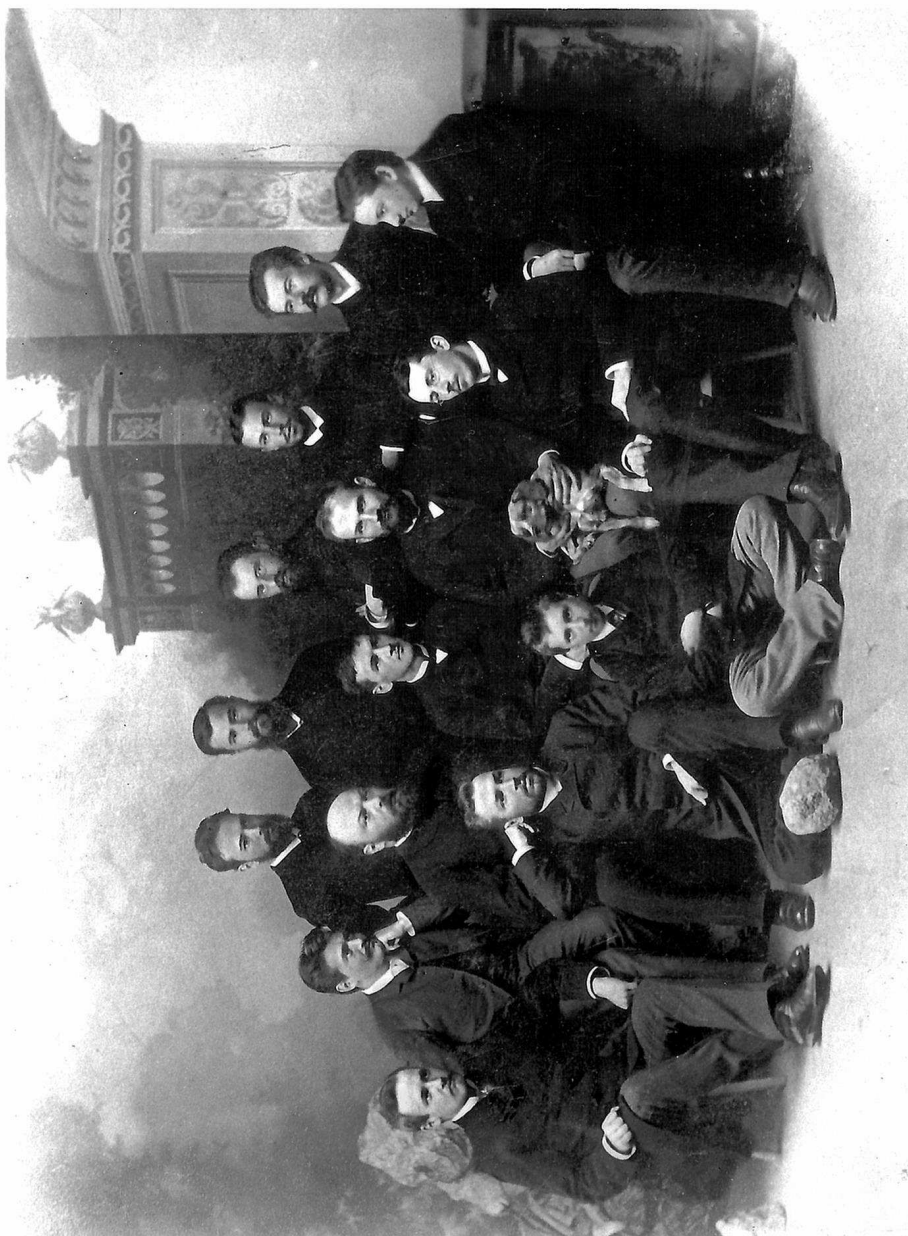
⁵ Celina Kirkorowa była żoną znanego wydawcy i archeologa wileńskiego Honorego Kirkora.

⁶ Ewelina Małachowska, *Jan Baudouin de Cortenay w życiu prywatnym (II)* [w:] "Przegląd Humanistyczny" 5, 1973, s. 119.

Krakowa, skąd odbyli długą podróż furką góralską do Zakopanego.(...) Matka znów mogła chłonąć polskość (...). W Lipsku i Dreźnie oczywiście najbardziej interesowały matkę pamiątki historyczne czy artystyczne, ale przede wszystkim musiała poświęcić się, nie mając dostatecznego przygotowania, gospodarstwu, opowiadała o swoich powodzeniach, a jeszcze więcej niepowodzeniach na tym polu. Przeraziło matkę to, że niby znała język niemiecki, swobodnie rozmawiała z kolegami męża, a tu nagle okazało się, że zupełnie nie może porozumieć się z przekupkami na rynku, bawiło to też profesora."

Po powrocie do Kazania zaczyna się już zwykłe życie. Jan prowadzi swoje prace naukowe, Romualda prowadzi dom i w wolnych chwilach namiętnie czyta i obserwuje toczące się wokół niej życie. A spojrzenie miała bystre i pełne emocji. W kilka miesięcy później jej mąż otrzymuje propozycję pracy - objęcie nowo powstałej katedry porównawczej gramatyki języków słowiańskich w Dorpacie. Wyjeżdżają więc do tego miasta. Romualdę cieszy zmiana, źle się czuła w Kazaniu, choć chwaliła czystość Tatarów i ich zamięłowania ogrodnicze. Nowe miejsce pozwoliło jej na rozwijanie zainteresowań historią. Zaczęła więcej pisać. Nawiązała stałą współpracę z "Kwartalnikiem Historycznym". W tym mieście dom Baudouinów staje się znowu miejscem spotkań Polaków, miejscem dyskusji i rozwoju myśli o przyszłości Polski. Ogniskiem, którego światło napawało nadzieją na przyszłość.

W Dorpacie rodzą się dzieci Jana i Romualdy. Najstarsza Cezaria (1885 r.), następnie Zofia (1887 r.) , syn Świętosław (1888) i Ewelina (1892 r.). Teraz dom ożywiony jest gwarem dziecięcych głosów. W pamięci dzieci zostało, że pracującemu w domu ojcu hałas bawiących się dzieci nie przeszkadzał. Natomiast, kiedy matka pisała artykuły musiało być cicho. Początkowo słuchając tych wspomnień moich babek uważałam, że różnica wynikała z osobowości pradiadków, jednak po lekturze *Pamiętników dla rodziny*, pisanych przez wiele lat przez Romualdę, zrozumiałam, że Jan siadając, a właściwie stojąc przy ulubionym stoliku do pracy był całkowicie skupiony na tym, co robił. Romualda natomiast musiała czuwać nad tym, co się w domu dzieje, a pracę intelektualną wykonywać w tzw. "międzyczasie" i wtedy w pośpiechu pisała tekst, który miał by "na przedwczoraj", a każdy nie-przewidziany dźwięk wywoływał reakcję lęku, że coś się w domu dzieje się nie tak. W tym pierwszym okresie małżeństwa powstają opracowania najczęściej wymieniane w jej dorobku pisarskim: praca dyplomowa *Dzieje Litwy za księcia Witolda*, rozprawka z czasów *Samozwańców* i *Korespondencja poufna ex-agenta dyplomatycznego z damą dworu i wyjątki z jej dziennika od r. 1813 do 1819*.

Fot. 5. Pożegnalna fotografia z Kazania.
(Jan Baudoin de Courtenay siedzący 5 z lewej,
Mikołaj Kruszewski stojący pierwszy z lewej)

Fot. 6. Koło Polek w Dorpacie zorganizowane przez Romualdę;
w spotkaniach uczestniczył Jan Baudouin.

Z czasów dorpackich pozostało w pamięci najstarszej córki, Cezarii, wspomnienie Wielkanocy. Na obchody tego święta zostali zaproszeni polscy zesłańcy. Romualda z pomocą kucharki przygotowała wielkanocny stół nakryty adamaszkowym białym obrusem. Na nim piętrzyły się potrawy przez kilka dni wcześniej przygotowywane z wielkim staraniem. Cały dom żył tą krzątaniną. Dzieci czuły atmosferę napięcia, ale i radości. Zachwyty budziły pięknie poustawiane talerze i półmiski z kielbasami, ogromną szynką przyozdobioną kolorową bibułą z nadciętą skórą przypiętą goździkami. Piętrzyły się wielobarwne kraszanki. Nie brakowało ciast: tortu marcepanowego w trzech kolorach, fantazyjnie przybranych kolorowymi lukrami bab i oczywiście mazurków. Wśród tego zielenił się bukszpan i widłak. Właśnie schodzili się goście i dzieci serdecznie witane przez nich czekały w napięciu najważniejszego momentu - przyjścia księdza z kropidłem, żeby poświęcić wielkanocny stół. Goście rozmawiali o ostatnich wydarzeniach i podejrzeniach, że ksiądz nie dotrzymuje tajemnicy spowiedzi i z tego powodu kilku Polaków otrzymało przedłużenie kary zesłania. Jan był oburzony i w chwili, kiedy drzwi się otworzyły i ukazał się w nich ksiądz, o którym była mowa, po prostu powiedział mu, co o tym sądzi i wyprosił go z domu. Zrobiło się zamieszanie. Cezaria pisze, że serce w niej zamarło z rozpaczy, że nie będzie święcenia potraw, a bez tego nie będzie i Wielkanocy. Rozpłakała się. Sytuację uratował młody zesłaniec, który do Baudouinów przyszedł z paczką żywności, przysланą mu przez matkę, w której były święcone w Polsce jajka. Wziął zapłakaną dziewczynkę na kolana i wytłumaczył, że takie święcenie w ojczyźnie jest ważniejsze niż na obczyźnie i kiedy jajka z Polski zostaną położone wśród potraw na stole sprawią, że cały stół będzie uświęcony.

W Dorpacie Romualda i Jan wyczekują z niecierpliwością terminu otrzymania przez Profesora prawa do małej emerytury. Marzy się im wyjazd z Rosji i zamieszkanie w Krakowie. Wcześniej Jan miał związane ręce, ponieważ był rosyjskim stypendystą naukowym i musiał to stypendium odpracować. Wreszcie w 1894 r. kończą się jego zobowiązania i może przyjąć stanowisko kontraktowego profesora językoznawstwa porównawczego i sanskrytu na Uniwersytecie Jagiellońskim. Zamieszkają więc w wyśnionym Krakowie, dzieci będą rosły w polskim środowisku i wreszcie będzie można mówić po polsku i czerpać siły z tego, co najlepsze w historii i kulturze polskiej, a czego świadectwa można znaleźć w tym starym grodzie na każdym miejscu.

W Krakowie w 1897 r. rodzi się najmłodsza córka Baudouinów, Maria. Jej przyjście na świat staje się wielką radością dla rodziców. Ewelina, wspominając rodzinny dom i metody wychowawcze rodziców, pisze: *„Nie rośliśmy w 'stuleciu dziecka'”* i dalej dodaje, że dopiero najmłodsza siostra była wychowywana według zasady, że oprócz przykładu życia rodziców i wpaja-

nia reguł społecznego współżycia z innymi dziecko powinno być traktowanie poważnie i ze zrozumieniem jego sposobu myślenia. *"W nas wyrabiano patrzenie na świat pod kątem przeżyć czy potrzeb innych ludzi. Gdy rozlegał się o siódmej rano przeciągły gwizd fabryczny, nie mogłam rozkoszować się ciepłym łóżeczkiem [...] i pełna współczucia myślałam: biedni robotnicy w ciemną, mroźną noc muszą iść do pracy przez zaśnieżone ulice."*⁷ Najmłodsza siostra natomiast umiała się upominać o swoje zachcianki, a matka była już po lekturze książki Ellen Key i często spełniała prośby najmłodszej córki. Oburzała Ewelinę, gdy Mańcia, „[...] wybierając się z niańką na spacer żądała jednej kopiejki na irysa, czy 5 kopiejek na bombę czekoladową z niespodzianką. W głębi serca zazdrościłam jej tupe- tu.” Sama z myślą o kłopotach finansowych rodziców wyrzekła się kupna piórnika z dwoma przegródkami, bo był droższy od piórnika bez przegródki.

Stosunek dzieci do ojca był serdeczny. Wiedziały, że pracuje, aby zapewnić im utrzymanie. Ponadto stanowił wzorzec samodyscypliny i rodzeństwo, naśladowując ojca, wyrabiało ją w sobie nawzajem, stosując często metody wychowawcze surowsze niż te, których rodzice używali. Zdarzały się kłótnie pomiędzy rodzeństwem, wtedy Jan brał zwaśnionych na kolana i rozmową starał się doprowadzić do zgody. Ojciec wnosił w życie rodzinne kult systematycznej pracy, wysokie wymagania etyczne, szerokość horyzontów. Romualda dorównywała mu intelektem i prawością charakteru. On był skupiony na pracy naukowej i osiągnął sukces. Ona świadomie pozostawała w cieniu domu i rodziny. Zdawała sobie sprawę, że trzeba mu stworzyć warunki dogodne do rozwoju intelektualnego, ponieważ jest to człowiek wyrastający ponad przeciętność. A poza tym kochała go. Dzieci dostrzegały opanowanie ojca, imponował im. Doceniały, oczywiście inteligencję i wiedzę matki, zwłaszcza, że Jan starannie zbierał jej prace, liczył się z jej zdaniem - wszystkie decyzje życiowe były podejmowane wspólnie, ale to, że Romualda wyrzekła się kariery naukowej uważały za rzecz normalną. Myślę, że ocena matki wyrażona przez Ewelinę była podzielana przez pozostałą czwórkę. Sądziły, że Romualda „[...] była pozbawiona ambicji osobistych. Pisanie traktowała jako źródło zarobku, chciała pomóc mężowi, gdyż wydatki na rozrosłą rodzinę były duże. [...] Po latach natrafiłam na książki czy artykuły - pisze o Romualdzie Ewelina - których autorzy korzystali obficie z prac matki, czasem lojalnie powołując się na źródła, a czasem po prostu parafrazując jej słowa. [...] Najsilniejszym zainteresowaniem życia matki była jednak sztuka, bywało u nas zawsze dużo artystów - plastyków, muzyków, pisarzy”. To jest tylko część prawdy. W *Pamiętnikach dla rodziny* znajdują się uwagi Romualdy dotyczące historii czy literatury, o których chciałyby pisać, ale okoliczności polityczne lub rodzinne uniemożliwiały wprowadzenie zamiaru w czyn. Już treść *Pamiętników* wskazuje na to, że

⁷ Ibidem, s. 124.

notowała je osoba doskonale obznajomiona z prawami historii i mająca talent pisarski. W naturze mojej prababki nie leżało uzalanie nad sobą. Wybrała małżeństwo, urodziły się ukochane dzieci, a to wiązało się z koniecznością wykonywania pewnych obowiązków. Jeśli wygospodarowała wolną chwilę poświęcała ją na czytanie i pisanie. Starła się na bieżąco śledzić życie kulturalne i polityczne i rezultatem tego były jej teksty publicystyczne zamieszczane w takich czasopismach, jak : "Prawdy", "Ate-neum", "Kraj", "Krytyka", "Życie", "Nowe Reformy", "Dziennik Krakowski", "Wiadnik Iznanja", "Slovenski Přehled".

Kraków to w historii rodziny wyjątkowy okres. Romualda organizuje dom i jest to znów dom otwarty, w którym bywa elita intelektualna. Razem z mężem włącza się w życie kulturalno-naukowe. Nowe środowisko stawia nowe wyzwania. Córki rosną i dobrze by było, gdyby w Krakowie powstało gimnazjum klasyczne dla dziewcząt, które umożliwiłoby im studia na uniwersytecie. Z całą energią włącza się w działania zmierzające do utworzenia takiego gimnazjum. Jan wspiera jej starania, bowiem od dawna był rzecznikiem równouprawnienia kobiet, a teraz chodziło o przyszłość jego córek. Zabiegi Baudouinów i ich przyjaciół Bujwidów zwieńczone zostają sukcesem - gimnazjum powstaje i ich najstarsza córka Cezaria zaczyna w nim naukę.

Prawa kobiet do nauki szczególnie leżały Romualdzie na sercu. Żywe były wspomnienia własnych przeżyć. W korespondencji z Orzeszkową porusza ten temat. W listopadzie 1895 r. pisze: " *W Uniw. Jag. studiuje obecnie kilka kobiet w charakterze niestudentek, lecz hospitantek, tj. wolnych słuchaczek*"⁸. W 1896 r. informuje pisarkę, że powstało Towarzystwo im. Kraszewskiego. Powołano je do życia z myślą o Polkach, które ucząc się na uniwersytetach potrzebują często różnego rodzaju wsparcia oraz o proteście profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego przeciw kształceniu kobiet. Uważali oni, że „*należy zgnieść konkurencję w zarodku*”.

Romualda podejmuje też w Krakowie działalność w organizacjach demokratyczno-postępowych. Kieruje się zasadami pozytywistów, wierząc, że człowiek z natury swej jest dobry i dąży do szczytnych celów. Wystarczy zatem dostarczyć mu narzędzi pracy w postaci wiedzy (dziś nazywa się to *know-how* i uważa za wielkie odkrycie), a będzie je mógł spożytkować do pokierowania swoim losem dla dobra własnego i innych. Romualda, marząc o niepodległej Polsce, wyobrażała ją sobie jako państwo światłych ludzi, zdyscyplinowanych i odpowiedzialnych, działających nie tylko z miłością, ale i odwagą. Dlatego z entuzjazmem pracowała w Towarzystwie Szkoły Ludowej. Organizowała też pierwsze "Czytelnie dla Kobiet", w których odbywały się wieczorki literackie i dyskusje na temat bieżących wydarzeń w życiu społecznym i naukowym. W tym okresie też zostają wydane opracowane przez nią *Sylwetki polityczne*, charakteryzujące wybitnych

⁸ kopia listu w archiwum domowym.

przywódców stronnictw politycznych w Galicji, m.in. Ignacego Daszyńskiego i Jakuba Bojki. Zachował się wzruszający list tego ostatniego z podziękowaniem za napisany przez nią tekst z podpisem: "*J. Bojko włościanin, poseł*". Wspominając dzieciństwo i czasy krakowskie córka, Ewelina, pisze żartobliwie „[...] *W wieku 6 lat byłam socjalistką (p. Daszyński Ignacy przyjaźnił się z rodzicami)*” - a więc nie tylko rodzice byli naśladowani, ich przyjaciele również.

Dzieci przejmowały wrażliwość rodziców na ludzi potrzebujących pomocy. W czasie pobytu w Krakowie rodzeństwo z przyjaciółmi zakłada "Towarzystwo Pomocy Dzieciom Ubogim". Najstarsza z rodzeństwa, Cezaria, w liście do babki, Anny Bagnickiej, pisze: „[...] *w niedzielę będzie posiedzenie naszego Małego Koła, które założyliśmy z Bujwidównymi. Ma ono na celu zaopatrywanie w ubrania biednych dzieci, urządzenie dla nich wieczorków i zabaw i zakładanie dla nich bezpłatnych wypożyczalni książek dziecięcych.*” Jej młodsza siostra w innym liście uzupełnia: "[...] *4 marca był u p. Bujwidów urządzony raut przez nasze Towarzystwo. Świetnie się udał, zebraliśmy 1295 reńskich. Urządzimy za te pieniądze wieczorek dla dzieci, tj. święcone [pewnie w lokalu Czytelni dla Kobiet] Wszystkich członków razem jest 39.*”⁹

Jan Baudouin był ateistą, ale nie narzucał nikomu swego poglądu na sprawę wiary. W Krakowie dwie starsze córki były przygotowywane do pierwszej komunii przez ojca Wacława, kapucyna. W 1863 r. ojciec Wacław poszedł za swego brata, który miał rodzinę, na zesłanie na Syberię. Kiedy odbył karę, wrócił do Krakowa i wstąpił do zakonu Kapucynów. Wywarł on głęboki wpływ na życie duchowe Cezarii i Zofii. Jan Baudouin nigdy nie protestował przeciwko wyznawaniu wiary ani swoich bliskich, ani innych ludzi. Krytykował natomiast brak logiki, bezmyślność wierzących lub ich konformizm.

Wyjazdy wakacyjne były tradycją rodzinną. Romualda niezwykle energiczna, pełna ciekawości świata starała się wybierać co roku inne miejscowości. Ze względu na szczupłe fundusze nie było mowy o pensjonatach, poza tym o wiele ciekawiej było poznawać nowe okolice i rozmaite środowiska. Wobec tego wyjeżdżano całym domem, zabierając kufry i kosze z bielizną, rondlami i talerzami, „[...] *nas - pięcioro, służące, czasem babka lub ciotka i wyruszała, dajmy na to z Krakowa nad Niemen lub z Petersburga do Czaśławia do prof. Bujwidów pod Wieliczkę czy w Tatry*”. Jan ze względu na pracę nie mógł im w tym towarzyszyć, ale wielką radość sprawiał, gdy wpadał na kilka dni, „[...] *ku niesłychanej naszej i psów radości. Jak różne są te urywki wspomnień. Pamiętam uczucie bezpieczeństwa i ważności,*

⁹ Kopie obu listów są w moim archiwum rodzinnym, co się stało z oryginałami, nie wiem.

*gdy przenosił mnie na swym ramieniu przez strumyk w Rudawie pod Krakowem lub opowiadanie o swych odwiedzinach u Orzeszkowej w Grodnie, gdy wpadł do nas do Druskiennik.*¹⁰

Fot. 7. Wakacje rodzinne w Siwierskiej.

Wyjazdy te były organizowane z myślą nie tylko o wypoczynku i zdrowiu, ale i o tym, żeby dzieci i reszta rodziny mogły poznawać różne części Rzeczypospolitej, rozgrabionej przez zaborców. W ten sposób odwiedzano okolice Krakowa, Śląsk, Huculszczyznę, Wileńszczyznę, Ukrainę, Wołyń, Inflanty, a ponadto Estonię, Finlandię i podpetersburskie daczki. Dzieci uczyły się dostrzegać różnorodność obyczajów i odmienność typów ludzkich. Polubiły też wieś. Uważały, że „na wsi żyje się naprawdę, miasto - to było zło konieczne”¹¹.

Romualda w jednym z późniejszych tomów *Pamiętników*, opisując obchody w stołecznej Warszawie 125-jej rocznicy przysięgi Kościuszki na Rynku Krakowskim, z rozrzewnieniem wspomina uroczystości setnej rocznicy tego wydarzenia obchodzonej w Krakowie: „[...] jakież to był szczerzy, serdeczny nastój tego poranka, kiedy już o 6-jej z rana zbudziłyśmy dzieci - starszą dwójkę, naturalnie, i poszliśmy z Brońcią też na Rynek, jak

¹⁰ Ewelina Małachowska *ibidem* s. 127.

¹¹ *Ibidem*.

*pyszenie grały orkiestry chłopskie i strażackie marsz i krakowiak kosynierów. W ogóle w Krakowie czuje się wyraźnie zawsze żywego racławickiego Naczelnika. [...] Tutaj czczono go dzisiaj, ale tłumy, które dążyły ku Zamkowi, żeby widzieć paradę wojskową, Paderewskiego, Generalicję, Piłsudskiego - zapomniały zdaje się kompletnie o samym solenizancie"*¹². Te zapiski kończą się stwierdzeniem, że Warszawa długo musi się jeszcze uczyć, jak być stolicą Polski. Warszawa jednak - jak wspomina Ewelina - *"to było miasto ojca"*. Tu przecież studiował tu przeżył wielką miłość, tu rozegrała się tragedia utraty żony i dzieci. W wędrówkach po kraju Warszawa stanowiła miejsce, w którym *"[...] zatrzymywaliśmy się na popas. Odwiedzaliśmy całą gromadą krewnych i przyjaciół ojca, tak mile nas witali, spływała na nas sympatia, jaką go darzyli. Często słyszeliśmy wyrazy wdzięczności za dobro świadczone przez niego."*¹³

Chciałabym tu jeszcze raz zacytować wspomnienia Eweliny, gdyż doskonale oddają atmosferę domu, w którym rosła. *"Dom nasz rodzinny, który ogniskował się wokół postaci ojca, był może bardzo indywidualny, odbijał jednak prądy społeczne i kulturalne epoki"*¹⁴.

Działalność społeczno-polityczna Jana Baudouina znajdowała swój wyraz także w publicystyce, która właśnie w Krakowie szczególnie się rozwinęła. Ponieważ - jak pisze prof. Mirosław Skarżyński - *„W poglądach etycznych był [...] rygorystą”*, dlatego w 1897 r. opublikował artykuł *Jeden z przejawów moralności oportunistyczno-prawomyślniej*, w którym skrytykował zwyczaj fałszywej fasji, tzn. zaniżania w oficjalnym zapisie prawdziwej ceny najmu mieszkania, aby obniżyć podatek. Profesor Kazimierz Nitsch, pisze o tej sprawie następująco: *„[to] rozpętało nieprzebiegającą w środkach burzę. Ale gdy burżuazyjno-patriotyczna opinia domagała się usunięcia Baudouina z Uniwersytetu Jagiellońskiego, to sam konserwatywno-katolicki uniwersytet stanął na stanowisku wyłącznie naukowym”*.

Wydział filozoficzny, 26 V 1899 r., 20-u głosami przeciw 8-u uchwalił przedłużyć kontrakt z Baudouinem, a Senat to potwierdził. Wtenczas wpływowe polityczne jednostki postawiły na swoim na innej drodze: przez namiestnika Galicji uzyskały w austriackim Ministerstwie Oświaty nieprzedłużenie kontraktu, przy czym odegrał jeszcze rolę protest rządu węgierskiego, który dialektologiczne badania Baudouina na Słowaczyźnie potraktował jako polityczną agitację panslawistyczną. Z tego powodu nie odnowiono z nim kontraktu"¹⁵. Profesor Skarżyński w przedmowie do wyboru pism Jana Baudouina podsumowuje to zdarzenie następująco:

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Kazimierz Nitsch, nota biograficzna w : *Polski słownik biograficzny* Kraków 1935, s. 360.

„Ostatecznie Kraków stracił znakomitego językoznawcę, [...] zyskał za to Uniwersytet Petersburski”.¹⁶

Fot. 8. Wyjazd do Petersburga; pożegnalna fotografia w Krakowie.

To był wielki cios dla całej rodziny. Romualda na pewno to bardzo przeżywała, ale w jej zapiskach nigdzie nie ma jakiegokolwiek słowa, mówiącego o tym, że Jan powinien był milczeć tak, jak wszyscy. Wręcz odwrotnie znów z całą energią odtwarza dom w Petersburgu, w którym Polacy znajdują wsparcie, a dzieci wychowywane są w poczuciu szacunku dla ojczyzny. Zanim to jednak nastąpi odbywa się pożegnanie z Krakowem. Starsze dzieci są zrozpaczone. Zostawiają tu przyjaciół. Kochały to stare miasto i dom, i ludzi, którzy w nim bywali. Najstarsza córka, Cezia, pisze do babki Anny Bagnickiej: *„Przeżywam obecnie moje ostatnie chwile stałego pobytu w Krakowie. Są to chwile dla mnie i dla Zosi bardzo ciężkie, a zwłaszcza dla mnie. [...] Ja sobie zupełnie nie mogę jeszcze wystawić, że nie będziemy mieszkać w Krakowie i że ja nie będę chodzić tutaj do szkoły”*. Jest jeszcze list z opisem ostatniego spotkania Baudouinów z przyjaciółmi, którzy nie

¹⁶Mirosław Skarżyński Wstęp do: Jan Baudouin de Courtenay, *Mieście odwagę myślenia...Wybór pism publicystycznych z lat 1898-1927*, Kraków 2007, s.9.

mogli uwierzyć w to, co się stało. Cezia pisze: „[...] żegnają nas w Krakowie bardzo serdecznie. Wczoraj na przykład byliśmy na raucie w 'Czytelni dla kobiet' wydanym na pożegnanie Rodziców. Sproszono wszystkich tych, o których wiedzieli, że u nas często bywali, więc pana Krajncę, Rozwadowskiego, Zdziechowskiego i wielu innych. Kiedy weszliśmy do 'Czytelni', na wstępie pan Biegas dał Mamie bukiet, potem panna Siedlecka, oba z czerwonych róż i białych goździków. Na fortepianie zobaczyliśmy jakiś duży papier, na którym wszyscy się podpisywali. Okazało się, że to są podpisy wszystkich tych, którzy przyszli, żeby nas pożegnać. Papier ten jest ozdobiony akwarelą panny Bierkowskiej bardzo ładną. Podpisów jest 60, ale osób było chyba z 70 i tak czuć było, że oni wszyscy są dla nas rzeczywiście życzliwi”.¹⁷

Po przyjeździe do Petersburga były utrzymywane żywe kontakty ze środowiskiem Krakowskim. Jan korespondował z kolegami z Uniwersytetu Jagiellońskiego i odwiedzał to miasto ze względów zawodowych. Romualda utrzymywała kontakty listowne zwłaszcza z Sewerem Maciejowskim, który relacjonował jej wydarzenia z życia umysłowego i artystycznego Krakowa, m.in. o karierze dramatu *Wesele*, pióra zaprzyjaźnionego z domem Baudouinów Wyspiańskiego. Z tym ostatnim wiąże się pewna rodzinna anegdota przekazana mi przez babcię Cezarię. Romualda po przyjeździe do Petersburga często opowiadała znajomym paniom nowinki z Krakowa. Zachwycała się weselem Rydlów i ślubem Wyspiańskiego z wieśniaczką. Panie słuchały z zainteresowaniem, ale bez entuzjazmu. Romualda, chcąc je przekonać do demokratycznego hasła równości stanów, mówiła, jak miłą osobą jest żona Wyspiańskiego. W pewnym momencie do pokoju wszedł chłopak z naręczem drewna do pieca i po jego wyjściu jedna z pań zapytała: to wszystko dobrze, ale czy wydałaby pani za męża córkę za takiego prostego chłopaka, jak ten.

W Petersburgu Romualda zaczyna rozwijać coraz szerszą działalność patriotyczną. Uważała, że należy ją połączyć z pracą nad podniesieniem wykształcenia i etyki wśród polskiej ludności rzuconej przez los do Rosji. W tym czasie rozwijał się ruch w Europie, zwłaszcza w Finlandii *"wstrzemięźliwości i trzeźwości"*. Romualda podejmuje tę inicjatywę na terenie Petersburga i tworzy Polskie Towarzystwo Antyalkoholiczne z myślą przede wszystkim o żołnierzach i robotnikach. Zakłada ze znajomymi herbariarnie z czytelniami, w których propagowano trzeźwość, a przy okazji akcję promocji muzyki polskiej, śpiewu pieśni polskich i polskich obyczajów oraz przemycano informacje z historii Polski. W życiorysie napisanym przez Romualdę znajduje się zapis dotyczący znaczenia tej działalności:

¹⁷ Kopia listu w archiwum M. Ehrenkreutz

„[Skierowane to było] głównie do polskich żołnierzy gwardii, rzuconych całkiem na pastwę w rosyjskie środowisko żołnierskie. Toteż po 300 żołnierzy gromadziło się tam w niedziele. [...] Niestety tam też uwili sobie gniazdko szpiegowie, po jakim roku istnienia był wytoczony proces sądowy i nasze komórki polskie, pomimo różnych starań, były zamknięte”¹⁸. Oprócz tego, działając w stowarzyszeniu robotniczym "Promień", zorganizowała uniwersytet – jak to określała – "dla wszystkich", głównie dla robotników. Zmobilizowała do współpracy znakomitych uczonych, m.in. swego męża. Sama wykladała w nim historię Polski i w ramach tego organizowała wycieczki do muzeów. Uniwersytet ten też został zamknięty przez władze rosyjskie.

We wstępie do zbioru listów Jana Baudouin de Courtenay prof. Edward Stachurski zwraca uwagę na to, że „[...] jedną z jego pasji albo 'nalogiem' [...] była polityka. Jako Polak Baudouin często w swych listach wskazywał na fakty prześladowań kształcącej się młodzieży polskiej, szczególnie w okręgu warszawskim. Podkreślał, że widzi, jak wielką szkodę kulturalną i moralną przynosi przynależność Królestwa Polskiego do Rosji, ale wzdragając się przed wszelkim rozlewem krwi, opowiadał się przeciwko walce o wolność z bronią w ręku. Opowiadał się stanowczo przeciw nacjonalizmowi i prześladowaniom narodowościowym. Pokładał jednak nadzieję w innej niż walka zbrojna drodze wyjścia – w realizacji idei szerokiej autonomii, także na płaszczyźnie języków narodowych.”¹⁹ Ta działalność wiązała się ściśle z tym, co robiła Romualda. Z *Pamiętników* wynika, że kiedy były problemy ze znalezieniem pracy dla jej podopiecznych albo szukano lokalu na działalność oświatową starał się pomagać, wykorzystując swoje kontakty naukowe i społeczne. Ponadto w latach 1903 - 1914 rozprawdzał wśród ponad 140 odbiorców – a byli wśród nich nie tylko indywidualni czytelnicy (np. zesłańcy syberyjscy), ale też księgarnie, redakcje czasopism oraz stowarzyszenia kulturalne – postępowe czasopismo "Krytyka".

Nadchodzi rok 1905. Coraz wyraźniej widać zachwianie się starego porządku. Obydwoje małżonkowie zaczynają mieć nadzieję, że nastąpią zmiany na scenie politycznej, które stworzą nowe perspektywy dla odzyskania przez Polskę niepodległości. W tym czasie zaczyna działać w Rosji stronnictwo konstytucyjno-demokratyczne. W 1906 r. odbywa się jego zjazd. Zarówno Romualda, jak i Jan biorą w nim udział. Romualda w czaso-

¹⁸ *Pamiętniki dla rodziny*, rkps nie publikowany, zawarty w 24-rech brulionach liczących średnio ponad 170 stron każdy. Pierwszy tom został napisany w 1875 r., pozostałe powstawały na przestrzeni lat 1908 - 1934. Są one obecnie przygotowywane do wydania przez prawnuczkę Jana Baudouin de Courtenay, a wnuczkę jego córki, Cezarii z Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Jędrzejewiczowej.

¹⁹ Jan N. Baudouin de Courtenay *Listy z lat 1870-1827* Kraków 2002, s. 8.

piśmie "Świat" umieszcza sprawozdanie z tego spotkania. Píše w nim m.in.: „Nas Polaków, tyle już węzłów spoilo z tą grupą i spoi zapewne jeszcze ściślej w bliskiej przyszłości, że z bardzo naturalnem zainteresowaniem wchodzimy do 'małego parlamentu' i naturalnie wiele byśmy dali za to, żeby równie sympatyczna atmosfera panowała i w tym zagadkowym gmachu, który 'Dumą' będzie się nazywał. Niestety – znajdują się i inni ludzie, tem potrzebniejsi będą nam dzisiejsi sojusznicy - a i my dla nich nie będziemy zbyt tacy”. W spotkaniu wzięli udział Paweł Miliukow, Jan Pietrunkiewicz, książę Piotr Dołgorukow, prof. Piotr Struwe i inni. W czasie obrad poruszana była sprawa uwłaszczenia chłopów. Zabrał również głos Jan Baudouin de Courtenay [...] jako przedstawiciel Związku autonomistów, aby przypomnieć kongresowi, że państwo nie jest własnością jednego tylko wielkoruskiego plemienia i aby zastrzec raz jeszcze prawa pojedynczych narodowości.”²⁰ Działania i poglądy tego ugrupowania rozczarowały Baudouinów. Jan pisał później, że niepotrzebnie stracił cenny czas. Przyszłe wypadki potwierdziły, że dla tych polityków sprawa niepodległości Polski nie była sprawą znaczącą, oni sami zaś, lekceważący dążenia Polaków do niezawisłości, też ponieśli sromotną klęskę w czasach rewolucji październikowej.

Zmora tamtych czasów była wszechobecna cenzura. Utrudniała ona normalną wymianę myśli. Romualda, pisząc *Pamiętniki dla rodziny*, często zastrzega, że nie wszystko w nich może opisać ponieważ w czasie rewizji ktoś może uznać jej notatki za dowód działalności wywrotowej, co groziło śmiercią. Ponadto wymienione w niej nazwiska mogą opisywanym osobom utrudnić życie. Narzekała zwłaszcza na kłopoty z cenzurą korespondencji, szczególnie ostrej w okresie trwania wojny. Dotyczyło to też Jana. Jak píše prof. Stachurski: „[...] jedną z pasji uczonego było przechytrzenie cenzury, walka z nią (i to zarówno z cenzurą 'rosyjsko-policyjną', jak i 'polsko-artystyczną' cenzurą w Krakowie).”²¹

Po przyjeździe do Petersburga starsze dzieci po szybkiej nauce alfabetu rosyjskiego zostały posłane do szkół rosyjskich. Ta informacja przekazana mi przez babcię Ewelinę zdziwiła mnie, ale otrzymałam wyjaśnienie bardzo proste - rodzice uważali, że czystość języka polskiego łatwiej będzie utrzymać, gdy język rosyjski będzie używany w naturalny sposób w środowisku rosyjskim niż w szkole polskiej, gdzie młodzież mówiła zepsutą polszczyzną. W domu rozmawiano po polsku, miały więc dzieci kontakt z poprawnym językiem polskim, a ponadto nie bez znaczenia był dostęp do bogatej domowej biblioteki. Liczyła ona około 10 000 tomów. Oprócz

²⁰ Romualda Baudouin de Courtenay, *Nasi polityczni przyjaciele rosyjscy. Wrażenia ze zjazdu stronnictwa konstytucyjno – demokratycznego*, Świat 1906, 5, s.22 -24.

²¹ Jan N. Baudouin de Courtenay *Listy z lat 1870 -1927* Kraków 2002, s.11.

słowników i prac językoznawczych były opracowania historyczne (m.in. Taine, Macaulay, Tiers, Szajnocha, Szujski, Kubala, Karejew), historię literatury, książki etnograficzne, m.in. Kolberg, roczniki Wisły i Ludu i wiele innych. Z literatury pięknej utwory Mickiewicza (nie tylko po polsku, ale też w tłumaczeniach na angielski lub białoruski), Słowackiego i Krasińskiego, Goethego i Schillera, Moliera, Fredry i wiele innych. Profesor Jan nie lubił beletrystyki i próby namawiania go przez żonę do przeczytania powieści Romain Rollanda *Jan Krzysztof* spelży na niczym. Nie znosił powieści Dostojewskiego, uważając, że są demoralizujące, miał też zastrzeżenia do pisarstwa Henryka Sienkiewicza. Był przeciwnikiem dekadentckiej twórczości młodo-polskiej, lubił natomiast utwory przedstawicielki pozytywizmu, Elizy Orzeszkowej, ponieważ uważał, że podsuwają znakomite wzorce wychowawcze.

Okres lat 1900 - 1913 był dla rodziny Baudouinów stosunkowo spokojny, mimo ciągłych kłopotów finansowych. Dzieci rosły i sprawiały rodzicom wiele radości. Były inteligentne i ambitne. Uczyły się na ogół dobrze. Ewelina wspomina: *„Zapewne dzięki ogólnej kulturze, jaką wpoił dom, czytaniu, nie było mowy o jakichś trudnościach w szkole. Rodzice uważali to za tak naturalne, że uczyć się musimy doskonale, że kwestionowali każdy stopień celujący. Sami byli tak zdolni, że choćby nie chcieli musieli być prymusami. Nauką szkolną dzieci interesowano się w domu mało.”*²² Nie do pomyslenia jednak było, żeby wykazywały one brak zainteresowań nauką lub brak wiedzy, zwłaszcza dotyczącej historii Polski. I jeszcze jedno - rodzice nie tolerowali braku szacunku dla ludzi. Jeśli zdarzyło się, że dzieci bawiło czyjeś odmienne czy dziwaczne zachowanie zwracano uwagę, że z cudzych ułomności nie należy się naśmiewać. Wymagano też od dzieci szacunku dla człowieka bez względu na to z jakiego środowiska pochodził. W domu Baudouinów *„[...] służące czuły, że obchodzą gospodarzy jako ludzie nie jako wynajęte siły robocze, zwierzały się ze swych trosk i otaczane były opieką. Jan często pomagał pisać listy nie tylko domownikom, ale i stróżowi kamienicy, w której mieszkaliśmy”*.²³

W *Pamiętnikach dla rodziny* bardzo często pojawia się motyw stosunków rodzinnych. Romualda jest bardzo przywiązana do swoich krewnych, utrzymuje żywy kontakt korespondencyjny z bliższą i dalszą rodziną. Szczególnie związana jest ze swoją siostrą Joanną, która wyszła za mąż za brata Jana, Aleksandra. W ich domu mieszka matka Romualdy i Joanny, Anna Bagnicka. Joanna i Aleksander mają troje dzieci: Janinę, Tadeusza i Kazimierza. Wszyscy oni mieszkają w Petersburgu, co bardzo ułatwia kontakty. Zarówno Jan jak i Romualda traktują ich jak domowników. Siostra

²² Ewelina Małachowska, ibidem.

²³ Ewelina Małachowska, *Jan Baudouin de Courtenay w życiu prywatnym (I)*, s.103.

Jana, Bronisława, mieszka w Radomiu, ale i jej sporo miejsca poświęca w swoich notatkach Romualda. Ponieważ emerytura Bronisławy jest niewielka Jan i Romualda wspierają ją finansowo i jeśli tylko czas pozwala starają się z nią spotykać. W czasie wojny z uwagą śledzą też losy członków dalszej rodziny, starając się, o ile to możliwe, pomagać.

Fot. 9. Służące Baudouinów.

W 1914 r. spada na rodzinę trudna próba. Profesor Jan zgodnie ze swoją zasadą życiową, że nie wolno być obojętnym na zło, wytyka "braciom Słowianom" to, iż deklarując swoją własną słowiańskość innych Słowian prześladowują. Staje też w obronie narodowości ukraińskiej i polskiej, i protestuje przeciw antysemityzmowi. Kończy się tym, że za broszurę *Nacjonalnyj i teritorijalnyj pryznak awtonomii*²⁴ zostaje pozwany do sądu. Romualda jest przerażona. Jan ma już 69 lat i zaczyna mimo wyjazdów do

²⁴ Tekst został przetłumaczony przez prof. Skarżyńskiego i włączony do wyboru pism Baudouina, o którym była wyżej mowa, zatytułowanego *"Miejcie odwagę myślenia..."*. Niestety nakład został już wyczerpany i dobrze by było, brak na razie funduszy na wykonanie drugiego wydania.

sanatorium do Kosowa i racjonalnego trybu życia mieć kłopoty ze zdrowiem. 23 lutego Romualda zapisuje: *"Smutno i niespokojnie na duszy. Na przyszyły piątek w izbie sądowej wyznaczono sprawę Janka"*. Profesor wydaje się być spokojny, jego obrońca generał Babiański natomiast - "[...] powiada, że jest całkiem 'zmaltretowany' tą sprawą" i radzi, żeby "powołać jeszcze jednego adwokata". Niewiele to pomogło. 28 lutego Romualda notuje "[...] zapadł dziś najniegodziwszy wyrok na biednego Janka - dwa lata twierdzy. W tej chwili wzięto go pod 'straż' - 2 godziny siedział w korytarzu sądu pomiędzy żołnierzami z wyjętymi szablami, dopóki pocziwy Babiański nie przywiózł 6000 kaucji [które wyłożył z własnej kieszeni]. Wróciliśmy tramwajem do domu siłąc się na spokój." Znajomi i nieznajomi ludzie spontanicznie reagują na wyrok, okazują solidarność. Bliżsi znajomi składają wizyty, inni ślą listy i kartki. *"Szłą mnóstwo kwiatów, całe snopy stoją"* - zapisuje Romualda. Mimo tych napięć Profesor idzie na zwykłe zajęcia, żeby zapobiec zbiorowym protestom studentów w jego obronie. Nie chce, żeby z jego powodu ponieśli jakieś kary. Ostatecznie, po odwołaniach, został aresztowany i odsiedział 3 miesiące. Romualda starała się, jak mogła, zadbać o jego warunki pobytu w więzieniu. Przygotowała walizkę ze zmianami bielizny, dwa prześcieradła, książki, talerzyki, szklanki, łyżki, nóż, widelec i jedzenie. Do tego dołożyła poduszkę, kołdrę, miednicę i dzbanek na wodę oraz materac zawinięty w pledzie. Niestety nie pozwolono mu z tego korzystać. Wieczorem Romualda zmęczona i bezradna zapisuje: *"Dziwnie pusto jest teraz w domu. Całkiem inaczej aniżeli wtedy, kiedy Janek wyjeżdża gdzieś na lato, czy do jakiegoś miasta"*. Potem wszystko zaczyna stawać się czekaniem na powrót Jana do domu i szukaniem sposobów, żeby mu ułatwić życie. Profesor zostaje osadzony w Krestach, w budynku, gdzie warunki pobytu są gorsze, ale Romualda pociesza się, że nie grozi mu przynajmniej ospa, której epidemia wybuchła w tym "lepszem" budynku. Po pewnym czasie Jan otrzymuje pozwolenie od władz więziennych na czytanie książek i korzystanie z biblioteki więziennej. Poznaje wtedy bibliotekarza, który będąc studentem prowadził działalność polityczną, za co został skazany na 10 lat. Romualda komentuje to: *"cała młodość przepadła"*. Opisuje też spotkania Jana z rodziną, która odwiedzała go tak często, jak to tylko było możliwe. Nie zapominali o nim również jego uczniowie i przyjaciele. Wreszcie nadchodzi wyczekiwany dzień powrotu do domu, ale nie na uczelnię petersburską, ponieważ wymówiono mu pracę.

Tymczasem, od 28 lipca 1914 r., na świecie trwa wojna. Romualda nie byłaby sobą, gdyby nie śledziła wydarzeń w Europie i nie reagowała na nie. Już 12 lipca zapisuje: *"Właśnie ta sama 6-ka [chodzi o państwa Ententy i Trójporozumienia] decyduje, czy będzie wojna, czy nie. Od odpowiedzi Serbji na ultimatum (nota werbalna) Austrii zależy, czy jutro 350 tysięcy*

Austrijaków wystąpi przeciw niej - czy też, choć krótko, wróci pokój. Komunikat z dzisiejszej nocy (o 2-giej) rządu rosyjskiego oznacza naturalnie - że Rosja też, a więc i Francja włączają się już z bronią w rękę". Wydawałoby się, że zagrożenie jeszcze jest daleko, że rozmowy trwają i nikt przy zdrowych zmysłach nie będzie dążył do bezpośredniego zwarcia. Jednak rzeczywistość okazuje się bezwzględna. Siostrzeniec Romualdy, a zarazem bratanek Jana, Kazimierz Baudouin de Courtenay, zostaje powołany na ćwiczenia wojskowe. Romualda relacjonuje: „[...] *myśl o Kaziu męczy. Co znaczą 'pokojuowe toasty' w Petersburgu Mikołaja i Poincaré'go, który onegdaj stąd wyjechał*". Kilka dni mija w nerwowym oczekiwaniu rezultatów międzynarodowych negocjacji. Ale to dopiero początek kilkuletnich zmagania z niepokojem o najbliższych.

Dzieci dorastają i kolejno wyfruwają z rodzinnego gniazda. Pierwsza robi to Cezaria. Po ukończeniu Kursów Bestużewskich i Uniwersytetu Petersburskiego wychodzi za mąż za swego kolegę a zarazem ucznia swojego ojca, Maxa Vasmera. Niestety związek ten nie jest udany i dochodzi do unieważnienia małżeństwa. Cezaria wyjeżdża do Warszawy. Wybuch wojny i nałożenie wojskowej cenzury na korespondencję powoduje, że rodzice nie mają żadnych wiadomości od niej. Jan wykorzystuje swoje szerokie znajomości w Polsce i Europie, żeby przekazać listy do córki, ale niewiele to daje. Na domiar złego przestają dochodzić prenumerowane gazety. Nie wiadomo, co się w Warszawie dzieje. Rodzice są coraz bardziej zaniepokojeni losem córki. Oficjalne telegramy z frontu podają, że Warszawa "ostawлена" z komentarzem, że powodem jest to, żeby „nie narażać jej na bombardowanie”. Wreszcie Baudouinowie otrzymują prasę i czytają o ostatnich dniach „rosyjskiej Warszawy”. „[...] *Jeszcze o 2-giej w nocy podobno z 22-23 lipca stały posterunki policyjne na ulicach [...], a 23-go lipca o piątej z rana od rogatki Jerozolimskiej weszły pułki bawarskie pod dowództwem ks. Leopolda, zięcia Franciszka Józefa. [...] Co do legionów polskich, to te same dzienniki komunikują, że ich obecność 'nie potwierdza się'. W tych dniach jednocześnie sypały się na głowy warszawiaków proklamacje niemieckie z podpisami Wilhelma. Komunikat o autonomii był [...] rozklejany na ulicach Warszawy akurat wtedy, kiedy ludzie głuchli od kanonady, kiedy wojska rosyjskie cofnęły się z pozycji Błonie-Nadarzyn na pozycje warszawskie, potem na prawy brzeg Wisły. Słowem Warszawa – znalazłszy się między lufami dział skierowanych na nią [...] miała się cieszyć [...] z autonomii obiecanej lub z obiecanej elekcji*". W kilka dni później Romualda dodaje: „*Straszne szczegóły wysadzania w powietrze gmachów i mostów. Co tam z moim drogiem dzieckiem się działo, od takiej nocy, od takich huków i pożarów można zwariować*". Na pierwsze wieści od Cezi rodzice musieli jednak jeszcze dość długo czekać. Wreszcie pod koniec lata nadcho-

dzi od niej list i uspokaja na krótko obawy rodziców. Potem znów długie milczenie. Jan szuka pomocy u swoich zagranicznych przyjaciół m.in. szwedzkiego sławisty, Sigurda Agrelli. Poza tym Romualda i Jan zwracają się przez znajomych do przedstawicielstw ambasadorskich, żeby na przykład przez Szwajcarię czy Londyn mogli przesłać listy do Cezarii. Te starania spełniają na niczym. Przez kilka miesięcy nie mają żadnej wiadomości. Wreszcie pewnego dnia za pośrednictwem prof. Brücknera, z którym nota bene Jan nie był w dobrych stosunkach, nadchodzi wiadomość, że córka jest zdrowa i ma pracę. Ostatecznie pierwszy list, pisany bezpośrednio do rodziców, otrzymują dopiero 12 lutego 1916 r. Cezaria uspokaja ich i zawiadamia, że została dyrektorką 1-go gimnazjum klasycznego dla dziewcząt. Ta wiadomość zdejmuje z nich ciężar niepewności i napawa dumą.

Od innych członków rodziny wiadomości są niepokojące. W Kaliszu mieszkają kuzynki Jana, a tam właśnie Niemcy pokazali swoją okrutną twarz. W Radomiu toczą się walki, martwią się więc, jak samotna Bronisława, siostra Jana, daje sobie radę. Kazimierz, syn Janiny i Aleksandra jest już na froncie w okopach. Romualda relacjonuje, co napisał w liście do Jana: *„W okopach siedzą dzień i noc długie też odbywają marsze. Zdarł buty, posłali mu rodzice nowe. Ja zdążyłam uszyć co najprędzej ciepłą długą kamizelę na wełnianej wacie, kupiłam też rękawiczki ciepłe skórzane i drugie na szydełku zrobiłam sama. [...] Pisze Kazio, że kraj cały zniszczony, nędza taka wśród ludności we wschodnich prowincjach, że oddał całą swą bieliznę.”* Niedługo potem nadchodzi wiadomość, że Kazimierz zaginął. Znów cała rodzina zaczyna szukać możliwości dotarcia do informacji, co się stało. Jan ponownie prosi o pomoc zaprzyjaźnionych znajomych, m.in. swego szwedzkiego kolegi. Wreszcie znajduje się ktoś wśród rannych, kto Kazimierza widział i twierdzi, że dostał się do niewoli. Rodzice i wujostwo oddychają z ulgą - żyje i na razie nie jest bezpośrednio narażony na śmierć, a wokół tyłu rodziców na listach poległych znajduje nazwiska swoich synów. Mimo napięć i kłopotów życie w miarę płynie spokojnie. W 1914 r. w Petersburgu Jan i Romualda z zainteresowaniem oglądają zaćmienie słońca. Romualda należała do tej grupy Polaków, którzy wiązali z wybuchem wojny wielkie nadzieje na odzyskanie niepodległości. Jan był pacyfistą. Uważał, że język i rozum są po to, żeby za ich pomocą wypracowywać uczciwe rozwiązania trudnych spraw. W tym względzie poglądy małżonków różniły się, co nie przeszkadzało im współpracować w niesieniu pomocy ludziom potrzebującym. Wojna jest w pełnym toku. Romualda pisze w *Pamiętniku*: *„Marzenia tylu pokoleń – europejska, nawet wszechświatowa wojna – ciałem się stała w ostatnich dniach dla nas, a tu ciągle się myśli - że chwile mijają, sytuacje dziwne, jedyne [...] – czy robimy, choć cokolwiek mądrego, dobrego, celowego, czy miljon naszych w trzech armiach leje krew na próżno, czy naród w każdym z trzech odłamów albo w tym lub owym*

z nich nie popełnia fatalnych, nie do poprawienia błędów. Ciemność i niemoc, niemoc. W co wierzyć, czego chcieć, co robić.

A roboty jest huk. Napływa coraz więcej rannych. Przydają się ukończone przez córki kursy pielęgnacji chorych. Do pracy w szpitalach zgłasza się Romualda oraz Zofia, Ewelina i Maria. Romualda zajmuje się pomocą w pisanu listów, przynosi gazety i książki, pomaga odnaleźć wyrzucone z domów rodziny żołnierzy, w razie potrzeby udziela im pomocy. Córki pracują jako wolontariuszki przy pielęgnacji rannych.

Wszystkie stowarzyszenia polskie zaraz w początkach wojny włączyły się w działalność charytatywną. Romualda notuje: *„U nas w oddziale Związku Równouprawnienie Kobiet robi się skromną, ale konieczną rzecz - szycie i zbieranie bielizny i ciepłej odzieży. Tym, którzy najbardziej potrzebują, będzie dostarczona dostateczna ilość.”*

Nadchodzi Wielkanoc. W domu są tylko Jan, Romualda, Świętosław i Ewelina. Romualda ma chwilę wytchnienia. Mąż w swoim gabinecie czyta otrzymaną przed chwilą propozycję współpracy z nowo powstałym w Moskwie czasopismem, poświęconym zagadnieniom narodowościowym mniejszości zamieszkujących Rosję. Romualda z pasją zapisuje: *„Piszcie, piszcie - żadnego to wpływu na bieg spraw nie wywrze”*.

Atmosfera wojenna przytłacza, ale czasami zdarzają się wydarzenia, które cieszą. Ewelina właśnie zdała ostatni egzamin na Kursach Bestużewskich i wobec tego, podobnie jak matka, dostała dyplom ukończenia wyższej uczelni. Nawiasem mówiąc, to nie był jednak za czasów PRL-u dostateczny dowód, że doskonale zna język rosyjski i może go nauczać w szkole średniej; musiała dostarczyć dyrekcji szkoły dodatkowe dokumenty. Maria w tym czasie ukończyła gimnazjum ze świadectwem, na którym były same piątki – zapisuje z dumą jej matka. Obie z Eweliną myślą o wyjeździe do Warszawy, jednak z tych planów nic nie wychodzi i ostatecznie podejmują pracę w Petersburgu jako nauczycielki.

W Rosji „[...] wojna - zhora trwa coraz straszniejsza” - notuje Romualda. W Petersburgu zaczyna brakować żywności i ceny szybują w zawrotnym tempie. Za zawyżanie cen lub nie wywieszanie ich w widocznym miejscu grożą ogromne kary, ale to niewiele pomaga. Brakuje też opału, mimo że w pobliżu rosną ogromne lasy. *„Statki, kotły różnych zakładów przechodzą na drewno, na strasznie drogą naftę - bo węgla nie ma. Fabryki stają. Na ulicach ciemno, masę latarni skasowano, dobrze przyjmują, że już się zaczynają białe noce”*.

W maju 1915 r. odbywa się zjazd delegatów Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. *„Obrazy nędzy jeńców cywilnych, które roztaczali na posiedzeniu naszej komisji delegaci ze Wschodu przechodzą najbujniejszą, najbardziej rozpaczliwą wyobraźnię”* - notuje Romualda. Nieco dalej opi-

suje sytuację Żydów. „Nieszczęścia masy żydowskiej ze wszystkich stron oskarżanej o szpiegostwo są przerażające. Od razu z różnych okolic każą im komendanci w ciągu dni kilku wyjeżdżać z Litwy, Kurlandji, Królestwa na inne krańce Rosji do Połtawy, Ekaterynosławia itp.”

Pracy charytatywnej przybywa. Przesiedleńców - kobiet i dzieci jest coraz więcej. Rosyjski rząd stara się swoje obowiązki przerzucić na stowarzyszenia. Zdenerwowana Romualda zapisuje: *„Nie dają glejtów, coraz drożej wysyłać. Kryzys w pięknym Towarzystwie Słowiańskim (kuratorium o jeńcach) trwa. Makłakow minister przeciw nam Polakom coraz nowe przedsięwzięcie obostrzenia. Pisz do Kuratorium, że jeńców Polaków należy już traktować tak samo, jak Niemców, następnie że reprezentantami [...] wszędzie mogą być tylko Rosjanie i prawosławni, a więc za nasze pieniądze polskie i naszą ciężką pracę mamy ubierać i karmić etc. wszystkie narodowości - chociaż to jest obowiązek rządu.”*

We wrześniu Romualda podaje informację o "historycznym posiedzeniu" dumy państwowej i o tym, że ze względu na napiętą sytuację w kraju dalsze obrady zostaną odłożone w czasie. Wybuchają strajki w fabrykach. Robotnicy pobili interweniujących inżynierów. W odpowiedzi na strajki w Petersburgu władze rozlepiają odezwy oskarżające robotników o zdradę kraju, bo odmawiają pracy przy produkcji pocisków. Atmosfera buntu rozszerza się. Proklamowane są strajki w większości zakładów pracy. Nawet na Kursach Bestużewskich ma się odbyć trzydniowy strajk solidarnościowy. Romualda pisze: *„Jakieś kursistki już wczoraj zapowiadały to telefonicznie Jankowi, a dziś przyszło zawiadomienie o tem od 'zwierzchności' - tj. od 'organu centralnego' młodzieży kursowej. W uniwersytecie cicho - bo zaraz posłano by strajkujących na pozycje. Teraz i tak pierwszy kurs biorą, którzy się rodzieli 1895 r.”*²⁵

Niepokój Baudouinów budzi też ogłoszenie ukazu o powołaniu pospolitego ruszenia - oby tylko nie wzięli Świętosława na front. Niedługo potem otrzymuje on przydział do "kancelarii technicznej" jako "znający języki". Rodzice cieszą się - na razie nie będzie na linii bezpośrednich walk. Jan przynosi niepokojące wieści. Właśnie spotkał posła Dymkę, który opowiadał, że w Moskwie były rozruchy i strzelanina. Obydwoje zastanawiają się, co to może znaczyć dla przyszłości Polski.

W tym czasie odwiedził dom Baudouinów biskup prawosławny (Aleksander Iwan Aleksandrow), który - jak pisze Romualda - *„[...] jeszcze się nie odzwyczaił od otwartości z nami pomimo swego archierejstwa”*. Opowiadał o zabiegach Rasputina, który koniecznie chciał się z nim spotkać.

²⁵ Chodzi, oczywiście, o karne wysyłanie studentów buntowników na front. W tym czasie na Uniwersytet Petersburski był przyjmowani tylko mężczyźni.

Początkowo w jego imieniu występowała freilina Wyrubowa²⁶, dając do zrozumienia, że odniósłby z tych odwiedzin korzyści, potem sam Rasputin przyjeżdżał do Ławry Aleksandra Newskiego i prosił telefonicznie o przyjęcie, ale spotkał się z odmową. Romualda komentuje to: *„Widocznie, że rola jego w ostatnich czasach - jazda terazniejsza itp. - stają się już ostatnią kroplą w kołach duchowieństwa - i tam już dziwny wprost nastrój zapanował”*.

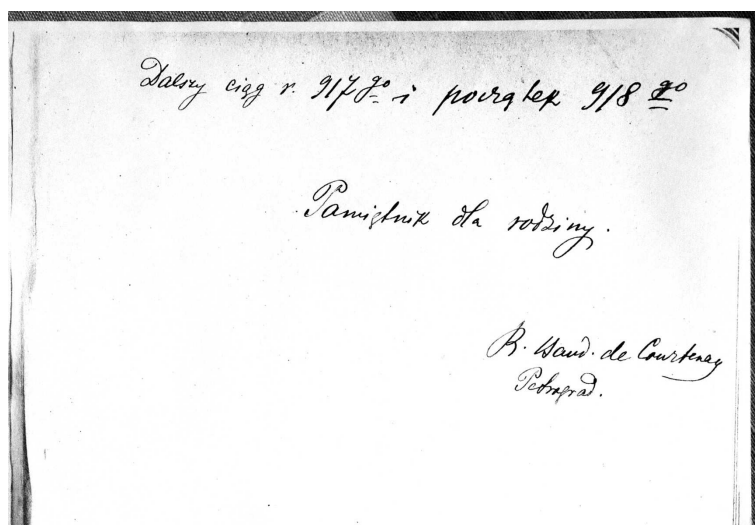
Ruchliwe i bardzo intensywne życie nagle zostaje wyciszone. Umiera matka Romualdy, której wpływ na rodzinę był ogromny. Obie córki są zrozpaczone, zwłaszcza dla Romualdy jest to ogromny cios. Jan stara się dać jej oparcie w tych trudnych chwilach. Sam bardzo szanował swoją teściową za jej prawość i niezwykłą kulturę. Romualda wraca do wspomnień z dzieciństwa i młodości. Nadwątłone ciężką pracą i napiętą wokół atmosferą siły, sprawiają, że zapada na zdrowiu. Jednak to nie powoduje odsunięcia się w cień. Dalej obserwuje scenę polityczną. Właśnie upada rząd cara i reakcje na tą wiadomość komentuje z niesmakiem, choć sama przecież była gorącą przeciwniczką panujących Romanowów : ci, którzy ich otaczali *„[...] spieszą się na gwałt odosobnić siebie od pary głównej i przelicytowują się w szkalowaniu jej.”*

Romualda nie czuje się dobrze po przebytej "influeny". Jan z dziećmi uznają, że powinna wyjechać dla poratowania zdrowia do Finlandii, zwłaszcza że już wcześniej pojechała tam Zofia i dobrze by było, gdyby matka miała nadzór nad tym, czy przestrzega ona zaleceń lekarzy. Wreszcie Romualda zamieszkuje w Kangasali i zaczyna doceniać zalety tego wyjazdu. Po ciągłych petersburskich rozmowach o wojnie i rewolucji delektuje się tym, że tu: *„[...] nie czuje się prawie wojny”* i dalej dodaje: *„[...] o polityce podczas śniadań i obiadów się nie mówi”*. Jednak nie może się wyrzec śledzenia tego, co się dzieje w teatrze wojny i rewolucji. Czyta wszystkie dostępne gazety i czeka niecierpliwie na wiadomości z domu. Listy od Jana i dzieci docierają z opóźnieniem. Każda zwłoka to skurcz serca, czy nic złego nie spotkało bliskich. Wojna trwa w najlepsze. Jednocześnie wystąpienia robotników przemieniają się w rewolucję. Bolszewicy przejmują władzę i wprowadzają zmiany ustrojowe, parlamentarne i socjalne, m.in. ośmiodzinny dzień pracy i pełne równouprawnienie kobiet - w tym prawo do głosowania. W marcu odbywa się wielka narada w Radzie Robotników i Żołnierzy, na której ogłoszona zostaje "Odezwa do narodów". Romualda przepisuje po rosyjsku część skierowaną do narodu polskiego: "Priwiet polskomu narodu". Z radością przyjmuje też informację o ustanowieniu *„[...] komisji likwidacyjnej do spraw polskich z Lednickim²⁷ na czele. [...]*

²⁶ Przyjaciółka carycy Aleksandry Romanowej.

²⁷ Aleksander Lednicki adwokat z Moskwy, a później Warszawy. Zostało mu powierzone stanowisko prezesa Komisji Likwidacyjnej. W Komisji tej później pracował Świętosław Baudouin de Courtenay, a współpracował z nią Jan Baudouin de Courtenay.

To już naprawdę realny koniec - koniec stosunku państwowego Rosji do Polski. Działalność komisji obejmie wszystkie strony życia - między innymi dobra materialne, majątek, wartości różne, które mają być oddane."

Fot. 10. Strona tytułowa kolejnego zeszytu *Pamiętnika dla rodziny*.
„Dalszy ciąg r. 917⁹⁰ i początek 918⁹⁰”.

Rewolucja, paradoksalnie przy wszystkich zastrzeżeniach, które mieli Baudouinowie do metod rządzenia, przyniosła Janowi powrót do pracy na Uniwersytecie Petersburskim. Niezależnie od tego Jan otrzymuje propozycję objęcia katedry języka polskiego w Londynie. Widocznie Romualdzie bardzo zależało na wyrwaniu się z Rosji, skoro nieco dalej powtarza tę informację. Profesor, jak pisze żona, „odpowiedział warunkowo”.

Dwa wydarzenia rodzinne absorbują w tym czasie uwagę Jana i Romualdy. Tadeusz syn Joanny i Aleksandra ciężko zachorował, bano się nawet o jego życie. Jan osobiście włączył się do starań o zapewnienie mu jak najlepszej opieki, sam prowadził rozmowy z lekarzami i odwiedzał braterstwo, podtrzymując ich na duchu. Po długim pobycie w szpitalu bratanek wrócił wreszcie do domu. Drugą była sprawa unieważnienia małżeństwa Cezarii. Jan właśnie odebrał decyzję w tej sprawie. Ciągnęła się ona długo, ale wreszcie dokumenty zatwierdzające ostatecznie rozstanie zostały wydane i Cezaria mogła wyjść za mąż za Stefana Ehrenkreutza. Rodzice nie mogą ze względu na wojnę być na jej ślubie. Matka zapisuje: „A co tam moja Cezieńka porabia? Co za okropne czasy, żeby nawet o ślubie jej, o mężu etc., nie można było mieć żadnych szczegółów.”

Wielkie emocje i wielkie nadzieje, które przyniosło obalenie caratu zaczynają być przygniatane realiami codziennego życia. Mimo zapewnień

nowego rządu, że teraz wojna szybko się skończy, a nowi przywódcy sprawią, że nie będzie już problemów finansowych, zła sytuacja ekonomiczna kraju, nie tylko nie poprawia się, ale wręcz zmierza do zapaści. Wojna rujnuje kraj, odrywa coraz więcej mężczyzn z miejsc pracy, zmniejsza się produkcja żywności i materiałów pierwszej potrzeby, między innymi ubrań i leków. Coraz trudniej zdobywa się żywność, coraz niebezpieczniej jest na ulicach, ponieważ odrzucenie podstawowych norm współżycia powoduje anarchię, a trudne warunki wprowadzają zasadę prawa pięści. Prasa – zgodnie z ustaleniami nowego rządu, że informacje z frontu będą prawdziwe – nie ukrywa, że wojska rosyjskie poniosły klęskę pod Stochodem. Zginęło 20 tysięcy żołnierzy. Te informacje w założeniu mają rozbudzić silniejsze uczucia patriotyczne i jak pisze Romualda: „[...] *dalszy ciąg wojny aż do zwycięstwa staje się hasłem*” – oczywiście dla rządzących. Żołnierze natomiast marzą o powrocie do domu i normalnego życia.

Rewolucja w Rosji przechodzi kolejne fazy. Następuje ścieranie się różnych odłamów lewicy i władza przechodzi z rąk do rąk. Fortuna kołem się toczy i często dochodzi do paradoksalnych sytuacji. Romualda, opisując warunki w jakich przebywają w więzieniach wysocy carscy dygnitarze, pisze też o Krestach: „*Teraz Janek może ulżyć ciężkiej sytuacji tych, którzy dwa lata temu mieli go pod swą władzą. Erastow [...] prosił Janka w liście dziś otrzymanym, aby wytłumaczył komu trzeba, że Liwczenko był uczciwym naczelnikiem więzienia w Krietach, teraz aresztowany, a także ks. Guranow sam wiele cierpiał i był prześladowany za to, że robił wszystko, co mógł dla politycznych i także ciężki los go czeka.*” Jan zwrócił się z tym do Żizilenki²⁸, który obiecał rozpatrzeć tą sprawę.

Przeglądając gazety Romualda natrafia na tekst męża. Zapisuje w *Pamiętniku*: „*W dzisiejszym Kurjerze dobry artykuł Janka 'Fatalne sprzeczności Austro-Węgier' [...]*”. Śledzi zresztą regularnie jego publicystykę zwłaszcza w tym gorącym czasie przemian. W czerwcu 1917 r. zwraca uwagę na artykuł Jana zamieszczony w 'Dzienniku Petrogradzkim', z powodu którego endecy zaatakowali go w 'Dzienniku Polskim', oskarżając o „*nienawiść i wzgardę dla koalicji [...]. Teraz podjął rękawicę i strasznie ostro im odpowiada znowu w 'Dzienniku Petrogradzkim'*”.

Romualda wraca powoli do zdrowia i bardzo chce, żeby mąż też odpoczął, bo pracuje ponad siły. Ponieważ na dwa pobyty w Finlandii nie starczyłoby pieniędzy, proponuje mu, że skróci swój pobyt. Jan jednak tą propozycję odrzuca, pisząc, że nie może się ruszyć z miasta, że jest przykuty do Petersburga dopóki trwa wojna. W lipcu znowu Jan wraca do sprawy wypoczynku i tego, iż absolutnie nie może się ruszyć z Petersburga.

²⁸ Żizilenko, profesor prawa na Uniwersytecie Petersburskim, należał do stronnictwa konstytucyjno-demokratycznego.

Romualda martwi się, że od jesieni będzie miał jeszcze więcej zajęcia z powodu „[...] wykładów na nowych kursach polskich” i „[...] zarządu niemi w koleżeństwie z kilku innymi profesorami, więc tem konieczniejszy jest wypoczynek całkowity i zmiana warunków życia.” Potem informuje: „Co się tyczy tego 'koleżeństwa' profesorskiego na kursach, to wynika właśnie kolizja, która nie wiadomo jak się skończy, może właśnie 'dymisją' (z niezaczętego jeszcze przedsięwzięcia) Janka - nie Wasylewskiego.²⁹ Mianowicie w nieznośnej polemice i sżnistych artykułach Janka z powodu nie-szczęsnego 'otieczestwa' w drugim już artykule w ostatnim 'Kurjerze' jest odpowiedź W[asylewskiemu], który napadł z tego powodu z kłamstwami i przekręceniami w jego naturalnie duchu. Otóż J[anek] pisze, że pozostawia zarządowi kursów wyjaśnienie, który z nich pozostanie w tej instytucji, ponieważ koleżeństwo z Wasylewskim uważa za niemożliwe”. Jak widać krewka natura mojego pradziada dała o sobie znać kolejny raz. Myślę jednak, że jak zwykle miał rację, kiedy nie zgadzał się na szarą strefę zasad moralnych (nie mylić z brakiem tolerancji, bo błędy i potknięcia umiał wybaczyć, zawsze jednak tłumacząc, dlaczego w życiu należy kierować się odwagą myślenia).

Najważniejszą sprawą dla Baudouinów jest odbudowa niepodległej Polski i wyznaczenie jej granic. Romualda stara się oddać atmosferę tamtych dni: „[...] sądząc ze wszelkich wiadomości dziennikarskich sprawa nasza w świecie międzynarodowym stanęła, że szerokie perspektywy muszą się stworzyć w każdym razie przed naszym narodem. Ztąd kwestja tych lub owych zwycięzców mniej już jest ważną. Z obawy nowych wojen i nowych rychłych komplikacji muszą zadowolnić istotnie takie aspiracje jak nasze i im podobne i stworzyć nowe organizmy państwowe. Ale tymczasem, jakie jeszcze męki i klęski kraj nasz i różne jego prowincje przeżyją. 'Harmonja sfer trzyma się na krwawym słupie wysiłku ludzkiego' – słusznie mówi Brzozowski. Biedny słup polski i teraz stara się tkwić niezłomnie w walącej się chacie. Jak oni się tam dźwigają - po ochronie od śmierci i mąk głodowych - szkolnictwo, potem przysła kolej na dźwiganie się ekonomiczne, przemysłowe. Powstają już ogromne banki, spółki, towarzystwa rolnicze etc., etc. [...] ciekawe rozmyślanie Koskowskiego o charakterze, który będzie musiał nadać sobie przemysł polski (tj. nie mając dużo surowca i węgla swojego będzie musiał wyrabiać rzeczy skomplikowane, specjalne, wymagające wykwalifikowanych specjalistów – maszyny, przedmioty poza konkurencją niemiecką.”

Z chwilą powstawania nowego państwa polskiego zaczęły się konflikty narodowościowe. Pomysłem na ich rozwiązanie była propozycja Profesora przedstawiona „[...] w 'Kurjerze', o konieczności zastosowania zasady plebiscytu dla rozstrzygnięcia kwestji narodowościowych.”

²⁹ Chodzi chyba o Stanisława Wasylewskiego, wydawcę antysemitycznych dzienników.

Tymczasem Rosja coraz bardziej pogrąża się w narastającej anarchii. Lenin stojący na czele bolszewików zachęca do likwidowania wszelkiego oporu przemocą. Głównym hasłem jego przemówień do tłumów jest natychmiastowy pokój – tak upragniony przez wszystkich bez względu na pochodzenie, a myślą przewodnią jest oddanie w ręce "ludu" decyzji, co jest słuszne lub nie. Kto stanie na drodze tłumowi – mając wątpliwości lub zastrzeżenia do podejmowanych decyzji – zginie. *"Prikaliwajcie jewo"* – nawołuje przywódca, słuchacze czują się wreszcie dowartościowani. To oni decydują, co jest słuszne, a co nie. Rewolucja rozszerza się w zastraszającym tempie, niszcząc wszystko i wszystkich wokół. Przyszłość w warunkach totalnej anarchii jest nie do przewidzenia. W czerwcu 1917 r. Romualda pisze: *„Są prądy i elementa tak nieokreślone, nastroje i występy tak nieobliczalne, improwizowane, że o żadnych kombinacjach, pewnych wyrachowaniach gruntowniejszych mowy nawet być nie może. A tymczasem jakże straszne nasuwają się perspektywy! W. Wojtinskij³⁰ na ostatnim posiedzeniu Zjazdu delegatów i żołnierzy mówił po objeździe pułków garnizonu petrogradzkiego, że mówiono mu tam wprost – idem rezat burżujew. Któż może zaręczyć, że rząd, czy Rada Delegatów Robotników i Żołnierzy znajdzie jakąkolwiek siłę, która by zechciała i mogła bronić spokojnych ludzi, masę obywateli zwanych burżujami od najstraszliwszej grozy i gwałtu”*.

Romualda patrząc na to, co się dzieje widzi przyszłość czarno, Jan wciąż wierzy w racjonalne zachowania ludzi odpowiedzialnych za "[...] kształtowanie nowej ery podczas kongresu pokojowego." Romualda nie zgadza się z tym i pisze: *"Nowe elementa socjalne próbują zapewne w najbardziej stanowczy sposób ująć ster spraw w swe ręce, aby zabezpieczyć istotny spokój narodów – ale trudno podzielać bezwzględną wiarę Janka i wielu innych, że tylko te elementa będą decydowały o wszystkim."* Potem informuje: *"Wczoraj dopiero skończyły się duże artykuły Janka (Nienawiść i wzgarda do koalicji) w 'Dzienniku Petrogradzkim'. Dużo słuszności, ale są ustępy zbyt jednostronne."*

W tym czasie córka Ewelina podejmuje decyzję o wyjeździe do Polski. Romualda pisze, że może dostać *„[...] akredytywę, jeżeli uda się jechać na bank szwedzki, a korony szwedzkie mamy nadzieję zamieniać na marki fińskie w Finlandii”*. Rodzice stają na głowie, żeby zdobyć korony szwedzkie. Chodzą na zmianę do banku Credit Lyonnais i wymieniają ruble na korony (jednorazowo można było dostać 50 koron). Wszystkie formalności zostają ostatecznie dopełnione i wreszcie 10 lipca Ewelina szczęśliwie opuszcza Rosję. Po drodze do Szwecji spotyka się z matką i siostrami w Finlandii. Pociąg zatrzymuje się w Tamerforsie na 15 minut, a na rozmowę mają tylko 7 minut. Romualda pisze: *„Głównie zajmowało mnie to, żeby jak najwięcej powiedzieć różnych rzeczy Cezi, kiedy – jak Bóg da – dojedzie do*

³⁰ Włodzimierz Wojtinskij, mieńszewik

niej, a potem prosiłam, żeby starała się zdobyć jakiekolwiek sposoby pisanie do nas, zawiadamiania, czy są żywe i zdrowe ". Potem już tylko zostały jej w myślach pytania: "Kiedy się znowu zobaczymy? Gdzie? W jakich okolicznościach? - Staralam się nie płakać, ale mi się to nie udało".

Mimo zamieszania w polityce działa nadal Komisja Likwidacyjna. Syn Jana został w niej zatrudniony jako sekretarz. Teraz Baudouinowie mają informacje z pierwszej ręki, na jakim etapie są prace nad budową stosunków międzynarodowych korzystnych dla Polski. Jan często jest proszony o konsultacje w tym zakresie. W ogóle Polonia w Rosji stara się jak najlepiej zabezpieczyć zgromadzone w Rosji zabytki polskie, zabezpieczyć prawo do odszkodowań za pozostawione mienie w razie konieczności opuszczenia terenów dawnej Rzeczypospolitej. Komisja Likwidacyjna ma do rozwiązania sprawę "poddąństwa polskiego" swoich obywateli. Świętosław jako prawnik bierze bezpośredni udział w tych pracach. Brano pod uwagę wersję "podwójnego poddaństwa". Stanowiło to jednak zagrożenie, że pozycja Polaków będzie jeszcze gorsza niż poddanych niemieckich i austriackich deportowanych w głąb Rosji. Przy anarchii panującej w państwie ogarniętym rewolucją nie można było ryzykować.

12 listopada 1917 r. odbywają się wybory do konstytuanty. Romualda, zgodnie z przyznaniem kobietom prawem do głosowania, bierze w tych wyborach udział. Obydwoje z Janem i z dziećmi głosują na listę chrześcijańsko-demokratyczną, na arcybiskupa Roppa³¹, który ma opinię człowieka rozsądnego i uczciwego. Wybory te budzą zastrzeżenia, ale "[...] nawet taka konstytuanta w Rosji potrzebna jest jak najprędzej" - pisze Romualda.

Bolszewicy coraz bardziej otwarcie szykanują polskie instytucje. Aleksander Lednicki zostaje usunięty ze stanowiska prezesa Komisji Likwidacyjnej. W związku z tym 19 członków i urzędników zgłosiło swoją dymisję. Świętosław poszedł w ich ślady. Romualda zapisuje: "[...] wszyscy wystąpili nie chcąc ulegać zwierzchności takiej, która pomniejszała znaczenie tej instytucji samodzielnej, poddając ją naprzód pod władzę wyższej instancji – komisarza do spraw narodowościowych - Dżugaszwili Stalina, a potem instancji następnej - komisariatu do spraw polskich z Leszczyńskim na czele. Spadła więc w hierarchii instytucji o dwa stopnie."

Baudouinowie nadśledzają wieści z Warszawy. „Dużo ciężkich rzeczy opowiadali przybysze z Warszawy, członkowie naszej Rady Stanu, o stosunkach z okupantami, o ścieraniu się z nimi, o bucie wzrastającej w razie powodzeń strategicznych i na odwrót. O braku też ludzi u nas w sądownictwie, szkolnictwie, administracji. Ale trudno - jakże może być inaczej teraz!" - relacjonuje Romualda.

³¹ Arcybiskup Edward Ropp ur. w 1851 w Lixnie k/Dyneburga, zm. w 1939 r. w Poznaniu. W 1918 r. przeniósł petersburską Akademię Duchowną do Lublina.

W 1917 r. bolszewicy, zgodnie z zasadą przekazywania władzy w ręce ludu, zlecieli organizowanie się lokatorów do przejęcia zarządu kamienic. Jan został wówczas wybrany przez współlokatorów na przewodniczącego takiego zarządu. Romualda nie jest zbyt szczęśliwa z tego powodu, ale rozumie, że od tego nie ma odwołania, a czasem ma to nawet dobre strony: *„Zjeźdzeniem o tyle lżej, że chleb przysyłają do wielu komitetów domowych - i w ogóle w czwartym roku wojny domyślono się, że im więcej będzie miejsc sprzedaży - tem krótsze będą ogony. Pomimo to ojcowie i matki rodzin znaczną część dnia poświęcają zdobywaniu, wyszukiwaniu i noszeniu pożywienia dla domu. Janek robi co może nie tylko dla swoich, ale i dla ogółu mieszkańców tego domu, od rana do nocy nie ma spokoju - obcy ludzie nachodzą”*. Profesor jako przewodniczący stawał w wyznaczonych sklepach w kolejkach, ale nie zawsze chleb dowożono. Brakuje wszystkiego, mąki, kaszy, jarzyn, mleka nawet drożdży. Przyjaciele z dawnych przedrewolucyjnych czasów pomagają sobie w miarę możliwości. Właśnie jedna z nich, pani Iruszeniecka³², zawiadomiła, że *„dostała 10 funtów mąki i krupy”* dla profesorostwa, więc Jan poszedł do niej po te wspaniałości. W parę dni później Profesor wyjeżdża z wykładami do Kijowa i przywozi stamtąd 10 funtów mąki i 10 funtów kaszy mannej, *„[...] bo tutaj nigdzie jej od dawna nie ma. Chociaż kosztowała po 30 k. funt (zamiast dawnych 9-10), ale baby wypiekały i z niej bułki, kiedy brakło mąki i chleba.”*

W tle tych zwykłych codziennych zabiegów o przeżycie toczy się walka polityków o władzę i wielkich mocarstw o hegemonię nad światem, a także nieistniejącej Polski o odzyskanie niepodległości i przygotowanie narodu do bycia Polakami i obywatelami kraju.

Nastroje i rzeczywistość polityczną w Rosji stara się Romualda uchwycić obserwując ulice Petersburga i zgłębiając opisy zamieszczane w prasie. Drugiego maja pisze: *„[...] po naszym obiedzie wcześniejszym z racji 1 maja mogłam się wybrać wczoraj na miasto, zazdroszcząc trochę wszystkim swoim [...], że się przyglądali tym olbrzymim manifestacjom narodu, który zdobył, czy dostał, nagle od losu tak niebywałą bezprzykładną wolność i nie wie, co ma z nią zrobić, jak używać, tem bardziej, że wróg zewnętrzny [...] stoi niedaleko w wyczekującej postawie”*.

Trzeciego maja tegoż roku, niespokojna o przyszłość, nadgląda, co szykują ludzie, którzy przejęli władzę w Rosji : *„[...] W tej chwili ważą się sprawy wszechświatowego znaczenia [...] od godziny 12 w nocy, a więc prawie dobrą radzą czy ma być zaraz pokój, czy dalsza wojna - aż do rewolucji wśród innych narodów zrzucających swe rządy monarchiczne i burżuazyjne, a przede wszystkim Wilhelma. Dalej - czy teraz już ma być rzucony Rząd Tymczasowy - a zwłaszcza Miliukow. Ostatni okólnik jego [...]*

³² Żona jednego z uczniów Jana.

do ambasadorów i dyplomatów rosyjskich akredytowanych przy różnych rządach, w którym stwierdza trwanie na dawniej umówionych warunkach aljansu z koalicją i odżegnuje się od fałszywie przypisywanych Rosji zamiarów pokoju separatystycznego - wywołał olbrzymie wzburzenie w mieście. Podobno wygląd cały przypomina pierwsze dni rewolucji. Tłumy na Newskim, który jest jednym mityngiem setek tysięcy. Janek tylko co wrócił z wykładów na Kursach Polskich, wstępował do p. Leśniewskiej³³ i to opowiadał. P. Jaczewska³⁴ telefonowała do mnie wieczorem, że nieprzebrane tłumy otaczają ze wszech stron Korpus Morski [tam toczyły się obrady] oczekując rezultatu wielkiej rady." Całe to groźne zamieszanie Romualda podsumowuje: „[...]w ogóle znowu wszystko przebywa w najwyższym napięciu, w oczekiwaniu nowego wielkiego przewrotu”.

Równocześnie trzeciego maja odbywają się uroczystości związane z rocznicą Konstytucji 3-go Maja. Odprawiona została uroczysta msza w Katedrze. Uczestniczyły w niej Maria wraz ze szkołą, w której uczyła, a potem razem z Ewelina, która sprzedawała programy, wzięły udział w dalszych obchodach w sali Macierzy, gdzie młodzież gimnazjum wystawiała 'Dziady'. Romualda pisze: „podobno bardzo dobrze się udały [...] niektórzy bardzo się nadawali z powierzchowności na filaretów” i potem dodaje: "Nie pamiętam, czy zapisałam tu, że podczas pogromu Ochranki³⁵ zginęło archiwum filaretów, filomatów, dekabrystów etc." To budzi myśl, że informacja, która dotarła do Baudouinów, prawdopodobnie drogą pantoflową, może mieć znaczenie dla prowadzonych rozmów dotyczących organizacji państwa polskiego. Romualda pisze: „Burcew dostał podobno obecnie do swego rozporządzenia archiwum warszawskie Ochranki. I twierdzi, że są tam tak wybitne ze względu na swą rolę w życiu politycznym i społecznym nazwiska, że on nie decyduje się ogłosić - jak zwykle się to robi. A tymczasem byłoby niezmiernie ważne dowiedzieć się, jakich prowokatorów zostawili tam Rosjanie, cofając się i rzuciwszy Warszawę i jacy dawniej byli. Janek chodził nawet onegdaj (piechotą kilka wiorst, ale komunikacji nie było) do przyjaciela Burcewa, Szczugolewa, red.[aktora] 'Dnia', ale ten nic nie wie o tem. Jak się dowiedzieć?”

Sprawą niepodległości Polski żyje cała rodzina. Świętosław po powrocie do domu napisał treść wniosku, z którym ma wystąpić na posiedzeniu Zrzeszenia Niepodległościowego w "Ognisku". Romualda zapisuje: „[...] nawiązuje do uchwały przyjętej przez ogromną większość na

³³ Antonina Leśniewska założycielka pierwszej szkoły farmaceutycznej i pierwszej apteki kobiecej. Działaczka społeczna w Petersburgu, a potem - po odzyskaniu przez Polskę niepodległości - w Warszawie.

³⁴ Pani Jaczewska - żona Leonarda, geologa i członka Instytutu Geologicznego w Petersburgu. Odkrył on występowanie nefrytu na Syberii.

³⁵ Chodzi o oddział tajnej policji, którego zadaniem było zbieranie materiałów obciążających przeciwników carskiej Rosji.

posiedzeniu uprzednim. Przesądzono tam mianowicie, że w Polsce ma być republika”.

Tymczasem rewolucja szaleje. Aresztowania, napady, rabunki to rzecz powszechna. Właśnie w kamienicy, w której mieszkają Baudouinowie zepsuł się dzwonek przy drzwiach. Jan i Romualda oczekują powrotu córek. Jest późny wieczór. Romualda martwi się, że "szwajcar" może zasnąć i nie usłyszeć dzwonka. Wobec tego oboje schodzą na dół. „*Na ciemnej ulicy czekać teraz niebezpiecznie. Tłumy podobno na ulicach, plakaty, krzyki, nawet strzały. Janek na Morskiej słyszał krzyki 'dóło Miliukowa', to samo krzyczały maszerujące rotty, które pójdą na front.*” Na szczęście Ewelina i Maria wróciły do domu całe i zdrowe.

W maju 1917 r. odbywa się posiedzenie członków Klubu Demokratycznego. Romualda zmęczona odbieraniem paczki z obrazami Zofii z fińskiej komory celnej od godziny 9-tej do 14-tej, nie była w stanie w nim uczestniczyć, ale w *Pamiętniku* zapisuje: *"Wszyscy moi są na posiedzeniu członków klubu demokratycznego. Słuchają tam sprawozdania Skąpskiego³⁶ ze spotkania się jego w Sztokholmie z członkami naszej rady stanu - Kunowskim³⁷ i Rostworowskim³⁸.[...] Słyszałam już dwa razy relację z tego zjazdu - tak samo od Skąpskiego - raz od Janka, który słuchał jej jako członek rady Klubu Demokratycznego, po wtóre od p. Dziubińskiej³⁹. Dziś pewno będzie dyskusja, a przynajmniej pytania szczegółowe."*

W Rosji coraz większe problemy. Nastroje bardzo minorowe. Romualda notuje: *"Nieokreślona improwizacja czynów, wpływów, deptanie na miejscu, a zarazem ciągle powszechne uczucie jakiejś katastrofy decydującej, zbliżającej się już przyspieszonym krokiem."*

Tymczasem Wilhelm ogłasza, że w Polsce na skutek ciężkiej wojny *"[...] nie może być jeszcze, aby Król Polski dodał nowego blasku starożytnej koronie polskiej i żeby przedstawicielstwo narodowe, wybrane na podstawie powszechnego bezpośredniego głosowania, rozpoczęło ku dobru narodu swą działalność"*. Polacy jednak nie czekają na pełne łaskawości gesty. Starają się przygotowywać do rozstania z Rosją. Dalej sporządzają listy skarbów kultury narodowej, włączonych prawem kaduka do muzeów i bibliotek rosyjskich, stanowiących też część zbiorów prywatnych. Rewolucja stanowi dla nich zagrożenie. Właśnie niedawno spalono bibliotekę Fedorowicza i jego pałac, sam właściciel z trudem się uratował przed powieszeniem.

³⁶ Franciszek Skąpski przemysłowiec i zasłużony działacz społeczny i polityczny, m.in. na terenie Petersburga, w którym założył Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny i działał w Klubie Demokratycznym stowarzyszenia Demokracji Polskiej.

³⁷ Włodzimierz Kunowski członek Rady Stanu w Królestwie.

³⁸ Wojciech Hilary Rostworowski członek Rady Stanu w Królestwie.

³⁹ Jadwiga Dziubińska współpracowała z Romualdą w Towarzystwie Opieki nad Jeńcami Polakami. Objeżdżała obozy jenieckie, często na dalekim wschodzie Rosji. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości była posłanką na sejm.

Opowiadał o tym Jan, który go odwiedził i z jego ust usłyszał o dramatycznych chwilach, które przeżył. Komisja Likwidacyjna nie może narzekać na brak zajęć. Romualda będąc studentką w Petersburgu zwiedzała dokładnie Ermitaż i inne miejsca wypełnione dziełami sztuki, które robiły na niej ogromne wrażenie, podpowiada mężowi i synowi, gdzie jeszcze należy szukać wywiezionych z Polski skarbów.

Tymczasem znów wojna z Niemcami wpływa na życie mieszkańców Petersburga. Zapowiadana jest ewakuacja miasta i naloty Zeppelinów. Wydane są rozporządzenia co do postępowania w razie alarmów bombowych, które mają obwieszczać syreny. Mieszkańcy miasta są zobowiązani w takich chwilach gasić światła i chronić się na korytarzach kamienic. Romualda decyduje, żeby domownicy idąc spać kładli obok łóżek "paltoty".

Po wycięciu kadry oficerskiej i podejmowaniu krótkowzrocznych decyzji dotyczących działań wojennych okazało się, że Rosja zupełnie nie jest przygotowana do obrony. Masy żołnierskie zajęte są przede wszystkim mordowaniem i rabunkami. Szczegóły zbrodni po miastach i wsiach oraz obozach jenieckich są przerażające. Niszczony jest dobytek, mordowani w niezwykle okrutny sposób ludzie. Towarzystwo Doraźnej Pomocy Jeńcom postanawia działać. Chcą doprowadzić do spotkania przedstawicieli różnych ugrupowań politycznych Rosji i uświadomić im jak strasznych czynów dokonują żołnierze i zdziaczała na wojnie czerń. Romualda nie jest przekonana do tej inicjatywy, ale pomaga. Odwiedza wysokich przedstawicieli poszczególnych partii, lecz kończy się tym, że ci z którymi udało jej się spotkać, dyplomatycznie wymawiają się od udziału. Innym Paniom działającym w Towarzystwie także nie udaje się wiele osiągnąć. Ostatecznie zaplanowane spotkanie kończy się fiaskiem.

W tym czasie mija 100 lat od śmierci Tadeusza Kościuszki. Świętosław jest sekretarzem komitetu obchodów tej rocznicy. Romualda pisze: *„Dziś zapraszał od komitetu ambasadorów koalicji i neutralnych.”* Sama nie mogła wziąć w nich udziału, choć tak bardzo chciała *„[...] wysłuchać kazania ks. Falkowskiego, a także widzieć świat dyplomatyczny na uroczystości polskiej. Dwa lata temu nie fatygowałiby się do nas ci panowie, wreszcie chciałam zobaczyć przed kościołem popiersie Kościuszki osłonięte dwoma sztandarami – polskim biało-amarantowym i amerykańskim – gwiazdzistym”*.

Romualda często w swoich zapiskach mówi o tym, o ile ciężiej byłoby znosić życie w absurdalnym świecie wojny, chaosu, śmierci i nędzy, gdyby nie działalność na rzecz odzyskania niepodległości Polski. Mogliby wtedy wrócić do ojczyzny. Zdaje sobie sprawę, że warunki życia nie byłyby lepsze, ale byłiby u siebie, w swoim domu. Na razie muszą pozostawać w Petersburgu, starając się wpływać na to, żeby było z kim i do czego wracać.

W październiku 1917 r. odbywa się zjazd demokratyczny. Uczestniczą w nim Jan, Maria i Świętosław. Romualda informuje: *„Przemawiał dobrze Lednicki - były powitania (od filji Równouprawnienia Kobiet też - podyktowałam p. Leśniewskiej przez telefon kilkanaście słów). Przemówienia leaderów partji - między innymi Tolłoczko mówił od nowej partji - narodowo-zachowawczej. W niej kilku Radziwiłłów (Maciej, Stanisław), Tyszkiewicz i mniejsza szlachta, Meysztowicz z Rady Państwa, Łopaciński etc. Z czasem będzie to chyba partja agrarjuszów - ale teraz przyłączyli się do demokratów. Jest też chrześcijańska demokracja. W ogóle różne grupy - oprócz narodowych demokratów. Ci ostatni bardziej się pewno zloszczą w swem osamotnieniu, że życie - rozwój wypadków ostatnich wewnątrz i zewnątrz Rosji zniosły bez śladu echa ich moskiewskich napuszonych uchwał z wielkimi zwrotami do rządu rosyjskiego, Anglii itp. i z odpowiednimi telegramami do Kiereńskiego i Buchnana. Tymczasem [...] spotkał ich afront wielki, bo Kiereńskij i Buchnan - nie odpowiedzieli wcale na te telegramy.”*

Wojna Rosji z Niemcami trwa nadal, walki rewolucyjne przekształcają się w wojnę domową. Niezwykłe, wręcz perwersyjne okrucieństwo Rosjan, głód, całkowita demoralizacja bezmyślnego, ogłupianego przez demagogów ludu, upokarzanie inteligencji, napady na mieszkania przeciętnych mieszkańców i na zwykłych przechodniów, wreszcie samosądy wydawałoby się powinny załamać społeczników, a oni wciąż działają. Zbierają pieniądze, organizują loterie, kształcą bieżących i żołnierzy, żeby mieli fach w ręku i świadomość kim są, zbierają żywność i, co ważne, utrzymują ze sobą bliskie kontakty, podtrzymując się na duchu i udzielając pomocy. Znajomi telefonicznie informują siebie nawzajem, gdzie są zagrożenia. Szkoły tylko na krótko są zamykane, wtedy gdy w ich pobliżu dochodzi do strzelaniny lub walki wręcz. Godziny nauki dopasowywane są do godzin dziennego światła. Romualda i Jan namawiają Marię, żeby zrezygnowała z posady nauczycielki, bo szkoła, w której uczy jest położona daleko od domu, a tramwaje ze względu na przerwy w dostawie elektryczności często nie kursują. I rozsądek podpowiada jej, że rodzice mają rację, ale kiedy idzie pożegnać się z uczniami, ci tak serdecznie ją proszą, żeby została z nimi, że nie jest w stanie im odmówić i zostaje.

Profesor często wychodzi z domu na spotkania na Uniwersytecie, na wykłady m.in. na Kursach Polskich, na rozmowy dotyczące planów urządzania przyszłego państwa polskiego czy to do Komisji Likwidacyjnej, czy Klubu Demokratycznego. Ma też obowiązki związane z zaopatrzeniem domu, dyżury związane z bezpieczeństwem kamienicy. Świętosław co dzień wychodzi do pracy i często bardzo późno wraca. Romualda słysząc krzyki i strzelaninę drży, czy jej bliskim coś złego się nie stało, zwłaszcza, że każdy dzień przynosi meldunki od znajomych o tragicznych wydarzeniach. Ewelina już

jest gdzieś w drodze do Polski. Podobno wyjechała ze Szwecji. Znajomym udaje się od czasu do czasu pomóc Romualdzie i Janowi w przekazywaniu korespondencji, bo poczta dostarcza listy z kilkutygodniowym opóźnieniem, a oni martwią się, czy córce udało się bezpiecznie dotrzeć do Warszawy do starszej siostry Cezarii, od której też od miesięcy nie było bezpośrednich wiadomości. O te córki Romualda martwi się mniej, ale niepokój pozostaje. Wędruje też po mieście załatwiając różne sprawy. Bardzo regularnie kupuje prasę, która jest głównym źródłem informacji ze świata i służy do konfrontacji zasłyszanych wiadomości z innych źródeł. Nie zarzuca również działalności w polskich towarzystwach charytatywnych i oświatowych. Najbardziej interesuje się w tym okresie ustrojem odradzającego się kraju i ugrupowaniami politycznymi, z szeregów których będą pochodzili politycy, mający rządzić krajem. Sprawy te są dyskutowane w rodzinie. Polityka wewnętrzna Rosji też jest przedmiotem zainteresowania, bo od niej zależy również przyszłość rodzin polskich, które albo wskutek rozbiorów stały się poddanymi rosyjskimi, albo zostały na te tereny zesłane, albo wreszcie wygnane ze swoich rodzinnych miejsc w czasie wojny i uciekały na Wschód, nie mówiąc już o jeńcach wojennych umieszczanych w strasznych warunkach w obozach i wykorzystywanych do niewolniczej pracy, za którą często nie otrzymują nawet kopiejki. Jan zabiera głos na łamach pism rosyjskich w ich obronie. Profesora przygnębiają kłopoty znajomych spowodowane zmianami politycznymi. Właśnie wrócił z Uniwersytetu i mówił, że „[...] *widział się tam z ministrem wyznań Kartaszowym, który mu powiedział, że dziś właśnie był aresztowany i siedział w cyrkule.* [...] *Opowiada Janek, że Wasiljew, członek Rady Państwa jest bardzo smutny, a także Pergament.*” Tego samego dnia wieczorem pod domem doszło do incydentu: „[...] *Przed kwadranssem rozległo się kilka ogromnych hucznych wystrzałów i odbłyски ognia żółtego były widoczne na wysokim horyzoncie. Pytaliśmy siebie, czy to bombardowanie, czy oblężenie jakichś gmachów, czy Zeppelin? Pod bramą zamkniętą zresztą zebrało się wiele mieszkańców domu.* [...] *Mówią, że strzelają do Pałacu Zimowego. To samo mówią Kelles-Krausowie*⁴⁰. *Janek tylko co schodził do nich.*”

26 października Romualda zapisuje: „*Nie mogę tu notować całego przebiegu trzeciej rewolucji - ale ta noc z 25-go na 26-go była okropna, piekielna.*” A potem pisze: „[...] *W Petrogradzie było święto. Przywieziono Lenina (całkiem ogolonego) i Zinowjewa (odwrotnie - obrosłego). Zrobiono im owację, wysłuchano mów. Lenin mówił, że to jest dopiero rewolucja prawdziwa - bo to rewolucja socjalna, która jako taka poruszy dopiero proletariata całego świata.*”

⁴⁰ Jan Kelles-Kraus z żoną mieszkali o piętro niżej pod Baudouinami. On działał w „wielkim przemyśle” jak podaje E. Małachowska.

W dwa dni później Romualda zostaje sama w domu i denerwuje się o swoich: „[...] nie można utrzymać w domu nikogo. Zosia wczoraj jeździła już restaurować duży czyjś obraz do Lewidowej i dziś tam pojechała. Mańcia poszła na Kursa Bestużewskie. Świętosław do Komisji Likwidacyjnej, a Janek pewno na Kursa też, gdzie teraz egzamina albo do Uniwersytetu. 10 minut temu Zosia telefonuje: Niech Mańcia nie wychodzi z domu, bo zaczyna być niespokojnie - robotnicy i żołnierze dążą ku dworcom - na spotkanie zbliżających się wojsk. [...] Przerwałam pisanie na głos telefonu. Telefonowała p. Leśniewska, że Janek i Mańcia są u niej i zostaną długo, bo tam od Dumy wielka strzelanina. Jak Mańcia tam trafiła? Natychmiast zatelefonowałam do Nadi Lewidowej, żeby nie wypuszczała od siebie Zosi – a sama wyszłam na ulicę, żeby zobaczyć, co u nas na wyspie się dzieje i kupić znowu coś na zapas, bo transportu nie będzie.” Świętosław wrócił w nocy. Nareszcie moja prababka ma wszystkich pod jednym dachem.

Ze względu na wzrost zagrożenia ze strony walczących uczestników rewolucji mieszkańcy domu zwołują zebranie, w którym uczestniczy także Jan jako przewodniczący wspólnoty. Po naradach podejmują decyzję, że mężczyźni będą kolejno dyżurować przez całą dobę po trzech na dziedzińcu, a w razie zagrożenia będą wzywać pozostałych mieszkańców na pomoc, uderzając w mosiężną szynę wystającą z muru. Potem w wielu miejscach *Pamiętnika* napotkać można informację, że Jana albo Świętosława nie ma w tej chwili w domu, bo pełnią dyżur.

Dziwiącego listopada 1917 r. moja prababka zapisuje: „Dziś już ogłoszono dekret Trockiego i Lenina, podpisany Uljanow, o zawieszeniu broni i rokowaniach pokojowych. Tekst posłano jednocześnie do ambasadów państw wojujących i niewojujących i zarazem do wodza naczelnego – gen. Duchonina – do namiotu z rozkazem wstrzymania czynności wojennych wszędzie i rozpoczęcia układów. Ciekawa niezmiernie rzecz, co z tego wyniknie.” Tego dnia odwiedził Baudouinów prof. Szczerba⁴¹ i potoczyła się rozmowa, co ten dekret znaczy dla przyszłości Rosji i świata. "Co odpowiedzą posłowie francuski i angielski" na propozycję pertraktacji pokojowych. „Czy zostaną tu - aby oczekiwać rozwoju wypadków? Czy wyjadą? Czy będą ignorowali te kroki nowego rządu - jak w ogóle dotychczas ignorują 'gabinet jakobinów', wraz z jego ministrem spraw zewnętrznych - Trockim (Bronszteinem), który sam pisał o sobie: 'pieczęć tragicznej wielkości leży na mnie.'”

W parę dni później ukazuje się dekret o uwolnieniu jeńców. Jest to dla Romualdy bardzo ważna informacja, która mobilizuje Towarzystwo Dorażnej Pomocy do podjęcia związanych z tym działań. „*Pani Leśniewska*

⁴¹ Lew Władimirowicz Szczerba uczeń Jana Baudouina de Courtenay, profesor Uniwersytetu Petersburskiego, dziekan wydziału historyczno-filozoficznego.

jeździła dziś z rana w tym celu do Lenina, który na ogół jest niewidzialny, lecz z właściwym jej impetem i tupetem dostała się do niego. [...] Jeńcy cywilni wszyscy zostają uwolnieni natychmiast z prawem niezwłocznego powrotu do ojczyzny. To doskonale.

Co się tyczy jeńców wojskowych, to do zawarcia pokoju pozostają oni w Rosji, lecz w jej granicach też są wolni i mogą opuszczać obozy, zarabiać, gdzie zechcą za taką samą płacę jak tutejsi.” Już prawie wszystko wydawałoby się szczęśliwie zakończone dla polskich jeńców, ale okazało się, że na przeszkodzie wprowadzeniu w życie tego dekretu stanął brak pieniędzy. Wobec tego przedstawiciele polskich towarzystw charytatywnych, „[...] obawiając się utracić w katastrofę 3 miliony jeńców, postanowili prosić o odłożenie wykonania dekretu. [...] Tymczasem pokombinowano w naszym Towarzystwie, a także niektórzy inni działacze, że takie odłożenie w czasie może popsuć całą sprawę, bo Konstytuanta zbierze się za dni kilka, a ona za nic się nie zgodzi na uwolnienie, wszystko więc w łeb weźmie. Z tego względu zreagowałyśmy swoje uwagi, co do projektu, tj. o podziale jeńców na kategorie, o stopniowości w ich puszczaniu i o konieczności dostarczania w dalszym ciągu wikt, ubrania, dachu tym, którzy nie mogą zarobić, dojechać do punktu pracy itp. (na podstawie konwencji genewskiej). Memorjał ten nasz zaraz p. Leśniewska kazała przepisać na maszynie i dziś jeszcze przewiezie go na posiedzenie do Smolnego – oddać, jak powiedział Lenin, na ręce jego sekretarza.”

Romualda dalej śledzi pilnie kolejne informacje, kto zasiądzie na tronie polskim. Przy każdej nowinie dostrzega pozytywne strony, bo wie, że im prędzej państwo otrzyma przywódcę, którego nazwisko będzie coś mówiło na dworach Europy, tym większe są szanse na tworzenie administracji, która jest podstawą zdrowego państwa. Objęcie tronu państwa słabego nie jest atrakcją dla koronowanych głów innych państw i zanim polskie państwo zdąży się wzmocnić, może zniknąć znowu z map Europy. Więc dowiedziawszy się o propozycji kandydatury ks. Karola, a potem Karola Stefana Romualda pisze: *„Naturalnie trializm [jednoczesne rządy w Austrii na Węgrzech i w Polsce] nie przeszkodzi gospodarowaniu polskiego narodu u siebie, tj. naszej niepodległości. Przymierza są wszędzie koniecznością teraz zanim się doczekamy ligi narodów, zamiast Karola starszego będzie zapewne młody Karol nosić koronę polską. Przykro tylko, że dla niego będzie to jedna z trzech koron. Żadna dynastia nie miała sposobności nauczyć się sztuki rządu w tak skomplikowanych warunkach jak Habsburgowie.”*

To są sprawy ważne i wielkie, ale życie codzienne przynosi konieczność rozwiązywania spraw nie mniej ważnych, ale mniej spektakularnych. Jest wtorek 21 lutego. Romualda szykuje w kuchni tort i inne fanty na loterię organizowaną przez Towarzystwo Doraźnej Pomocy. Dochód z tej imprezy

ma być przeznaczony na pomoc dla jeńców. Nagle zjawiają się żołnierze i żądają, żeby Romualda przyjęła "dekret" o rekwizycji ciepłego ubrania. Romualda zaczęła tłumaczyć, że właśnie poprzedniego dnia były aż trzy takie rekwizycje, to znaczy na rzecz Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza Polskiego, dla Dumy Miejskiej i wreszcie dla bolszewików. Jednocześnie tłumacząc to obserwowała, że "pogromszczy", zwrócili uwagę na stojące na stole mleko i na ciasto w piecyku, a do tego na półkach stały miedziane garnki. W tym momencie wszedł mój pradziad Jan Baudouin i ostrym tonem z *"gniewnym wyrazem twarzy"*, kazał im zanieść "dekret" do innego człowieka z zarządu domu. Romualda struchlała, bo żołnierze mieli bezczelne i groźne miny. Ostatecznie wynieśli się, ale do końca nie było wiadomo, czy nie wrócą. Coraz więcej ludzi z inteligenckich kręgów, m.in. koledzy Jana z Uniwersytetu „[...] *zaczynają wreszcie rozumieć, że należało wcześniej wojnę skończyć i dążyć energicznie do likwidacji tej zmory. Są tam ludzie wprost do szaleństwa rozwścieczeni na bolszewików i widzący w całej tej anarchii świadomą zdradę [...]. Janek powiada kolegom profesorom - kiedy mówiłem w przeszłym roku jeszcze o konieczności likwidacji wojny – odpowiadaliście, że jestem germanofilem.*”

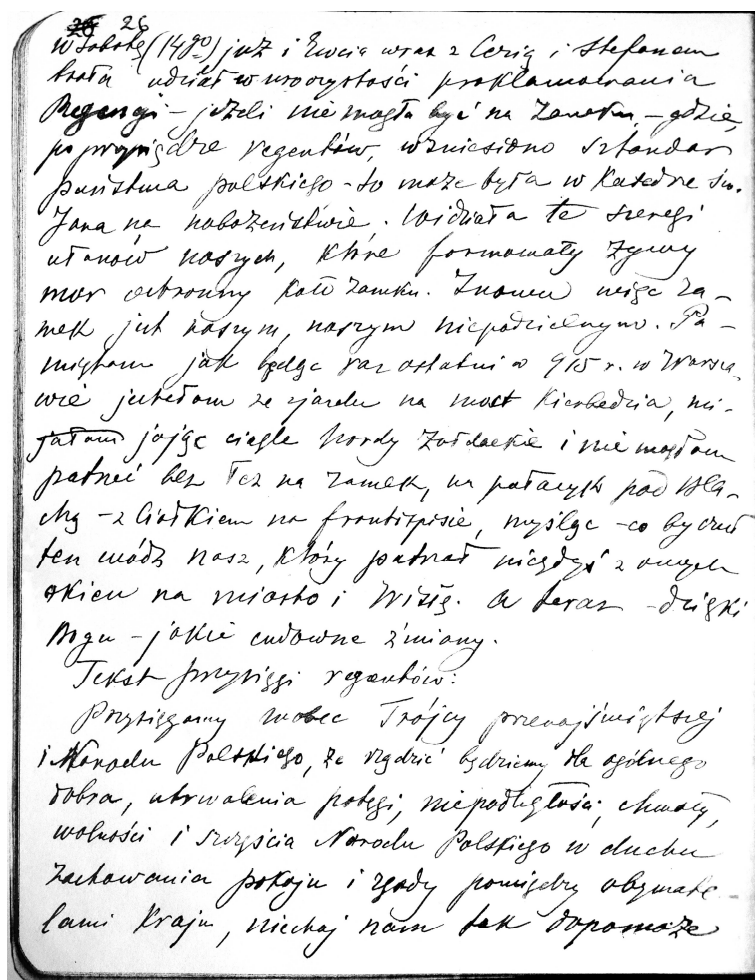
Rok 1917 zbliża się do końca. Coraz wyraźniej też zarysowują się poważne dążenia do zakończenia wojny. Rozmowy wstępne toczą się w Sztokholmie i Brześciu. Umacniają się też władze polskie. W listopadzie prezes Kucharzewski „[...] *z polecenia najdostojniejszej Rady Regencyjnej wystosował na imię prezesa tutejszego polskiego klubu demokratycznego telegram z podziękowaniem za wyrażenie hołdu Radzie Regencyjnej podczas ostatniego zjazdu demokratów w Petersburgu. Janek jest właśnie na posiedzeniu członków Rady demokratycznej.*”

Rzeczywistość na zewnątrz jest przerażająca, ale w domu Baudouinów pisze Romualda „[...] *nastrój stosunkowo spokojny, siedzi się przeważnie w domu z wyjątkiem Janka i Świętosława.*” Bo przecież te ciężkie czasy trzeba przetrzymać, bo wyjechać nie ma gdzie i "nie puszczają".

Nadchodzi rok 1918. W domu Baudouinów składa noworoczną wizytę kapitan Borowski. Podejmuje go Jan. Romualda leży w swoim pokoju z powodu migreny. W pewnym momencie wchodzi do niej Jan, który „[...] *przyniósł pokazać jego świeżo nabytą polską czapkę - granatową z malinowym lampasem i ładnym orzełkiem naszym. Drugi orzełek na piersi. Dobra to może wróżba na rok nowy, że dużo takich czapek i orłów zobaczymy już w Polsce.*” Jednak na razie zamiast wróżb jest twarda rzeczywistość – „*Jutro podobno nie dadzą chleba*” - pisze Romualda. I ta zapowiedź na nowy rok sprawdza się co do joty. „*Józia chodziła po chleb cztery razy, Janek też jako plenipotent domu i jeszcze iść będzie trzeba.*” Jest też i dobra wiadomość - nadchodzi list od Eweliny z dobrymi wiadomościami o niej i rodzinie Ehrenkreutzów. Cezaria, Stefan i maleńka córeczka tworzą ciepłą

rodzinę. Natomiast wiadomości dotyczące Warszawy nie są optymistyczne: „[...] pieczęć nieszczęścia leży na ludziach, mnóstwo łachmaniarzy, bosych na ulicach, z żywnością może jest lepiej aniżeli w Rosji, ale nie ma pieniędzy” - pisze.

Na drugiego stycznia zapowiadane są demonstracje zwolenników Konstytuanty, która ma być w tym dniu otwarta. "Nie wiadomo czy się doczeka publiczność tego aktu" - pisze Romualda i dodaje jeszcze informację: „[...] Układy brzeskie trwają w dalszym ciągu, niezbyt gładko idą te pertraktacje. General Hofman przypominał już parę razy Trockiemu, że przemawia stylem i tonem zwycięzców, podczas kiedy winien pamiętać, że Rosja jest pobita na głowę”.

Fot. 11. Fragment Pamiętnika odnoszący się do dnia proklamowania Regencji w Warszawie wraz z tekstem przysięgi (1917 r.).

W sobotę (14^{go}) już i Ewcia wraz z Cezią i Stefanem brała udział w uroczystości proklamowania Regencji – jeżeli nie mogła być na Zamku – gdzie po przysiędze regentów wzniesiono sztandar państwa polskiego – to może była w Katedrze Św. Jana na nabożeństwie. Widziała te szeregi ułanów naszych, które formowały żywy mur ochronny koło Zamku. Znowu więc Zamek jest naszym, naszym niepodzielnym. Pamiętam jak będąc raz ostatni w 915 r. w Warszawie jechałam ze zjazdu na most Kierbedzia, mijając ciągle hordy żołdackie i nie mogłam patrzeć bez łez na Zamek, na pałacyk pod Blachą – z Ciołkiem na frontispisie, myśląc – co by czuł ten wódz nasz, który patrzył niegdyś z naszych okien na miasto i Wisłę. A teraz – dzięki Bogu – jakie cudowne zmiany.

Tekst przysięgi regentów:

Przysięgamy wobec Trójcy przynajświętszej i Narodu Polskiego, że rządzić będziemy dla ogólnego dobra, utrwalenia potęgi, niepodległości, chwały, wolności i szczęścia Narodu polskiego w duchu zachowania pokoju i zgody pomiędzy obywatelami Kraju, niechaj nam tak dopomoże ^(nast. str.) Pan Bóg”. Ewelina oraz Cezaria i Stefan Ehrenkreutzowie są już w Warszawie, Romualda pisze ten tekst z perspektywy Petersburga – przyp. red.

Tymczasem sytuacja zaopatrzenia w żywność Petersburga z dnia na dzień się pogarsza. „Od tygodnia, nawet od dni 10 albo wcale nie przychodzi prowiant, albo dwa wagony zamiast normalnych stukilkudziesięciu.” Sytuację pogarszają częste zamiecie śnieżne. „Janek, tak samo jak inni profesorowie – ojcowie rodzin odbywają różne kursa bliskie i dalekie do różnych kooperatyw, do przyjezdnym znajomych, do sklepów, żeby coś zdobywać”.

Bolszewicy zgodnie z zapowiedzią Lenina konsekwentnie doprowadzają „burżujów” do nędzy. „Straszna nędza tu obecnie wśród inteligencji. [...] Mnóstwo pań bierze miejsca pokojowych, kucharek. Mężczyźni czyszczą śnieg. [...] A głód coraz gorszy.” Natomiast wśród zwycięskiego ludu trwa nastrój karnawałowy. Wszędzie rozlepione plakaty zapraszające na bale. Jeśli na zabawę brakuje pieniędzy można przecież bezkarnie obrabować mieszkania prywatne.

Nachodzenie różnych dziwnych ludzi jest na porządku dziennym i czasem wynikają z tego zabawne sytuacje. Właśnie w mieszkaniu Jana jako pełnomocnika zarządu domu pojawił się człowiek z “[...] jakimś złożonym papierkiem”, w którym był zarzut, że w domu przechowywane są trzy karabiny. Profesora nie było w domu, bo poszedł na posiedzenie komitetu domowego w tej sprawie. Skończyło się na tym, że wyjaśnienie Romualdy wystarczyło i człowiek ten odszedł. W tym samym dniu przyszedł z wizytą Zaniewicz⁴² w mundurze majtki. Tego już stróżowi było za dużo, przepytował go szczegółowo kim jest i po co przyszedł. Romualda komentuje to: „[...] straszno naprawdę przechodzić koło majtków - tyle wśród nich i na nich krwi i zbrodni.”

⁴² Alfred Zaniewicz był studentem prawa w Petersburgu, w czasie studiów został powołany do marynarki. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, został adwokatem w Płocku.

Tymczasem wciąż napływają wiadomości z toczących się walk. Znajomi podekscytowani perspektywami zmian często odwiedzają dom Baudouinów, żeby z nimi przedyskutować nowiny. Nadchodzi wiadomość, że Rosjanie wyrazili zgodę na podpisanie pokoju na warunkach niemieckich, m.in. zgodę na oderwanie Ukrainy i dostępu do Morza Czarnego. Romualda komentuje: *„Przygnębienie wśród ideowej inteligencji wielkie: Janek mówi, że profesorowie są bardzo zgnębieni, nie od wczoraj zresztą. Szachmatów postarzał o lat 15. Wychudzeni, smutni. Animusz patriotyczny dawno zapomniany.”* Potem znów następuje wznowienie wojny i powrót do negocjacji pokojowych. Czas upływa, a wciąż nic nie można przewidzieć i żyć trzeba w zawieszeniu, jeśli tą wegetację można nazwać życiem. Pisze Romualda: *„Dzienniki drukują całe litanie trupów codziennie [...] strzelanina nie ustaje.”*

W atmosferze rozmów ze znajomymi zaczyna się wyczuwać nadzieję na wyjazd do kraju. Napływają informacje, że już niektórzy znajomi wyjechali albo szykują się do wyjazdu. Nie jest to jednak takie proste. Trzeba zlikwidować swój dobytek, bo nie wszystko można ze sobą zabrać, choćby to były stare pamiątki rodzinne. Poza tym trzeba zebrać pieniądze na opłacenie drogi i na urządzenie się w kraju. Do tego dochodzą informacje, że miejsca przygraniczne, w których wyjeżdżający mają odbywać kwarantanny nie są przygotowane. No i trzeba się liczyć z napadami rabusiów i z tym, że można wszystko stracić. Wprawdzie Jan przyniósł wiadomość, że pierwszy bezpośredni pociąg do Warszawy już za kilka dni wyjeżdża i jest to ogromnie radosna wiadomość, ale na razie muszą jeszcze poczekać z wyruszeniem w podróż.

W Petersburgu głód coraz większy. Romualda notuje: *„Wszyscy przy spotkaniach dziwią się zmianom w swej powierzchowności, przeważnie humorystycznie to biorąc. Prof. Ptaszycki stracił w ostatnich miesiącach 50 funtów wagi.”* Zaczynają też dochodzić informacje o śmierciach głodowych znajomych. Umierają z głodu uczniowie Jana: biskup Anastazij⁴³, Kokowcow⁴⁴. Do tego dołącza się epidemia tyfusu i cholery. W miarę upływu czasu i rozszczenia się chorób zaczyna brakować leków i środków dezynfekcyjnych. Osłabieni ludzie nie są w stanie pracować, ale cóż znaczy człowiek w maszynie jedynie słusznej idei. Należy po prostu wprowadzić pracę akordową i ludzi, chcąc jeść, będą więcej pracować, a kto jest słaby znaczy nie należy do klasy przyzwyczajonej do pracy fizycznej, a więc to burżuj, który jest tylko obciążeniem dla państwa, jeśli umrze tym lepiej.

Szóstego czerwca 1918 r. na posiedzeniu Uniwersytetu Warszawskiego *„[...] zdecydowano prosić na profesorów Janka, Petrażyckiego⁴⁵ i Dzierżawskiego”* - informuje Romualda, a 17 czerwca z radością notuje, że

⁴³ Aleksander Iwan Aleksandrow - "[...] stary przyjaciel, uczeń kazański i dorpacki" Jana Baudouin de Courtenay. Archirej i rektor Akademii Duchownej.

⁴⁴ Kokowcow – 30-letni poeta, uczeń Jana Baudouin de Courtenay

⁴⁵ Leon Petrażycki (1867-1931) polski prawnik, filozof, socjolog prawa.

Maria ze Świętosławem wsiedli do pociągu do Warszawy. W parę dni później wyjeżdża z Petersburga kolega Świętosława, Kramsztyk, który zgodził się zabrać listy Jana i Romualdy do dzieci. *„Janek zaniósł Kramsztykowi chleb - bochenek w domu upieczony - na drogę. Teraz to wielki i rzadki podarunek. To i smutne, i zabawne jak ludzie się krępują, kiedy przychodzą w odwiedziny jedni do drugich - nie chcą jeść, jeżeli się zgadzają na herbatę to bez cukru i chleba.”*

W 1919 r. Jan, Romualda i Zofia wracają w bydlęcym wagonie do Polski. Niestety nie mam zapisków Romualdy z tego okresu. Przypuszczam, że rozegrał się jakiś dramat w Petersburgu, skoro mój pradziad rozgoryczony pisze w listach do przyjaciół i znajomych o zniszczeniu jego warsztatu naukowego (może wtedy przypadł zapis pamiętnikarski Romualdy). Może rewizja rozrzuciła skrzętnie zbierane i pedantycznie ułożone notatki, zbierane przez całe życie?. Jest to ogromny cios i Jan nigdy już się do końca po tym nie pozbierał. Bagatela, zaczynać wszystko od początku mając siedemdziesiąt parę lat. Zamieszkują początkowo na warszawskiej Pradze, co nie ułatwia im życia. Romualda szybciej się otrząsa z koszmarnych przeżyć. W lutym tego roku przychodzi na świat drugie dziecko Cezarii i Stefana - syn Tadeusz. Babcia Romualda śpieszy z pomocą i cieszy się, że może zajmować się przez pewien czas wnuczką, zanim Cezaria wróci z synkiem "z lecznicy". Potem, gdy jej zięć, a mój dziadek Stefan Ehrenkreutz, pracując w Archiwach Państwowych, dostaje mieszkanie służbowe i przenosi się do niego z rodziną na ul. Długą, Romualda i Jan wprowadzają się do mieszkania po córce na Smolnej, zabierając ze sobą panią Celinę Kirkorową. Zamieszkanie w centrum bardzo ułatwiło im życie.

W kronice wydarzeń, pisanej przez Romualdę, jest też notatka dotycząca Jana, który *„[...] dostał wczoraj zaproszenie uczestnictwa w biurze kongresowym i współpracy z misją koalicji⁴⁶, która przyjechała nareszcie do Warszawy, pod przewodnictwem Noulensa eks-ambasadora Francji w Petersburgu, potem w Wołodzie. Będzie ambasadorem w Polsce. Mowa jego na Ratuszu, podczas rautu wydanego przez miasto onegdaj na cześć sejmu i tej arcyważnej misji dyplomatyczno -wojskowej była wypowiedziana nadzwyczaj gorąco i w słowach bardzo obowiązujących dla koalicji względem naszej przyszłości.”*

Romualda jest zachwycona powrotem do Polski, całym sercem kibicuje jej odradzaniu się. Z zapałem opisuje otworzenie sejmu, ścieranie się różnych poglądów, śledzi wyznaczanie granic, cieszy się powrotem Gdańska i dostępem do morza. Dom Baudouinów zaczynają odwiedzać znajomi z Petersburga, a wśród nich Jadwiga Dziubińska teraz posłanka na sejm, z którą Romualda współpracowała w Towarzystwie Opieki nad Jeńcami. Wizytę

⁴⁶ 22.01.1919 r. została powołana przez Radę wojenną Najwyższa Misja Sojusznicza, do rozwiązywania m.in. spraw granic Polski.

złożyli też profesorostwo Petrażyccy. Rozmowa potoczyła się na temat Gdańska. Romualda wyraziła swoją radość z tego powodu. *„A ja nie wiem, czy należy się cieszyć ze względu na przyszłość - powiedział Janek, ale uważam to za malum necessarium. Bo ja się wcale nie cieszę, uważając to jedynie za malum - powiedział Petrażycki.”*

Jan podejmuje pracę wykładowcy na wielu Uniwersytetach, m.in. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Z Uniwersytetem Warszawskim natomiast jest związany od chwili uzyskania tytułu profesora w 1918 roku.

W listopadzie 1919 r. Romualda zapisuje: *„Dziś był Janek na pierwszym raucie rektorskim u zawsze sympatycznego Thugutta⁴⁷ - dobrego znajomego z czasów dorpackich. Spotkał się tam między innymi z p. Wrzosem, szefem sekcji uczelni wyższych w ministerstwie oświecenia.[...] Powiada, że sprawa wynagrodzenia Janka jest na najlepszej drodze, właściwie załatwiona. Chwała Bogu - bo ciężko. Ceny lecą w górę z przerażającą szybkością.”* A nieco dalej wraca do tej sprawy: *„[...] ministerstwo skarbu ciągle jeszcze nie odpowiada na przedstawienia uniwersytetu i ministerstwa oświecenia co do pensji i emerytury Janka.”*

Pod koniec listopada Profesor Jan odwiedza Kraków z powodu posiedzenia Akademii Umiejętności – *„bardzo ważne”* - zapisuje Romualda w *Pamiętniku* *„[...] bardzo nalegano stamtąd na przyjazd jego.”*

Nadchodzi rok 1920. Romualda bierze czynny udział w przygotowaniu plebiscytu na Pomorzu. Organizuje grupę kobiet, w której jest również jej córka Zofia oraz Celina Kirkorowa i jadą do Świecia sprawdzać naocznie, jak wygląda polskość tych terenów. Jan zostaje w domu i zaczyna się między nimi bogata korespondencja. Tymczasem sytuacja na granicy polsko-rosyjskiej jest coraz groźniejsza. Romualda znowu niespokojnie wyczekuje wiadomości z domu. Listy przychodzą z opóźnieniem. Nie zawsze dochodzi też prasa. Maria i Ewelina pracują w I.M.C.A. dla żołnierzy. Mężczyźni: Tadeusz, Świętosław i nawet Jan zgłaszają się do komisji poborowej. Jan ze względu na wiek nie do służby czynnej, ale jako wsparcie intelektualne. Wielu znajomych jest już na froncie. *„Odwiedził teraz Janka zastępca posła misji Łotewskiej, był niedawno u Piłsudskiego. Podobno rozprężenie w naszej armji jest istotnie wielkie, to okropne”* - notuje Romualda – *„Janek pisze, że kiedy przepowiadał w artykułach swych, że tak będzie, bo ludzie nie wytrzymają 6-letniej męki (tłum zbrojny) to go nazywano bolszewikiem”*. Obydwoje i Romualda wciąż szukają jakichś pozytywnych informacji. Niestety w następnym liście Jan znowu zdenerwowany pisze: *„[...] że widać tam [w Warszawie] teraz różnych opatrnościowych mężów [...], że wielki brak ludzi zdolnych, śmiałych i zdecydowanych. Związani są względami*

⁴⁷ Stanisław Thugutt, profesor chemii, znajomy Jana z Dorpatu, rektor Uniwersytetu Warszawskiego.

partyjnymi i ambicjami". Wojna zaburza pobyt Romualdy w Świeciu. Listy Jana nie napawają optymizmem. Coraz więcej dzieci znajomych na froncie. Romualda komentuje to: *"Naturalnie dobrze, że idą, iść powinni - ale jak tak cała inteligencja wyginie i oficerowie i ex-cywilni - teraz zaś cywilni - to dopiero będą rezultaty."*

Jan zawiadamia Romualdę, że ich syn Świętosław się żeni. Już na ślubie drugiego dziecka matka nie może być. Tym razem nie tylko wojna stoi na przeszkodzie. Zofia zachorowała i nie ma jak z chorą wracać przy ogromnych trudnościach z komunikacją kolejową. Ostatecznie obu szczęśliwie po pewnym czasie udaje się dostać do Warszawy. We wrześniu spada jednak na rodzinę nowy wielki niepokój. Cezaria otrzymała wiadomość, że jej mąż Stefan Ehrenkreutz, wysłany z misją specjalną do Rosjan, zaginął. Wszyscy członkowie rodziny włączają się w akcję poszukiwań. Nadchodzi wreszcie dzień, że Stefan wymizerowany i umęczony wraca do domu. Szczęśliwie udało mu się uciec z niewoli bolszewickiej.

W październiku Romualda ma wreszcie dobrą wiadomość: *"Prawdę mówiono urzędowo z trybuny sejmowej po rokowaniach ryskich, że: 'wygraliśmy wojnę militarnie i politycznie' Teraz ciągle mam pokusę rozkładać dużą mapę, która leży na stole w Janka pokoju i kolorowymi ołówkami zakreślać nasze wielkie granice. Co za piękne dziedzictwo, jaka głębia stysfakcji - dla nas stopiętdziesiąt lat krzywdzonych i wydziedziczonych! Nareszcie, nareszcie."*

Jan jest pełen nadziei na przyszłość. Romualda zapisuje: *"Janek przypuszcza, że następstwem pokoju będzie upadek bolszewików w Rosji, że oni też nie będą w stanie walczyć z Wranglem wobec demoralizacji zniszczonej swej armii"*.

Pozostaje jeszcze do rozstrzygnięcia sprawa Śląska. Romualda pisze odezwę do ludu śląskiego i razem z córkami kwestuje na wsparcie plebiscytu na Górnym Śląsku. Potem wszyscy czekają w napięciu wyników. Nie są optymistyczne. Romualda stwierdza: *"[...] górnicy śląscy spokojnie nie pójdą pod jarzmo pruskie[...] strajk na Śląsku od razu prawie stał się powstaniem zbrojnym"*. Wszystko to grozi nową wojną. *"Strasznie trudny wybór - co powinien wybrać nasz rząd? czy nową wojnę - być może w zupełnej izolacji, najryzykowniejszą ze wszystkiego, mimo frazesów francuskich, czy rezygnację - opuszczenie walczącego ludu śląskiego? Już krew się tam leje, są ranni, zabici."*

Jan składa wizytę Józefowi Piłsudskiemu – *"[...] był na kawie u Naczelnika Państwa, który był spokojny, po oficjalnych przemówieniach etc. przyjęcie w ogrodzie miało ton bardzo przyjemny i prosty. Piłsudski doskonale opowiadał o swoich wspomnieniach i przeżyciach wojennych."*

W tym roku profesor Jan Baudouin de Courtenay kończy 50 lat pracy naukowej. Z tej okazji odbyły się oficjalne obchody jubileuszu w Towarzystwie Naukowym z delegacjami z różnych uniwersytetów oprócz obrażonego wileńskiego i lwowskiego. Romualda notuje: „[...] *co to znaczy fałszywe zrozumienie i zła wola. Pocziwym mistrzem ceremonji był prof. Szober, potem mówili profesorowie krakowscy - Łoś, Nitsch - doskonale od uniwersytetu krakowskiego, ale najwięcej nam się podobał i najoryginalniej - życiowo, a nie literacko wypadło pismo od Akademji Umiejętności. Nie tylko o znaczeniu jubilata w nauce, ale i o indywidualności, o krewkim temperamentie, który mu dyktował różne przeżycia. Czytał Rostworowski. [...] Janka długa mowa jubileuszowa była dobra, druga jej część była rozsądną i dobrą odpowiedzią tym, którzy tak fałszywie podejrzewają jego polskość.*” W tej uroczystości brała udział niemal cała rodzina. „*Wszystkie nasze córki były i Sławusiowie, a z rana przyjechała z Chuszcówki Jańcia, była też Janka i Tadzio. Kazio nie był tym razem. Stefek Ehrenkreutz przyjechał z Wilna.*”

Po tej wielkiej uroczystości życie wróciło do normy. Profesor Jan często wyjeżdża z domu na wykłady (m.in. do Pragi i Kopenhagi) i na różne posiedzenia naukowe i - jak pisze Romualda - *"ideowe (wolnomyślicieli, obrony praw człowieka)"*. Sprawy ideowe mają dla obydwójga małżonków ogromne znaczenie. W czerwcu 1922 r. Romualda wysłała do Genewy, do Ligi Narodów memoriał uczonych, upominający się o prawa narodowe Serbów Łużyckich, z *"listem drukowanym Janka"*. W listopadzie tegoż roku na łamach "Tygodnia Akademickiego" dochodzi do wystąpień endeckiej młodzieży przeciw prawom mniejszości narodowych. Pisze Romualda: *"'faszyści' domorośli chcieli się rzucić na lokal wolnomyślicieli. [...] Nie lubię wolnomyślicieli, ale w ogóle taki gwałt mnie oburza, a poza tem jestem niespokojna, [...] bo miał się tam w tych dniach odbywać odczyt Janka o kwestji Żydów w Polsce. Mogło to podziałać na tych awanturników jak czerwona płachta."*

W 1921 r. rodzina powiększa się o jeszcze jednego wnuka. Cezaria rodzi syna Andrzeja. Niestety w tym samym roku w grudniu Jan poważnie zapada na zdrowiu. Jego silny organizm zaczyna odmawiać posłuszeństwa, a on nie chce się z tym pogodzić. Romualda zmartwiona i zdenerwowana pisze: *"tymczasem mając 17 godzin wykładów tygodniowo (Uniwersytet, Wolna Wszechnica, Wyższa szkoła intendentury), pisanie publicystyczne i naukowe - musi być w jego wieku sforsowany - a też jego jazdy. Dobrze, że odmówił jechać z odczytami do Poznania i Krakowa. Chcą go różne przedsięwzięcia odczytowe - bo największe ma powodzenie, tłumy chodzą posłuchać - różnych narodowości. W marcu i kwietniu zapraszał go znowu Uniwersytet Katolicki Lubelski."*

Jego popularność i szacunek w środowiskach mniejszości narodowych jest tak duża, że Białorusini, Ukraińcy, Niemcy i Żydzi zgłosili jego kandydaturę na prezydenta. W *Pamiętnikach* Romualdy znajduje się taki oto opis tego zdarzenia: *„Zanadto był to poważny moment dla Polski całej, aby urządzać manifestację tego rodzaju jako hołd za zasługi obrońcy praw narodowości - hołd temu, który skazany był za to w Rosji na dwa lata twierdzy, chociaż rozwój wojny i kokietowanie z Polakami uwolnił go z niej o wiele wcześniej przed terminem. Janek dowiedział się o tem z gazety rannej, ale myślał, że to żart, a potem powiedziano mu, że jest na 3-im miejscu wśród kilku kandydatów. Zdziwił się, że urządzają tego rodzaju demonstrację, nie pytając, czy kandydat życzy sobie tego. Po obiedzie przyszli posłowie przeproszać. Inicjatywa wyszła od Białorusinów, potem przyłączyli się Ukraińcy, później Żydzi.”*

Wielkim wstrząsem dla Baudouinów była śmierć prezydenta Narutowicza. Jan bezpośrednio na sali sądowej obserwuje zachowanie Eligiusza Niewiadomskiego. Chce poznać jego motywy i potępia jego czyn. Jest przecież przeciwnikiem kary śmierci, a to co zrobił zabójca było wykonaniem wydanego przez niego wyroku. Jednak kiedy dochodzi do skazania go na śmierć, w imię niezgody na karę śmierci, zwraca się z prośbą o ulaskawienie zabójcy, uważając, że kara ta wynikałaby z chęci odwetu, a nie ukarania winnego.

Dalsze życie Jana przyniosło jeszcze radość ze świetnych wyników ukończenia studiów przez najmłodszą córkę, Marię. Ewelina wychodzi za mąż za Stanisława Małachowskiego-Łempickiego, prawnika i historyka zajmującego się historią masonerii. Przybywa też Baudouinom wnuków. Świętosław ma trzy córki, Ewelina rodzi córeczkę. Los jednak jest okrutny. Najstarsze dziecko Cezarii, córka Krystyna mając 10 lat ginie w tragicznym wypadku. Potem umiera na dyfteryt mała córeczka Eweliny, Teresa. Potem urodzi się jeszcze jedna ukochana przez Jana wnuczka Elżbieta. Córka Zofia maluje freski i tworzy witraże. Jan nadal wyklada i pisze artykuły i jak zwykle budzi silne emocje od ogromnego szacunku i przyjaźni do nienawistnych ataków.

Fot. 12. Ostatnie posiedzenie Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego z udziałem Jana Baudouina de Courtenay.

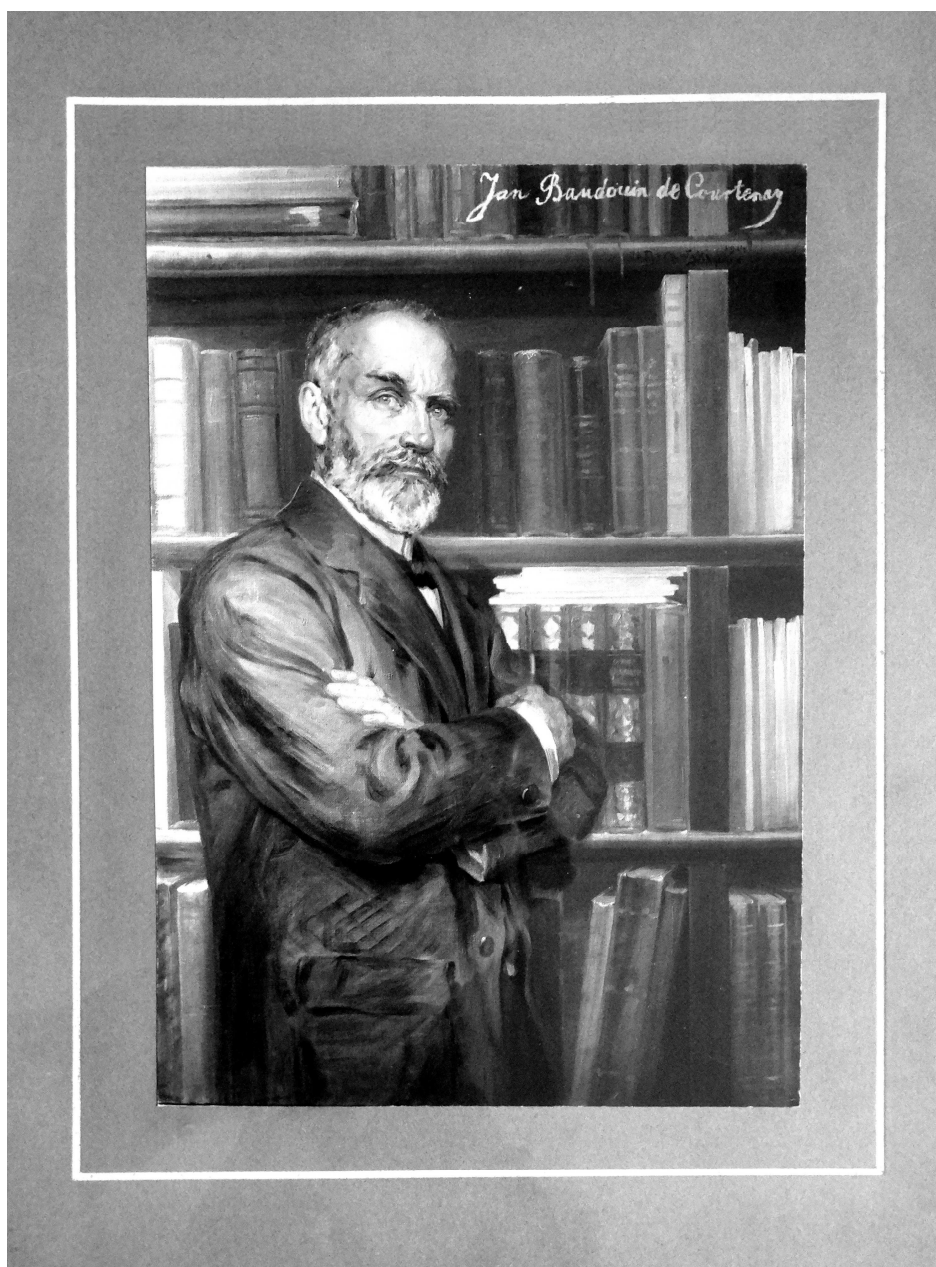
Jan Baudouin de Courtenay umiera w 1929 r. W tym ostatnim okresie jest coraz mniej zapisków Romualdy. Planują wprawdzie z Janem budowę domu na obrzeżach Lasku Bielańskiego i zamieszkanie w nim z Zofią, ale śmierć Jana rujnuje te plany.

Dodam tu jeszcze historię mojego poznawania Jana. Bardzo żałuję, że nie wychowywałam się w pobliżu mojej rodzonej babci Cezarii. Widziałam ją zaledwie trzy razy w życiu, ponieważ wojna wygnała ją z rodzinnego kraju, który tak bardzo kochała. Miałam natomiast bliższy kontakt z cioteczną babcią Ewelina, która przez kilka lat mieszkała z nami w Świdnicy.

Słuchałam czasem opowiadań moich babek o ich ojcu, ale kto by tam w młodym wieku słuchał opowieści rodzinnych, zwłaszcza, że rodzina była rozrodzona i często w dzieciństwie myliło mi się kto jest kto. Dopiero pierwszy wyjazd do babci Cezarii i świadomość, że nie wiadomo kiedy i czy jeszcze raz uda się z nią zobaczyć sprawiły, że słuchałam jej opowiadań z zapartym tchem, zwłaszcza, że była to kobieta niezwykle ciepła, mądra, z talentem zjednywania sobie ludzi.

Z opowiadań babci Cezarii wynikało, że mój pradziadek był człowiekiem niezwykle wrażliwym i delikatnym. Mówiono często, że reagował złością na ludzkie błędy. Wydaje mi się, że wynikało to z jego umiejętności przewidywania, jakie konsekwencje przynosi bezmyślne krzywdzenie innych i nieumiejętność lub niechęć wczuwania się w uczucia bliźnich. On cechę dobroci i wrażliwości miał ogromnie rozbudowaną, co wyraźnie widać, kiedy czyta się choćby jego korespondencję z przyjaciółmi. Wyobrażam sobie, jak bolały go sceny, które oglądał na ulicach w czasie rewolucji, albo kiedy słuchał przerażających opowiadań o tym, co przeżywali ludzie w okopach na frontach wojny lub wyganiani z domów. Nigdy nie był obojętny i dawał temu wyraz zarówno w publicystyce, jak i w konkretnych działaniach na rzecz ludzi pokrzywdzonych. Nieludzkie cechy, które zostały rozbudzone w prostych i zawistnych ludziach przez złotoustych demagogów świadomych tego, jakie zło sięją, oburzało go. Czasy jednak były takie, że wokół szalały "biesy" i on musiał w tym żyć.

Żona Jana - Romualda z Bagnickich często pisze o tym, jakie są podejmowane działania dla odbudowy Polski i marzy o wielkiej mocarstwowej ojczyźnie, on przestrzega przed pychą i zarozumiałstwem. Mówi o konieczności liczenia się z potrzebą samookreślenia małych grup etnicznych i koniecznością szacunku dla ich odmiennego widzenia świata i akceptacji ich języka i obyczajów. Jednocześnie patrząc na małżeństwo Baudouinów myślę sobie, że jeśli się różnili czasem w poglądach, to "różnili się pięknie" i stwarzali światy, które uzupełniały się, a nie wywoływały agresji. Nie narzucali swego zdania ze złością, dążyli do stwarzania sobie i innym płaszczyzny porozumienia.

Fot. 13. Jan Baudouin de Courtenay na portrecie pędzla Aleksandra Borawskiego namalowanym w Petersburgu.

Malarz i konserwator zabytków Aleksander Borawski przygotowywał 200 portretów „w celu upamiętnienia życia i czynu wybitnych obywateli polskich w Rosji w okresie niewoli”. W latach 1892-1918 przebywał w Petersburgu.

Jak wynika z notatki na rewersie portretu, oryginały kolekcji, którą rozpoczynał Tadeusz Kościuszko, doprowadzonej do 50 portretów, nie udało się odzyskać – „pozostały w Rosji sowieckiej” (przyp. Ł.K.).

*Artykuł przygotowany na zamówienie Redakcji przez M. Ehrenkreutz-Jasińską,
w związku z zorganizowaną konferencją poświęconą sylwetce profesora Jana
Baudouina de Courtenay w ramach obchodów 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego.*

ŁUKASZ GRABOWSKI*Uniwersytet Opolski, Wydział Filologiczny***MILENA HEBAL-JEZIERSKA***Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki (Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej)*

O RÓŻNYCH KORPUSOWYCH METODACH BADAWCZYCH – PRÓBA KRYTYCZNEJ REFLEKSJI

1. Wstęp

Pojęcie korpusu znane było już w starożytności. Ewolucję tego terminu przedstawia w swojej publikacji Francis [2000: 169-181]⁴⁸. Pierwotnie terminem *korpus* nazywano nielingwistyczne zbiory tekstów, czego przykładem może być *Corpus Iuris Civilis*; powstał w VI wieku z inicjatywy cesarza Justyniana I Wielkiego. Był to zbiór wczesnego prawa rzymskiego, ilustrowany przykładami, wraz z interpretacją nowego prawa, które miało dopiero zacząć obowiązywać.

W VIII wieku *korpus* oznaczał już lingwistyczny zbiór tekstów. Jednym z nich jest łaciński *Corpus Glossary*. Zgromadzono w nim ułożone alfabetycznie trudne słowa, po których następowały synonimy bardziej zrozumiałe oraz ich odpowiedniki staroangielskie, głównie z dialektów używanych w Mercji i Kent [Kuhn 1939]. Następny etap rozwoju korpusów jest związany z nowymi metodami leksykograficznymi, jakie pojawiły się w osiemnastowiecznej Anglii. Zamiast korzystać z wcześniejszych słowników, próbowano gromadzić materiał do celów leksykograficznych, wykorzystując wydane druki lub przeprowadzając ankiety. Kompilacja korpusu była zatem etapem przygotowawczym do tworzenia słowników. Oto w jaki sposób tworzył go Samuel Johnson:

“Do tej trudnej pracy wynajął dom na Gough Square, gdzie w jednym pomieszczeniu ustawił stoły i inne rzeczy dla pomocników, których było

⁴⁸ W przytoczonym artykule Francis zajmuje się wyłącznie korpusami języka angielskiego.

pięciu lub sześciu, których miał pod kontrolą. Do kopii słownika Bailey'a wkładał artykuły, które gromadził, czytając twórczość najlepszych pisarzy angielskich. [...] Wybrane przez siebie wyrazy przekazywał swoim pomocnikom, żeby je wkładali na swoje miejsca." [Francis 2000: 171]

Powstały w ten sposób słownik wywołał kontrowersje w środowisku lingwistycznym; wytknięto mu m.in. niedostateczny zasób leksykalny. W rezultacie opracowano projekt nowego słownika. W tym wypadku korpus miał zawierać każde słowo istniejące od 1000 r., wszystkie jego formy, sposoby wymowy i znaczenia, zarówno historyczne, jak i współczesne. Zwrócono uwagę także na reprezentatywność wyboru literatury. Zbieraniem materiału zajmowały się tysiące ochotników. Porządkował je James A. H. Murray, stąd nazwa *Murray's Corpus*. Bardziej profesjonalny korpus stworzono w Stanach Zjednoczonych na potrzeby słownika *Webster's New International Dictionary* [wyd. trzecie 1961]. Wykorzystał on doświadczenie Murraya, ale tu twórcami byli filolodzy. Był to ostatni słownik powstały przy pomocy korpusu nieskomputeryzowanego. [Francis 2000: 171-173].

Korpusy językowe w znaczeniu zbiorów tekstów zebranych według wcześniej ustalonych kryteriów, a następnie wykorzystanych do celów badawczych były znane nie tylko badaczom zajmującym się angielszczyzną. Warto tu także przywołać badania Kaedinga [1897] nad konwencjami niemieckiej ortografii, gdzie wykorzystano zbiór tekstów z 11 milionami wyrazów tekstowych, a także badania nad językiem pamiętników pisanych przez dzieci [Preyer 1889]; oba przykłady przytaczają McEnery i Wilson [1996: 10].

Następnym etapem w rozwoju myśli lingwistyki korpusowej jest epoka strukturalizmu w Stanach Zjednoczonych. Dla niektórych lingwistów, np. dla Harrego i Hilla, korpus przedstawiał dostatecznie dużą liczbę danych językowych, osadzonych w naturalnym kontekście, przy czym intuicja lingwistyczna została zepchnięta na dalsze miejsce, a nieraz nawet odrzucana [Leech 2000: 39]. Dopiero reakcja Chomsky'ego zmieniła kierunek rozwoju lingwistyki korpusowej. Stwierdził on bowiem, że każdy naturalny korpus jest niekompletny. Niektóre zdania w nim nie występują, bo są oczywiste lub niepoprawne, lub niestosowane. Powyższa wypowiedź rozpoczęła nową erę. Już po dwóch latach rozpoczęli działalność założyciele nowej szkoły lingwistyki korpusowej. Randolph Quirk ogłosił pod nazwą *Survey of English Usage* (SEU) swój projekt stworzenia korpusu mówionej i pisanej angielszczyzny. Krótko po tym Nelson Francis i Henry Kučera stworzyli grupę, dzięki której powstał pierwszy korpus, szerzej znany jako *Brown Corpus*, składający się z miliona wyrazów zebranych w tekstach reprezentujących amerykańską prozę i prasę tamtego okresu [Francis i Kučera 1964].

Z prawdziwą ekspansją korpusów językowych mamy do czynienia wraz z nadejściem tzw. rewolucji informatycznej w latach 80. XX wieku, kiedy to rozpoczęto prace nad Brytyjskim Korpusem Narodowym (BNC), aż do chwili obecnej, w której to można cieszyć się dostępem przez Internet do dużych korpusów narodowych (np. NKJP, CNK, NKJR), a także do specjalistycznego oprogramowania (np. wyszukiwarek, konkordansów, kolokatorów). Korzystając z zaawansowanych narzędzi informatycznych używanych do analizy tekstu, badacze coraz częściej opracowują własne korpusy językowe na potrzeby prowadzonych badań. Ze względu na ograniczenia związane z prawami autorskimi wiele takich korpusów nie jest udostępnianych publicznie.

Warto zauważyć, że rozwój lingwistyki korpusowej jest przede wszystkim uzależniony od wyboru narzędzi badawczych, a te są ściśle powiązane z rozwojem badań nad przetwarzaniem języka naturalnego (NLP). Czeski Korpus Narodowy wydaje się być jednym z modelowych przykładów wykorzystywania najnowszych technologii oraz badań z dziedziny NLP. Dla pierwszych korpusów języka czeskiego (udostępnionych przez Instytut Czeskiego Korpusu Narodowego już w 2000 r.) opracowano wielofunkcyjną wyszukiwarę, pozwalającą badaczowi na prowadzenie wielowymiarowych badań. Niemniej jednak, jak tylko jego twórcy znaleźli informację o lepszych testach eksplorujących kolokacje niż informacja wzajemna (MI), niezwłocznie wprowadzili do swoich wyszukiwarek inne testy, m.in. log Dice, loglog. Na podkreślenie zasługuje także poprawienie jakości tagowania morfologicznego, które także jest związane z rozwojem badań nad przetwarzaniem języka. Różnica jakości pomiędzy znakowaniem pierwszych udostępnionych korpusów a następnymi jest w przypadku znacząca. Warto dodać, że taki rozwój jest możliwy dzięki współpracy z innymi ośrodkami (Instytut Lingwistyki Formalnej i Lingwistyki Stosowanej - zespół Jana Hajiča oraz Instytut Lingwistyki Teoretycznej i Komputerowej - zespół Vladimira Petkeviča oraz Alexandra Rosena), zajmującymi się teorią języka i automatyzacją danych. Najnowsze korpusy języka mówionego zintegrowane z Czeskim Korpusie Narodowym wykorzystują natomiast najnowsze badania nad przetwarzaniem mowy. Korpusy języków mówionych (Oral 2013) pozwalają na odsłuchanie określonych fragmentów. Innym przykładem może być program KWords, pozwalający na wyszukanie wyrazów kluczowych z wykorzystaniem różnych metod pomiaru kluczowości (*keyness*). Obecnie jest on nie najlepszej jakości. W miarę możliwości jednak ma zostać ulepszony, a docelowo nawet wbudowany w wyszukiwarki.

Niemniej jednak, należy postawić pytanie, czy wraz z rozwojem korpusów i badań językowych oraz rosnącą ich popularnością istnieje świadomość możliwości i ograniczeń, które kryją się za badaniem języka na

tzw. sposób korpusowy. W krajach, w których lingwistyka korpusowa rozwija się od wielu lat, wraz z budową i rozwojem korpusów zwiększa się świadomość poprawnego z nich korzystania. W Polsce w wielu przypadkach tego brakuje.

2. Korpusowe metody badawcze

W niniejszej sekcji zwięźle zostanie przybliżona specyfika językoznawstwa korpusowego, zwłaszcza jego istota oraz metody badawcze.

Językoznawcy traktują korpusy jako eksperymentalną bazę materiałową, służącą do weryfikacji istniejących teorii językoznawczych lub opracowania nowych hipotez badawczych. Językoznawcy korpusowi koncentrują się przede wszystkim na częstości występowania jednostek językowych i ich klas. W tym podejściu zamiast przykładów zdań lub wypowiedzi stworzonych specjalnie na potrzeby potwierdzenia lub odrzucenia danej hipotezy, badacze wykorzystują autentyczne teksty powstałe w rzeczywistych sytuacjach komunikacyjnych.

W związku z tym, że korpusy językowe stanowią materiał ilustrujący zastosowanie języka w różnorodnych sytuacjach komunikacyjnych, traktowane są jako zasoby czy też źródła informacji (zbiory danych językowych), które pozwalają na odnalezienie odpowiedzi na najróżniejsze, często nieoczekiwane pytania dotyczące użycia języka. Korpusy pozwalają zatem na wyjście poza ograniczoną intuicję językową rodzimych użytkowników języka. W ten sposób można spojrzeć na język z „lotu ptaka”, tj. na dużą liczbę danych językowych. Ilustracją powyższego stwierdzenia mogłoby być zbadanie naraz wszystkich książek przechowywanych w danej bibliotece.

Metodologia badań korpusowych jest wysoce niejednorodna. W literaturze specjalistycznej można znaleźć liczne omówienia różnic między sposobami analizy danych korpusowych [m.in. Clear i in. 1996, McEnery i Wilson 1996, Ooi 1998, Tognini-Bonelli 2001, McEnery i in. 2006, Xiao 2008, McEnery i Gabrielatos 2008, Lee 2008, McEnery i Hardie 2011, Górski 2012]. Spośród nich wyłania się podział na dwa główne podejścia, tj. *corpus-based* i *corpus-driven*, który zaproponowała po raz pierwszy Tognini-Bonelli [2001].

Najważniejsze różnice między nimi dotyczą statusu danych językowych, kierunku analizy, a także roli intuicji samego badacza. W podejściu sterowanym korpusem (*corpus-driven approach*), analizie poddaje się tzw. surowe dane językowe, czyli słowoformy nieujęte w ramy jakiegokolwiek teorii języka. Wszelkie hipotezy badawcze formułuje się właśnie w oparciu o częstość występowania i dystrybucję wyrazów lub ich sekwencji w teks-

tach (np. n-gramów, ram frazowych⁴⁹). W takim indukcyjnym podejściu badacze sięgają do wybranej teorii języka lub proponują nowe konstrukty teoretyczne dopiero po ekstrakcji danych językowych z tekstów.

W podejściu *corpus-based* kierunek postępowania jest odwrotny. Badacz, korzystając z wybranej teorii języka, formułuje hipotezę badawczą, a następnie dokonuje jej weryfikacji w oparciu o dostępne dane językowe. W ten sposób można dokonać weryfikacji różnych konstruktywów teoretycznych (np. grupy rzeczownikowej, wyrażenia przymkowego, przydawki, idiomu), które pojawiły się na gruncie językoznawstwa, zanim korpusy językowe stały się powszechne. Wspomniane różnice wpływają na postrzeganie językoznawstwa korpusowego przez badaczy. Podejście sterowane korpusem uważane jest za autonomiczny paradygmat badań językoznawczych, a dedukcyjne podejście *corpus-based* traktuje się bardziej jako metodologię badawczą, czyli określony sposób postępowania z danymi językowymi [Fuster-Marquez i Clavel 2010: 54]. Jednak w praktyce wielu badaczy stosuje metody mieszane [Ooi 1998: 52] lub nazywa swoje badania *corpus-based*, nawet jeśli korzystają z podejścia indukcyjnego (*corpus-driven*) [McEnery i Hardie 2011: 151; Górski 2012: 293].

Inne metody to modyfikacje podziału dokonanego przez Tognini-Bonelli [2001] lub propozycje łączenia danej metodologii korpusowej (*corpus-based* lub *corpus-driven*) z innymi procedurami badawczymi. Na przykład Partington [2006] w swoim badaniu łączy podejście *corpus-driven* z metodami niekorpusowymi (ankietyzacja), nazywając swój sposób postępowania *corpus-assisted approach*.

W literaturze specjalistycznej można się także spotkać z takimi terminami, jak *corpus-induced approach* [Lee 2008: 88] oraz *corpus-illustrated / corpus-informed approach* [Lee 2008:88, Górski 2012: 292]. Pierwszy z nich, tj. *corpus-induced approach*, polega na wykorzystaniu danych korpusowych do szeroko zakrojonych analiz ilościowych, najczęściej automatycznych, których wyniki można wykorzystać do różnych celów praktycznych i komercyjnych [Lee 2008: 88]. Natomiast drugi z użytych tu terminów, tj. *corpus-illustrated / corpus-induced*, wydaje się być częścią wyżej opisanej metody *corpus-based*, której jednym z zadań jest egzemplifikacja. Innymi słowy, podejście to polega na przytaczaniu przykładów użycia języka na podstawie danych korpusowych (zamiast tworzenia przykładów sposobem *ad hoc*, tj. specjalnie na potrzeby potwierdzenia lub odrzucenia danej hipotezy).

Warto zauważyć, że w Polsce w przeważającej większości językoznawcy określają swoje badania jako *korpusowe*. Nie wiadomo zatem dokładnie, którą z metod stosują.

Każdy z opisanych powyżej sposobów postępowania z danymi korpusowymi niesie za sobą zarówno możliwości, jak i ograniczenia. W kolejnej

⁴⁹ N-gramy to sekwencje n wyrazów (np. *I think that*); ramy frazowe (phrase frames) to zbiory wariantów n-gramów różniących się jednym wyrazem wchodzącym w ich skład (np. *it is * to*) [Fletcher 2002-2007].

sekcji spróbujemy je zilustrować wybranymi studiami przypadku powstałymi na podstawie pracy z korpusem języka polskiego (NKJP), czeskiego (CNK), słowackiego, rosyjskiego (NKJR) i angielskiego (BNC).

3. Na co należy uważać podczas prowadzenia badań korpusowych?

Ze względu na ograniczoną objętość artykułu, w niniejszym tekście chcielibyśmy skupić się na kilku wybranych aspektach pracy z korpusami elektronicznymi. Opisywane problemy dotyczyć będą poprawności anotacji danych korpusowych, szczegółowości tagsetu, braku poświadczeń danego zjawiska w korpusie, precyzyjnego określania zapytań, dużej liczby poświadczeń w korpusie, ograniczeń wyszukiwarek korpusowych i programów konkordacyjnych, a także celowości stosowania testów istotności statystycznej przy porównywaniu wyników przeszukiwania różnych korpusów.

W przypadku podejścia *corpus-based* badacze często korzystają z korpusów anotowanych⁵⁰, tj. takich, w których teksty wzbogacono o dodatkowe informacje metajęzykowe (opisujące różne cechy gramatyczne), metatekstowe (opisując mikro- i makrostrukturę tekstów) oraz metasytuacyjne (opisujące źródło danych, a także czas i okoliczności powstania tekstu) [Piotrowski 2003, Lewandowska-Tomaszczyk 2005]. Ze względu na dużą liczbę danych językowych większość anotacji, zwłaszcza metajęzykowej, dokonywana jest w sposób automatyczny przy pomocy odpowiednich narzędzi służących do znakowania tekstów (np. tagerów morfosyntaktycznych). Niemniej jednak automatyczny sposób anotacji nie jest sposobem niezawodnym. Oznacza to, że jeśli poprawność anotacji 100-milionowego korpusu oscyluje na poziomie 95% to 5 milionów wyrazów tekstowych jest w nim opisane błędnie.⁵¹

Przejdźmy zatem do konkretnych przykładów. To co wydaje się szczególnie niebezpieczne z punktu widzenia analizy korpusowej to oznaczenie morfosyntaktyczne istniejących, choć nienormatywnych, form językowych, np. *przyszłem*. W korpusie NKJP⁵² jest ona oznakowana jako nieznana (*ign*), co oznacza, że w przypadku wyszukiwania według tagów nie zostanie odnaleziona. To pociąga za sobą także brak przypisanego lematu.

a skąd coś ty *przyszłem* [*przyszłem:ign*] .. nie jest ?

⁵⁰ Oczywiście prowadzone są również liczne badania, w których badacze, stosując podejście *corpus-based*, korzystają z korpusów nieanotowanych.

⁵¹ Bardziej szczegółowe omówienie konkretnych problemów związanych z błędną adnotacją można znaleźć w pracach Hebal-Jezińskiej [2013: 22-23], czy też Piotrowskiego i Grabowskiego [2013: 65-70]. W artykule Piotrowskiego i Grabowskiego [2013: 62-65] znajdziemy również szczegółowy opis problemów związanych z normalizacją wyników wyszukiwania do wspólnej podstawy (najczęściej jest nią 1 milion wyrazów tekstowych).

⁵² W poniższych przykładach wykorzystano wyszukiwarke korpusową Poliqarp.

ale dopuszczalna jest forma **przyszłem** [przyszłem:ign] słuchaj i ja tak słucham

Formy nienormatywne w NKJP są dość często oznaczane tagiem ign. Kolejnym przykładem może być forma włąnczać:

ano trzeba się **wylanczać** [wylanczać:ign] robisz swoje i gra muzyka

Podobna sytuacja miała miejsce na początku istnienia Czeskiego Korpusu Narodowego (CNK). Badając końcówki fleksyjne leksemów zakończonych na *-eta*, *-ota*, można było dojść do wniosku przy wyszukiwaniu za pomocą tagów, że końcówka *-i* nie istnieje. W tagsecie bowiem końcówka ta była oznaczona jako nieznana. Dzięki poprawie systemu tagowania oraz możliwości zgłaszania błędów wyeliminowano zarówno tę, jak i wiele innych pomyłek.

W przypadku języka czeskiego, w którym mamy dwie normy (literacką i nieliteracką), interpretacja dowodu negatywnego wydaje się jeszcze bardziej skomplikowana. Za przykład mogą nam posłużyć chociażby przytoczone w dalszej części artykułu czeskie form narzędnikowe *kluky/klukama*. W korpusie tekstów mówionych, ORAL2016, pierwsza z wymienionych form nie występuje. Interpretacja dowodu negatywnego w tym wypadku jako formy nieistniejącej w języku czeskim byłaby błędna.

Kolejnym problemem może być nadmierna szczegółowość tagsetu. Wydawałoby się, że dokładniejszy tagset ułatwia pracę badacza korpusowego. Z naszych doświadczeń wynika jednak, że zbytnia szczegółowość tagsetu może znacząco utrudnić eksplorację danych. Innymi słowy – im więcej kategorii gramatycznych rozróżnianych w tagsecie, tym łatwiej można popełnić błąd w wyszukiwaniu, które jest wstępem do dalszych badań. Do tego dochodzą potencjalne błędy w anotacji, których nie da się zupełnie wyeliminować nawet przy zastosowaniu nowoczesnych metod anotacyjnych. Błędy w anotacji są nieuniknione w przypadku w pełni automatycznego tagowania tekstów. Na przykład w Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego (NKJR), gdzie do automatycznego znakowania semantycznego zastosowano bardzo szczegółowy tagset, przypisuje się wyrazom tekstowym wiele potencjalnych cech semantycznych, które nie realizują się w danym kontekście. W poniższych przykładach przymiotnik *Воłyньский* ('Wołyński'), składający się na toponim *Владимир Воłyньский* ('Włodzimierz Wołyński⁵³'), poprawnie otagowano jako nazwę własną (tag: r:propn) i toponim (tag: t: topon), ale jednocześnie niepoprawnie jako nazwisko (tag: t: famn) i osobę (t: hum). Temu samemu przymiotnikowi, występującemu jako antroponim *А. П. Волынскый* ('A. P. Wołyński'), również przypisano cechy toponimu. Brak ręcznej weryfikacji tagowania semantycznego, o czym eksplicytnie piszą twórcy korpusu na stronie internetowej⁵⁴, sprawia, że użytkownik powinien dokładnie przeanalizować

⁵³ Miasto na Ukrainie, w obwodzie łuckim.

⁵⁴ Więcej można przeczytać na stronie: <http://ruscorpora.ru/corpora-sem.html>

wystąpienia danego wyrazu tekstowego, aby odnaleźć poświadczenia w poszukiwanym znaczeniu.

Если же принять во внимание, что до 1528 года Радзивилловская рукопись все еще не была переплетена, то ее местонахождение в епископальной библиотеке позволяло предполагать, что Владимир Волынский [der:s, dt:topon, r:propn, r:rel, t:famn, t:hum, t:topon] и был местом ее создания в 90-х годах XV века. [Андрей Никитин. Поиски и находки: Тайны Радзивилловской летописи // «Знание — сила», 2003]

Жестокую расправу учинил над ним кабинет-министр А.П. Волынский [der:s, dt:topon, r:propn, r:rel, t:famn, t:hum, t:topon]. [Элла Кричевская. Литературная жизнь старого Петербурга (2003) // «Вестник США», 2003.06.25]

Na podobne błędy możemy natknąć się zwłaszcza w wypadku występowania synkretyzmów, homonimii lub kategorii granicznych. Takim przykładem może być próba odróżnienia rzeczownika od gerundium. W korpusie NKJP formy gerundialne są lematyzowane formą podstawową czasownika i opisane jako gerundium (tag: ger), natomiast formy rzeczowne są lematyzowane formą podstawową rzeczownika i opisywane jako rzeczowniki (tag: subst). Aby lepiej zilustrować problem przyjrzyjmy się bliżej leksemowi *zachowanie*, który jest otagowany w zależności od kontekstu jako rzeczownik (lemat: *zachowanie*) lub czasownik (lemat: *zachować*). Poniżej podajemy dwa zdania, w których *zachowanie* wydaje się występować jako gerundium, podczas gdy w rzeczywistości tagowanie jest różne.

*... nie boi się o **zachowanie** [zachować:ger:sg:acc:n:perf:aff] męża*

***zachowanie** [zachowanie:subst:sg:acc:n] się Dziewanowskiego przy telefonie wydało.*

Innym przykładem mogą być przymiotniki, które w zależności od funkcji w zdaniu są tagowane jako rzeczowniki lub przymiotniki. Jednak ze względu na pojawiające się błędy to poprawne założenie twórców korpusów bywa w praktyce bardziej przeszkodą niż pomocą dla użytkownika, np.

*W dowolnie **wybranym** [wybrany:subst:sg:loc:m1] **momencie** [moment:subst:sg:loc:m3] ... Nawet teraz*

*Jesteśmy **wybranym** [wybrany:subst:sg:loc:m1] **narodem** [narod:subst:sg:inst:m3]*

Ponadto niektóre z podobnych leksemów mogą być imiesłowami i wtedy są lematyzowane kanoniczną formą czasownika. Takim przykładem jest *znany*, np.

Ze zmęczonych murów ulatniał się **znany** [znać:ppas:sg:nom:m1:imperf:aff]
mi dobrze zapach zmiksowany z [...].

którzy nagle wchodzą w dobrze **znany** [znany:adj:sg:acc:m3:pos] film
i oglądają go

Wyraz specjalistyczny. **Znany** [znany:subst:sg:nom:m1] **specjalistom**
[specjalista:subst:pl:dat:m1]

Przytaczając powyższe przykłady, chcemy wyraźnie podkreślić, że naszym celem nie jest wytykanie błędów twórcom korpusów. Podobne pomyłki, jak opisane powyżej, znajdziemy bowiem w każdym korpusie. Chcemy tylko pokazać, że dobre zamiary twórców korpusów, wyrażające się w tworzeniu jak najszczegółowszego tagsetu nie zawsze przekładają się na jakość pracy z korpusem podczas prowadzenia badań językoznawczych. Dla porównania, tagsety stosowane w CNK lub SNK wydające się na pierwszy rzut oka proste, a nawet prymitywne, są jednak bardziej przejrzyste dla użytkownika (choć klasyczny podział na kategorie gramatyczne, np. części mowy, jest z pewnością niedoskonały w swoim charakterze). Warto jednak w tym miejscu odnotować, że różnorodność i/lub zbytnia szczegółowość tagsetów sprawiają, że należy zachować szczególną ostrożność, zwłaszcza podczas prowadzenia badań porównawczych.

Przy interpretacji dowodu negatywnego należy wziąć pod uwagę przede wszystkim typy i proveniencję tekstów zgromadzonych w korpusie. Na przykład w Narodowym Korpusie Języka Polskiego (NKJP) aż 56% tekstów to publicystyka i informacje prasowe, natomiast w Brytyjskim Korpusie Narodowym (BNC) odsetek tekstów publicystycznych wynosi jedynie 33%; w BNC znajdziemy teksty powstałe w latach 1960-1993, NKJP zawiera teksty powstałe od początku XX wieku, z kolei w Rosyjskim Korpusie Narodowym (NKJR) znajdują się teksty pochodzące nawet z 2. połowy XVIII wieku. Wspomniane różnice wynikają z odmiennych kryteriów reprezentatywności i zbilansowania tekstów [Górski & Łaziński 2012]⁵⁵, co sprawia, że porównywanie danych zaczerpniętych z różnych korpusów narodowych jest utrudnione.

Z tym wiąże się także problem normy językowej w danych korpusowych. Przykładem mogą być polskie formy *przyszedłem* versus *przyszędłem* oraz czeskie formy narzędnikowe *kluky* versus *klukama*. Analizując oba zapytania jako twory niezwiązane z sytuacją językową, otrzymujemy następujące dane. W czeskim korpusie SYN2015 (korpus tekstów pisanych) stosunek literackiej formy *kluky* do nieliterackiej *klukama* wynosi 408 (3.38 ipm⁵⁶) do 331 (2.74 ipm). Bez głębszej analizy i nieznajomości rozwarstwienia językowego⁵⁷ można by dojść do błędnych

⁵⁵ W przypadku NKJP jako główne kryterium przyjęto strukturę czytelnictwa w Polsce.

⁵⁶ Z ang. *instances per million* (words).

⁵⁷ W języku czeskim norma języka literackiego znacznie różni się od normy języka ieliterackiego. Dotyczy to nie tylko słownictwa, ale także poziomu fonetycznego i morfologicznego.

wniosek prowadzących do uznania opisywanych form jako równorzędnych czy wariantywnych. Tymczasem formy nieliterackie *klukama* są reprezentacją normy nieliterackiej, które w korpusie często występują w dialogach lub monologach.

Tak jsem celý dny popíjel pivo v krámku na rohu, hulil trávu a kecal s klukama ze čtvrti o kravinách.

Pytanie o formę klasyfikowaną przez polskich normatywistów za błędną, *przyszłem|Przyszłem* zwraca 133 poświadczenia (w pełnym korpusie NKJP – 1800M segmentów). Należy wskazać, że w stosunku do formy *przyszędłem|Przyszędłem* (ponad 1000 poświadczeń, dokładna liczba nie jest podana) jest jej mniej, ale 133 wystąpienia nie powinny zostać zignorowane. Głębsza analiza pozwoli jednak na weryfikację warstwy językowej oraz odrzucenie części poświadczeń reprezentujących przymiotnik *przyszły* w postaci np. *w przyszłym roku*.

*Jedyne pocieszenie, że w [w:prep:loc:nwok] **przyszłem** [przyszłem:ign] roku ma być gruntowna modernizacja*

Innym problemem, z którym stykają się badacze, jest dokładne określenie zapytania w korpusie. Po pierwsze niezależnie od tego, czy stosujemy podejście *corpus-based* czy też *corpus-driven*, należy pamiętać nie tylko o regułach tagowania, lematyzacji, składni zapytań, ale także o tym, że zapytanie o daną treść znaczeniową (denotat) wymaga najczęściej wielokrotnych i długotrwałych przeszukiwań korpusu. Na przykład, gdybyśmy chcieli zbadać językowy obraz Niemca czy też Rosjanina, korzystając z korpusu NKJP, to w celu dokonania pełniejszej analizy nie powinniśmy ograniczyć naszego wyszukiwania do leksemu *Niemiec* lub *Rosjanin*. Wyniki takiej analizy będą ograniczone, ponieważ nie uwzględnia one tych tekstów, w których autorzy posługują się również synonimami o różnym nacechowaniu, pełniącymi funkcje ekspresywne (np. *helmut*, *szkop*, *Niemiaszek*, czy też *kacap*, *Rusek*), peryfrazami (np. *sąsiedzi zza Odry*, *sąsiedzi zza Buga*) lub zaimkami. Innym problemem jest to, że wyrazy ekspresywne mogą nie być frekwentowane w korpusach ogólnych. Może się też zdarzyć, że przy wyszukiwaniu nazwy podstawowej, trudno będzie nakreślić obraz wybranego leksemu. Przy badaniu kolokacyjnego obrazu Węgry w polszczyźnie, okazało się, że za pomocą kolokatów leksemu *Węgry*, wyekscerpowanych z NKJP, nie można zrekonstruować obrazu tej narodowości. [por. Bańko M., Doliński I., Duda J., Hebał-Jezińska M. 2012]. Natomiast kolokaty ekwiwalentów leksemu *Węgry* wyszukiwane w korpusach języka czeskiego oraz słowackiego dostarczyły tak wielu danych, że analiza kolokatów dodatkowych leksemów musiałaby zostać opisana w oddzielnym artykule.

Powyższe przykłady dotyczą również innego ważnego ograniczenia korpusów językowych. Korpus jest obiektem skończonym, tj. ma ograniczony rozmiar. W praktyce oznacza to, że brak potwierdzenia jakiegoś faktu językowego w korpusie nie oznacza, że takowy fakt nie ma miejsca w rzeczywistości językowej [Górski 2012: 292]. I tutaj niezmiernie ważna jest intuicja badacza, o czym wspomina większość językoznawców korpusowych, analizując problematykę braku dowodu w korpusie.

Z powyższego można wysnuć wniosek, że przed rozpoczęciem przeszukiwań korpusu należy sformułować precyzyjne pytania badawcze i odpowiednio je zoperacjonalizować dla potrzeb przeszukiwania korpusów, a także upewnić się, czy dane badanie można przeprowadzić. W tym miejscu warto zwłaszcza zastanowić się nad tym, czy korpus, który chcemy wykorzystać, jest odpowiedni w odniesieniu do celów i zakresu planowanego badania.

Kolejny częsty problem, z którym mamy do czynienia niezależnie od tego, czy stosujemy podejście *corpus-based* czy *corpus-driven*, to duża liczba danych otrzymanych w wyniku przeszukiwania korpusów. Za przykład posłuży tu czasownik *ogarnąć/ogarniać*, który zostanie wyszukany w zrównoważonym podkorpusie NKJP (z 240 192 461 wyrazów tekstowych). Celem jest zbadanie, w którym znaczeniu występuje on najczęściej we współczesnej polszczyźnie. Internetowy *Słownik Języka Polskiego PWN* odnotowuje sześć znaczeń wspomnianego czasownika, tj.

- 1) ‘opasać ramionami’; 2) ‘otoczyć ze wszystkich stron’; 3) ‘objąć swoim zasięgiem’; 4) ‘opanować (uczucia, wrażenia)’; 5) ‘zdać sobie z czegoś sprawę’; 6) *pot.* ‘niezbyt dokładnie posprzątać’.

Można również zauważyć, że obecnie leksem ten, zwłaszcza w języku potocznym, używany jest również w znaczeniu innym, choć bliskim znaczeniu nr 5, ‘zrozumieć coś, nauczyć się czegoś, przyswoić coś’, np.

(...) *ja tego nie **ogarniam** dlatego z tego nie korzystam wiesz po co mi aparat tym telefonie w sensie fotograficzny jakiejś wysokiej klasy*
(PELCRA_7203010000054).

Wyniki przeszukiwania NKJP⁵⁸ to 8263 akapity pasujące do zapytania *ogarn**. Szczegółowa analiza wszystkich konkordancji będzie w takim przypadku niezwykle czasochłonna. Aby uzyskać pewien obraz tendencji użycia pary aspektowej czasownika *ogarnąć/ogarniać* zostanie przeanalizowana próbka 100 lub 200 poświadczeń, które – najprościej – można wybrać na przykład metodą próbkowania losowego lub w sposób bardziej systematyczny (tj. metodą próbkowania systematycznego). W tym drugim przypadku analizie zostaną poddane poświadczenia znajdujące się w równych odstępach od siebie, tj. przebadanie próbki 200 wystąpień z czasow-

⁵⁸ Do przeszukiwania korpusu NKJP użyliśmy wyszukiwarki PELCRA [Pęzik 2012].

nikiem *ogarnąć* oznacza mniej więcej co 40. poświadczenie. Wspomniane metody próbkowania w kontekście m.in. językoznawstwa szczegółowo opisują m. in. Oakes [1998], Rowntree [2000: 26-27], czy też Babbie [2013: 226]. Pobieźny przegląd konkordancji pokazuje, że większość wystąpień czasownika *ogarnąć/ogarnąć* dotyczy znaczenia nr 4, tj. 'opanować (uczucia, wrażenia)'.

Niemniej jednak stosowanie opisanych powyżej metod próbkowania pozwala na otrzymanie jedynie przybliżonego obrazu tendencji użycia wspomnianego czasownika. Uzyskanie reprezentatywniejszych wyników wymagałoby zastosowania zaawansowanych metod statystycznych polegających na przebadaniu losowo wybranej próbki konkordancji (np. 100 lub 200) oraz ekstrapolacji wyników względem wszystkich poświadczeń leksemu *ogarnąć/ogarniać*. Taką metodę opisują bardziej szczegółowo Hoffmann, Evert, Smith, Lee i Berglund Prytz [2008: 79-83]. Za przykład posłuży nam ponownie czasownik *ogarnąć/ogarniać*, a będziemy starali się oszacować, ile z 8263 poświadczeń analizowanego leksemu występuje w znaczeniu nr 1, tj. 'opasać ramionami'. W tym celu zostanie przebadana losowa próbka np. 100 konkordancji (np. pierwszych 100 poświadczeń zwróconych przez wyszukiwarkę korpusową). Po odnotowaniu, ile razy ów czasownik występuje w określonym znaczeniu, należy obliczyć przedział ufności (*confidence interval*), który mierzy stopień precyzji naszego oszacowania, najczęściej na poziomie 95%⁵⁹. W tym celu warto skorzystać ze specjalnie do tego celu opracowanego narzędzia Corpus Frequency Wizard⁶⁰ [Baroni & Evert 2008], które jest dostępne w Internecie. Pobieżna analiza wykazała, że w losowej próbce 100 poświadczeń⁶¹ w NKJP czasownik *ogarnąć/ogarniać* używany jest w poszukiwanym znaczeniu zaledwie trzy razy (przykłady wraz z identyfikatorem tekstu podajemy poniżej); co ciekawe, tylko raz w przebadanej próbce czasownik ten został użyty w znaczeniu potocznym 'niezbyt dokładnie posprzątać'

*Dobrze, że chociaż obiady gotuje i trochę **ogarnie** w domu. Bo tak tobym jeszcze się musiał po różnych stołówkach żywić.* (PWN_2002000000179);

Znakomita większość poświadczeń w przebadanej próbce odnosi się natomiast do znaczenia nr 4, tj. 'opanować (uczucia, wrażenia)'.

*Rysuję Twoje ręce na krzyżu umyślnie za długie niech **ogarną** ludzi, najwięcej rany grubsze, stopy za ogromne* (PWN_2002000000062)

⁵⁹ Oznacza to 5% ryzyko, że znaczenie poświadczeń czasownika *ogarnąć/ogarniać* jest w danym przedziale ufności inne od poszukiwanego.

⁶⁰ Opisane narzędzie jest dostępne na stronie internetowej:
<http://sigil.collocations.de/wizard.html>

⁶¹ W innej losowo wybranej próbce wyniki wyszukiwania byłyby zapewne inne, dlatego też zaleca się tzw. łączenie próbek (wtedy analizie poddaje się większą liczbę konkordancji), co pozwoli na zmniejszenie przedziału ufności i zneutralizuje efekt zróżnicowania zawartości próbek [Hoffmann i in. 2008: 82].

(...) Henryczek Fichtelbaum dostrzegał tylko łagodność na jej twarzy, a nieznaczny rys szyderstwa wziął za wyzwanie, zachętę, kuszenie, kiedy więc skończył jeść i pić, zbliżył się do kobiety, **ogarnął** ją ramieniem, a lewą dłoń położył na jej piersi. (PWN_2002000000126)

Podszedł bliżej brzegu, przeżegnał się na wszelki wypadek, wziął głęboki oddech i rzucił czarnej wdowie w objęcia. **Ogarnęło** go jej ciało, falowanie krwi i już płynął w jej ramionach, wyrzucał przed siebie ręce, a ona przyjmowała łagodnie każdy gest. (PWN_2002000000184)

Korzystając z narzędzia Corpus Frequency Wizard [Baroni & Evert 2008], można stwierdzić, że na podstawie analizy losowych 100 poświadczeń przedział ufności dla wystąpień czasownika *ogarnąć/ogarniać* użytych w znaczeniu ‘opasać ramionami’ waha się w granicach 0.77%-9.15% wszystkich poświadczeń (8263). Innymi słowy, oznacza to tyle, że czasownik ten został użyty w poszukiwanym znaczeniu w przedziale od 63 do 756 wystąpień. Podobne szacunki dotyczą znaczenia potocznego ‘niezbyt dokładnie posprzątać’ (4 do 515 wystąpień). Warto w tym miejscu wspomnieć, że zwiększenie wielkości próbki (np. do 200 lub 300 losowo wybranych poświadczeń) pozwoli odpowiednio zmniejszyć przedział ufności i tym samym precyzyjniej oszacować liczbę wystąpień danego czasownika w wyszukiwanym znaczeniu [Hoffmann i in. 2008: 82]. Należy przy tym zauważyć, że w przypadku sprawdzenia poświadczeń każdej formy fleksyjnej (wyrazu tekstowego) oddzielnie, precyzja wyników wyszukiwania będzie bardzo niska.⁶² Ponadto w omawianym przykładzie sprawdzaliśmy poświadczenia pary aspektowej wspomnianego czasownika, nie zwracając szczególnej uwagi na jego dystrybucję w różnych typach i gatunkach tekstów.

Truizmem jest stwierdzenie, że ogromne rozmiary współczesnych korpusów językowych sprawiają, że nie da się przeanalizować „ręcznie” tysięcy wyekscerpowanych poświadczeń; do tego niezbędne są zaawansowane narzędzia. Można obecnie zaobserwować, że językoznawcy coraz częściej zdają sobie sprawę z ograniczeń niektórych narzędzi komercyjnych, np. programów opracowanych na potrzeby analiz korpusowych (np. WordSmith Tools, AntConc). W związku z tym, jak pisze Gries [2015: 93], badacze coraz częściej wykorzystują specjalne skrypty opracowane we współpracy z informatykami. Wymaga to jednak umiejętności programowania, np. w języku R lub Python. Takie podejście umożliwia przeprowadzenie m.in. analiz wielowymiarowych pozwalających zbadać zależności pomiędzy wieloma zmiennymi i ich wpływem na frekwencję

⁶² W tym miejscu można postawić pytanie, czy niektóre formy fleksyjne, występujące w różnych strukturach gramatycznych, mają tendencję do występowania częściej lub rzadziej w określonym znaczeniu danego leksemu.

i dystrybucję danych językowych, a także zweryfikować otrzymane wyniki w oparciu o bardziej zaawansowany aparat statystyczny [Gomez 2013: 89-133], np. zbadać zależności pomiędzy frekwencją różnych jednostek języka i ich klas (zmienne zależne) w różnych tekstach bądź typach i gatunkach tekstu (zmienne niezależne). Takie metody, których celem - jak piszą Baayen [2008: 127] i Gomez [2013: 90], - jest najczęściej dokonanie klasyfikacji lub opracowanie systemu klasyfikacji danych językowych, są obecnie z powodzeniem stosowane w badaniach z dziedziny stylometrii komputerowej oraz atrybucji autorstwa [np. Craig 2004, Craig & Kinney 2009], również na materiale tekstów napisanych w języku polskim [np. Eder 2014, Rybicki 2014], czy też analizy zróżnicowania rejestrów języka [Biber 1988, 1995]. Stosowaniu metod wielowymiarowych przyświecają inne cele niż tradycyjnemu czy też najbardziej powszechnemu podejściu do danych korpusowych, kiedy to sprawdzamy frekwencję danej jednostki języka w określonym zbiorze tekstów (wtedy mamy do czynienia z danymi dwuwymiarowymi, tj. frekwencją wyrazu x w tekście/korpusie y).

Na koniec zostanie jedynie zasygnalizowany problem celowości wykorzystania testów istotności statystycznej przy porównywaniu frekwencji danych językowych. W takim przypadku jest sprawdzane, czy różnice między frekwencją danej cechy językowej w różnych korpusach są istotne statystycznie. W praktyce jednak testy istotności statystycznej nie dostarczają nam informacji, jak znacząca jest to różnica (np. niewielka różnica we frekwencji danej jednostki w porównywanych korpusach, nawet jeśli istotna ze statystycznego punktu widzenia, może niewiele mówić o różnicach w zakresie stylu, gramatyki itp.). Rodzi to konieczność pomiaru tzw. wielkości efektu (*effect size*). Problem ten bardziej szczegółowo opisują, m.in. Coe [2002], Neill [2008], Corder i Foreman [2009], Cumming [2012] czy też Sullivan i Feinn [2012]. W przypadku dużych zbiorów danych językowych nawet niewielka różnica może okazać się istotna statystycznie; taki wynik jednak nie zawsze niesie relewantną wartość poznawczą. Ponadto siła efektu jest niezależna od wielkości próbki/korpusu. Obecnie zaleca się w pracach naukowych podawanie nie tylko wyników testów istotności statystycznej, ale także odpowiedniej miary siły efektu [Thompson 2000]. Dla przykładu miarą wielkości efektu dla testu chi-kwadrat może być współczynnik ϕ lub V Cramera [Corder & Foreman 2009: 169]. Ponadto, jak pisze Neill [2008, cyt. w Biddix [2015]], w przypadkach, gdy nie ma potrzeby uogólniania różnic między danymi, np. w porównywanych korpusach⁶³, badacz nie ma potrzeby korzystania z testów istotności statystycznej. Po drugie, jak pisze Neill [2008],

⁶³ Mamy tu na myśli sytuacje, w których badacza interesują wyłącznie wyniki uzyskane na podstawie przebadanej próbki tekstów. Natomiast nie ma on potrzeby wyciągania na ich podstawie wniosków uogólniających, dotyczących innych tekstów niż przebadane.

stosowanie testów istotności statystycznej może prowadzić do wyciągnięcia błędnych wniosków, zwłaszcza gdy porównywane są duże próbki danych. Jak wspomnieliśmy wcześniej, w takich przypadkach niewielkie i mało znaczące różnice mogą okazać się bowiem istotne statystycznie.

4. Podsumowanie

W niniejszym artykule podjęto próbę przedstawienia różnic między różnymi podejściami do analizy i interpretacji danych językowych zgromadzonych w korpusach tekstowych. Podniesione zostały także niektóre problemy związane z korzystaniem z tzw. korpusów narodowych, np. poprawność anotacji danych korpusowych, szczegółowość tagsetu, brak lub duża liczba poświadczeń, precyzyjne określanie zapytań, ograniczenia wyszukiwarek korpusowych i programów konkordacyjnych, a także celowość stosowania testów istotności statystycznej. Z omówionych kwestii wynika, że metodologia korpusowa jest niejednorodna, a samo korzystanie z korpusów w badaniach językoznawczych jest związane nie tylko z dużymi możliwościami, ale także wieloma ograniczeniami i pułapkami. Warto o nich pamiętać mając na uwadze cele i zakres planowanych badań.

Bibliografia

- Baayen R. H., 2008**, *Analyzing Linguistic Data. A Practical Introduction to Statistics Using R*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babbie E., 2013**, *The Basics of Social Research*. Belmont: Wadsworth, Cengage Learning.
- Bańko M., Doliński I., Duda J., Hebal-Jezierska M., 2012**, *Collocation Images of Hungarians in Slavonic Languages – Research Report*. [w:] A. Obreńska (red.), *Practical Applications of Linguistic Research*, Łódź 2012.
- Baroni M. & Evert, S., 2008**, *SIGIL: Corpus Frequency Test Wizard*, dostęp 22.08.2016, <http://sigil.collocations.de/wizard.html>
- Biber D., 1988**, *Variation across speech and writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biber D., 1995**, *Dimensions of register variation: A cross-linguistic comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biddix P., 2015**, *Research Rundowns/Quantitative methods*, dostęp 22.08.2016, https://researchrundowns.files.wordpress.com/2009/07/rreffectsiz_71709.pdf
- Clear J., Fox G., Francis G. & Krishnamurthy R., 1996**, *COBUILD: The State of the Art*, [w:] «International Journal of Corpus Linguistics», 1 (2), John Benjamins Publishing Company, 303-314.
- Coe R., 2002**, *It's the effect size, stupid: what "effect size" is and why it is important*. Paper presented at the 2002 Annual Conference of the British Educational Research Association, University of Exeter, Exeter, Devon, England, September 12–14, 2002, dostęp 25.08.2016, <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00002182.htm> (cited in Sullivan & Feinn 2012).
- Corder G., Foreman D., 2009**, *Nonparametric Statistics for Non-Statisticians: A Step-by-Step Approach*. Londyn: John Wiley & Sons.
- Craig H., 2004**, *Stylistic analysis and authorship studies*. In S. Schreibman, R. Simens & J. Unsworth (Eds.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell, 273–288.
- Craig H. & Kinney A. F. (Eds.), 2009**, *Shakespeare, Computers, and the Mystery of Authorship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cumming G., 2012**, *Understanding the new Statistics: Effect sizes, confidence intervals, and meta-analysis*. New York: Routledge.
- Eder M., 2014**, *Metody ścisłe w literaturoznawstwie i pułapki pozornego obiektywizmu*, [w:] «Teksty drugie», 2: 90-105.

Fletcher, W. 2002–2007. *KfNgram*. Annapolis: USNA, dostęp 20 listopada 2011 r., <http://www.kwicfinder.com/kfNgram/kfNgramHelp.html>

Francis W., 2000, *Jazykové korpusy “před naším počítačovým letopočtem”* (Language Corpora B.C.), přeložil V. Petkevič. [w:] „Studie z korpusové lingvistiky”, Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 169-181.

Francis W., Kucera H., 1964, *A Standard Corpus of Present-Day Edited American English, for use with Digital Computers*. Department of Linguistics, Brown University, Providence, Rhode Island, USA.

Fuster-Marquez M. & Clavel, B., 2010, *Corpus Linguistics and its Applications in Higher Education*. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 23, 51-67, dostęp 26.08.2016, http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/17423/1/RAEI_23_04.pdf

Gomez P., 2013, *Statistical Methods in Language and Linguistic Research*. London: Equinox.

Górski R., 2012, *Zastosowanie korpusów w badaniu gramatyki*. [w:] A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski & B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 291-300.

Górski R., Łaziński M., 2012, *Reprezentatywność i zrównoważenie korpusu*. In A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski & B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 25-36.

Gries S., 2015, *Some Current Quantitative Problems in Corpus Linguistics and a Sketch of Some Solutions*, [w:] «Language and Linguistics», 16(1): 93-117, Dostęp: 27.07. 2016 [DOI: 10.1177/1606822X14556606], http://www.ling.sinica.edu.tw/files/publication/j2015_1_5_3464.pdf.

Hebal-Jezierska M., 2013, *Podstawowe zasady korzystania z korpusów przy badaniu języka*, [w:] W. Chlebda (Ed.), *Na tropach korpusów. W poszukiwaniu optymalnych zbiorów tekstów*. Opole. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, pp. 17-30.

Hoffmann S., Evert S., Smith N., Lee D. & Berglund Prytz Y., 2008, *Corpus Linguistics with BNCweb: A Practical Guide*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Kuhn S., 1939, *The Dialect of Corpus Glossary*, [w:] «PMLA», 54 (1), 1-19.

Lee D., 2008, *Corpora and discourse analysis*. In V. Bhatia, J. Flowerdew & R. Jones (Eds.), *Advances in Discourse Studies*. London: Routledge, 86-99.

Leech G., 2000, *Korpusová lingvistika - současný stav oboru* (The State of Art in Corpus Linguistics), přeložil V. Petkevič. In. *Studie z korpusové lingvistiky*, Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 39-56.

- Lewandowska-Tomaszczyk B. (red.), 2005**, *Podstawy językoznawstwa korpusowego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- McEnery T., Wilson A., 1996**, *Corpus Linguistics*. Edinburgh: University Press.
- McEnery T. & Gabrielatos C., 2008**, *English Corpus Linguistics* In B. Aarts & A. McMahon (Eds.), *The Handbook of English Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing, 33-71.
- McEnery T. & Hardie A., 2011**, *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neill J. T., 2008**, *Why use effect sizes instead of significance testing in program evaluation?* Dostęp: 24.08.2016, <http://wilderdom.com/research/effectsizes.html>.
- Oakes M., 1998**, *Statistics for Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ooi V., 1998**, *Computer Corpus Lexicography*. Edinburgh: University Press.
- Partington A., 2006**, *The Linguistics of Laughter. A Corpus-Assisted Study of Laughter-Talk*. Oxon: Routledge Studies in Linguistics.
- Pęzik P., 2012**, *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP*, [w:] A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski & B. Lewandowska-Tomaszczyk (Eds.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 253-274.
- Piotrowski T., 2003**, *Językoznawstwo korpusowe – wstęp do problematyki*, [w:] S. Gajda (red.), *Językoznawstwo w Polsce. Stan i perspektywy*, Opole: Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, s. 143-154.
- Piotrowski T., Grabowski Ł., 2013**, *Interpretacja danych frekwencyjnych z korpusów językowych: opis pewnych problemów (na kilku przykładach z życia wziętych)*. [w:] W. Chlebda (red.), *Na tropach korpusów. W poszukiwaniu optymalnych zbiorów tekstów*. Opole. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 59-71.
- Rowntree D., 2001**, *Statistics Without Tears. An Introduction for Non-Mathematicians*. London: Penguin Books.
- Rybicki J., 2014**, *Pierwszy rzut oka na stylometryczną mapę literatury polskiej*, [w:] «Teksty drugie», 2: 106-128.
- Sullivan G. & Feinn R., 2012**, *Using Effect Size-or Why the P Value is Not Enough*, [w:] «Journal of Graduate Medical Education», 4 (3): 279-282.
- Thompson B., 2000**, *A suggested revision to the forthcoming 5th edition of the APA publication manual: Effect size section*. Available at: <http://people.cehd.tamu.edu/~bthompson/apaeffect.htm> (accessed 24 August 2016)

Tognini-Bonelli E., 2001, *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam: John Benjamins.

Xiao R., 2008, *Theory-driven corpus research: Using corpora to inform aspect theory*. In: **A. Lüdeling & Kytö M., (Eds.)**, *Corpus linguistics: An international handbook Volume 2*. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 987-1007.

Słownik Języka Polskiego PWN (www.sjp.pwn.pl)

Narodowy Korpus Języka Polskiego (www.nkjp.pl)

Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego (ruscorpora.ru)

Brytyjski Korpus Narodowy (www.natcorp.ox.ac.uk/)

Czeski Korpus Narodowy (CzNK) www.korpus.cz

Słowacki Korpus Narodowy (SNK) www.korpus.sk

MARIUSZ MELA**VIRGINIA SCHULTE***Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

JAK PIĘKNY JEST LUDZKI GŁOS! TECHNIKI WIZUALIZACJI, MIERZENIA I DESKRYPCJI LUDZKIEGO GŁOSU

o. Wstęp

W artykule przedstawiony zostanie zarys badań prowadzonych w Laboratorium Komunikacji Multimodalnej (LAKOM) działającym w IKSI WLS oraz omówione zostaną techniki wizualizacji, mierzenia i deskrypcji ludzkiego głosu, które w laboratorium LAKOM przebiegają przy zastosowaniu programu do analizy fonetycznej Praat. Zanim jednak nastąpi ich omówienie, przypomniane zostaną podstawowe pojęcia z zakresu fonetyki oraz mechanizm powstawania ludzkiego głosu.⁶⁴

1. Laboratorium LAKOM

Laboratorium Komunikacji Multimodalnej jest jednostką badawczą Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytetu Warszawskiego i zajmuje się multimodalną analizą interakcji komunikacyjnych przebiegających twarzą w twarz i komunikacją odbywającą się za pośrednictwem Internetu (computer-mediated communication, CMC). LAKOM pomyślane jest jako platforma zrzeszająca studentów i młodych naukowców.

Stworzenie Laboratorium podyktowane było przekonaniem, że rzeczywistego języka ludzkiego nie da się ograniczyć jedynie do środków werbalnych, jako że rzeczywisty język ludzki jest multimodalnym systemem

⁶⁴ Niniejszy artykuł stanowi pisemną wersję prezentacji, która odbyła się w ramach obchodów 200-lecia istnienia Uniwersytetu Warszawskiego przez Wydział Lingwistyki Stosowanej w dn. 3 marca 2016 r. Autorzy chcieliby podziękować pani prof. dr hab. Silvii Bonacchi za pomoc w przygotowaniu artykułu.

ekspresji, łączącym w sobie werbalne, parawerbalne i niewerbalne elementy. Do badań nad tak pojmowaną komunikacją wykorzystywane są w Laboratorium następujące programy komputerowe: Folker (transkrypcja nagrań), Praat (analiza fonetyczna), oraz Elan (całościowa analiza multimodalna nagrań video). Sposób zastosowania tych programów został opisany w kilku publikacjach, m.in. Bonacchi&Mela [2015], Bonacchi&Mela [2016].

Na stronie internetowej jednostki, znajdującej się pod adresem www.lakom.uw.edu.pl, można znaleźć informacje dotyczące bieżących wydarzeń, uzyskać dostęp do wymienionych programów komputerowych do transkrypcji, analizy fonetycznej i multimodalnej nagrań, linki do stron internetowych oraz wirtualną bibliotekę.

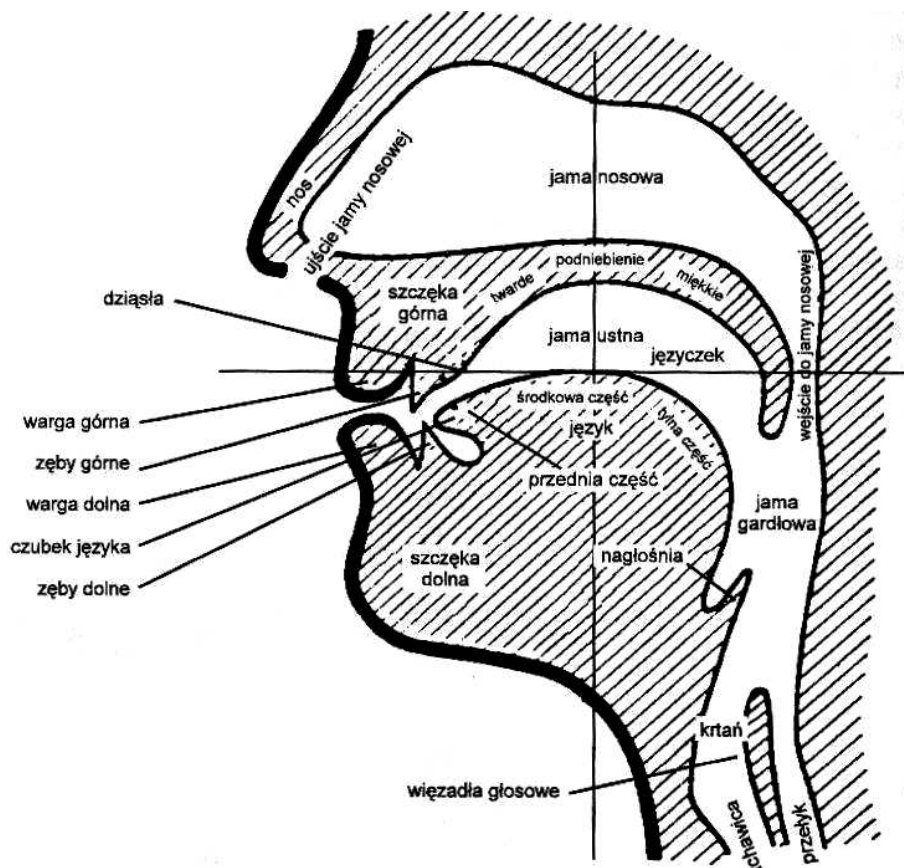
2. Jak powstaje ludzki głos?

Proces powstawania ludzkiego głosu jest bardzo skomplikowanym zjawiskiem akustycznym i mechanicznym. Niezbędna jest przy tym możliwość tworzenia dźwięku. Umiejętność tworzenia dźwięku oraz przekształcania tonu krtaniowego w ton artykułowany stanowi jedną z największych zdobyczy w ewolucji człowieka, która odróżnia ludzi od zwierząt.

2.1. Organy produkowania dźwięku

W dużym uproszczeniu można powiedzieć, że wyjątkowość ludzkiego głosu polega na tym, że jest on wynikiem współpracy między elementem „pobudzającym” (strumień powietrza wydechowego powoduje drganie fałd głosowych), ciałem wibracyjnym (tj. fałdami głosowymi – ich długość, napięcie i grubość decydują o wysokości i jakości dźwięku) i rezonatorami ruchomymi (jama ustna, jama nosowa i klatka piersiowa). Razem składają się one na ludzki aparat głosowy.

Generatorem drgań akustycznych w organizmie jest krtień (larynx). Poniższa ilustracja przedstawia schematyczny wygląd i położenie organów produkcji mowy w organizmie:

Rys. 1: Schemat rozmieszczenia narządów mowy [Wieczorkiewicz 1977]

Produkowanie dźwięku (fonacja) przebiega w kilku fazach:

- 1) Pierwszą fazą jest zgromadzenie w płucach dostatecznie dużej ilości powietrza.
- 2) Następnie mięśnie oddechowe powodują wydech, który wprawia struny głosowe w drganie. Pod wpływem wzrostu ciśnienia szpara głośni otwiera się w okolicy podgłośniowej (poniżej fałdów głosowych).
- 3) Następuje rozwarcie szpary głośni, przez którą przepływa powietrze. Ciśnienie podgłośniowe spada, a fałdy głosowe powracają do pierwotnego położenia.
- 4) Powtarzające się wielokrotnie cykle rozwierania i zwierania fałdów głosowych powodują powstawanie drgań powietrza (dźwięku).
- 5) Powstaje ton krtaniowy. Ton krtaniowy, przechodząc przez rezonatory (czyli jamę ustną i nosową), nabiera odpowiednich właściwości i przekształca się w ton artykułowany (głos, mowa). Proces ten odbywa się przy kontroli słuchu.

2.2. Produkcja i podział samogłosek

Samogłoski odpowiadają za akcent wyrazowy oraz barwę głosu. Jako że artykulacja samogłosek nie wymaga zwarcia narządów artykulacyjnych, mamy możliwość przedłużania czasu ich trwania, co nadaje naszej mowie śpiewności. W zależności od ruchów języka i jego pozycji w jamie ustnej można wyróżnić następujące samogłoski w języku polskim:

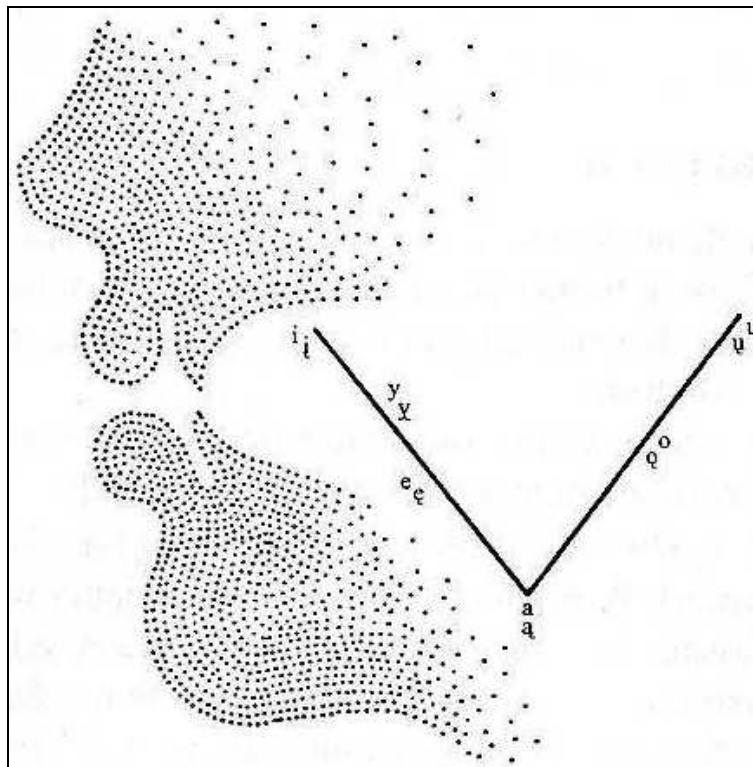
Poziome ruchy języka:

- Samogłoski przednie (i, y, e)
- Samogłoski centralne (a)
- Samogłoski tylne (o, u)

Pionowe ruchy języka:

- Samogłoski wysokie (u, i, y)
- Samogłoski średnie (e, o)
- Samogłoski niskie (a)

Podział ten ilustruje poniższy schemat:

Rys. 2: Tzw. trójkąt samogłoskowy uwzględniający samogłoski języka polskiego [Lombardo 1988]

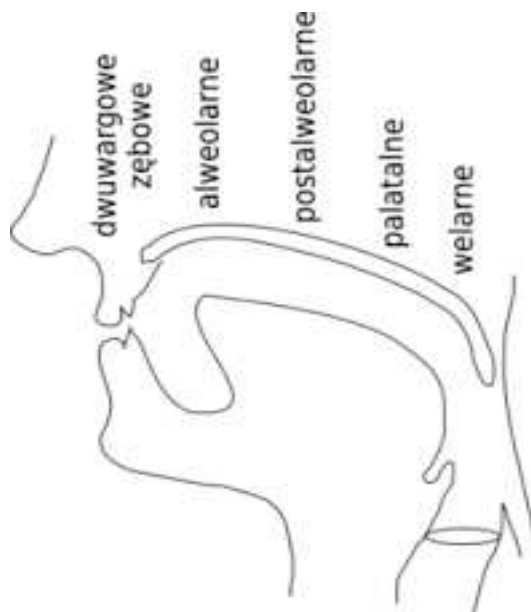
2.3. Produkcja i podział spółgłosek

O ile w przypadku samogłosek powstały w krtani dźwięk bez przeszkód wydostaje się na zewnątrz, to przy wymawianiu spółgłosek dźwięk napotyka na przeszkodę będącą wynikiem zwania narządów artykulacyjnych. Ze względu na udział strun głosowych spółgłoski dzielą się na dźwięczne i bezdźwięczne.

Dźwięczność (sonoryczność) związana jest z pracą więzadeł głosowych. Głoski dźwięczne powstają przez wymuszenie drgań więzadeł przy produkcji dźwięku, natomiast głoski bezdźwięczne wymawiane są bez drgań więzadeł głosowych. Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne układają się w pary: *b-p*, *d-t*, *g-k*, *dź-cz*, *w-f*, *z-s*. Spółgłoski, które nie tworzą par, zaliczamy do półotwartych: *m*, *n* (nosowe), *l*, *ł*, *r*.

Inny podział spółgłosek zależny jest od tego, które narządy artykulacyjne biorą udział w ich tworzeniu. W tym sensie spółgłoski dzielimy na:

- spółgłoski wargowe (labialne)
- spółgłoski zębowe (dentalne)
- spółgłoski dziąsłowe (alveolarne)
- spółgłoski podniebienne (palatalne, twardopodniebienne)
- spółgłoski miękkopodniebienne (welarne)
- spółgłoski języczkowe (uwularne)
- spółgłoski gardłowe (faryngalne)
- spółgłoski krtaniowe (laryngalne)

Rys. 3: Podział spółgłosek ze względu na miejsca artykulacji [Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Fonologia_j%C4%99zyka_szwedzkiego#/media/File:Crossection.png, 25.08.2016]

Ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy w czasie wyróżnia się:

- spółgłoski zwarto-otwarte (nosowe, drżące (wibranty), boczne (lateranty), aproksymanty)
- spółgłoski zwarte (zwarto-wybuchowe, płozywne)
- spółgłoski zwarto-szczelinowe (zwarto-trące, afrykaty)
- spółgłoski szczelinowe (trące, frykatywne).
- spółgłoski półotwarte (sonanty)

Jakość głosu zależy od typu fonacji. Nastawienie i wygaśnięcie fonacji, tj. sposób, w jaki więzadła głosowe są wprowadzane w drgania, może być:

- miękkie (więzadła płynnie zsuwają się lub rozsuwają).
- twarde (polega na szybkim zwarcu więzadeł, głos ma brzmienie eksplozyjne, powstaje szorstka/sztywna dźwięczność, ang. *stiff voice*)
- chuchające (szpara głośni nie jest całkowicie domknięta – ma miejsce fonacja chuchająca lub szeptowa dźwięczna, ang. *breathy voice*).
- *Creaky voice* – artykulacja krtaniowa (nieregularne zsuwanie się lub rozsuwanie więzadeł, glottalizacja).

Lingwista może wykorzystać i interpretować różne dane fizyczne dla celów badawczych. Ma on tutaj do dyspozycji kilka programów do analizy akustycznej i fonetycznej, jak na przykład Praat. W dalszej części artykułu opisane zostaną niektóre funkcje tego programu.

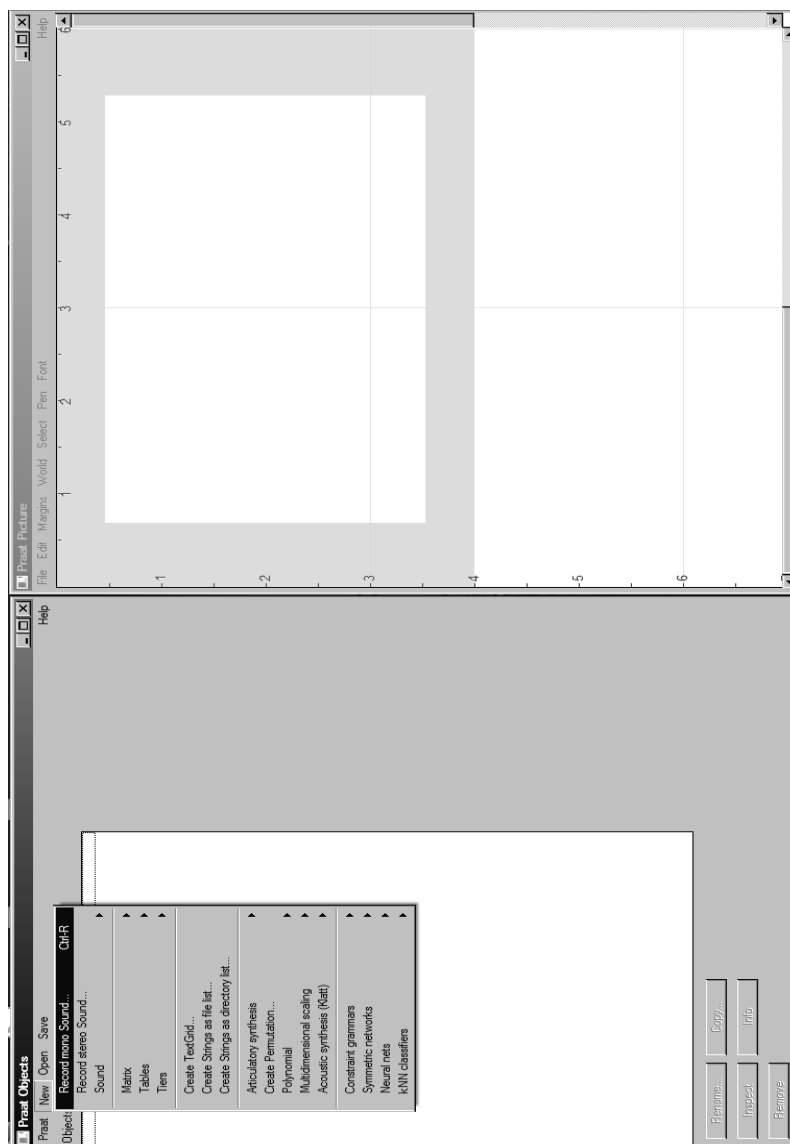
3. Analiza fonetyczna przy pomocy programu Praat

Autorami programu „Praat: doing phonetics by computer” są Paul Boersma and David Weenink – naukowcy z Instytutu Fonetyki Uniwersytetu w Amsterdamie. Program można pobrać ze strony <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>, gdzie znajduje się również opis innych jego funkcji.

Jako nieprofesjonalni fonetycy wykorzystujemy wybrane funkcje programu odpowiadające naszym potrzebom badawczym. Tym samym analizie poddajemy: cechy segmentalne (głoski, sylaby) oraz suprasegmentalne (prozodia – rytm, intonacja, akcent). Program umożliwia jednak profesjonalną analizę fonetyczną, tj. analizę głośności (w dB), tempa (sekundy, milisekundy), czasu trwania (s), frekwencji podstawowej (Hz), intensywności, formantów i in.

3.1. Korzystanie z programu Praat – oscylogram i spektrogram

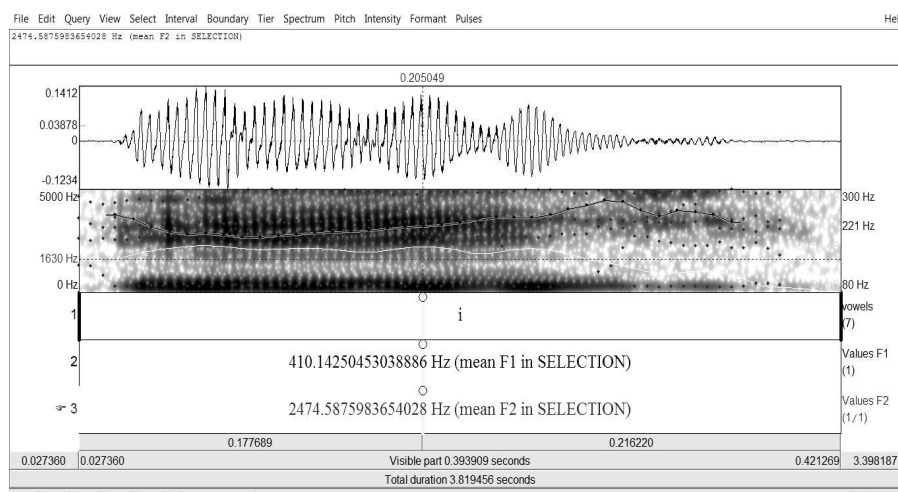
Po otwarciu programu pojawiają się dwa okna – Praat Objects i Praat Picture. Za pomocą pierwszego z nich można nagrać i zapisać dźwięk mono lub stereo w postaci pliku *.wav, w drugim zaś możemy otworzyć nagranie, które ukaże się w postaci spektrogramu i oscylogramu.

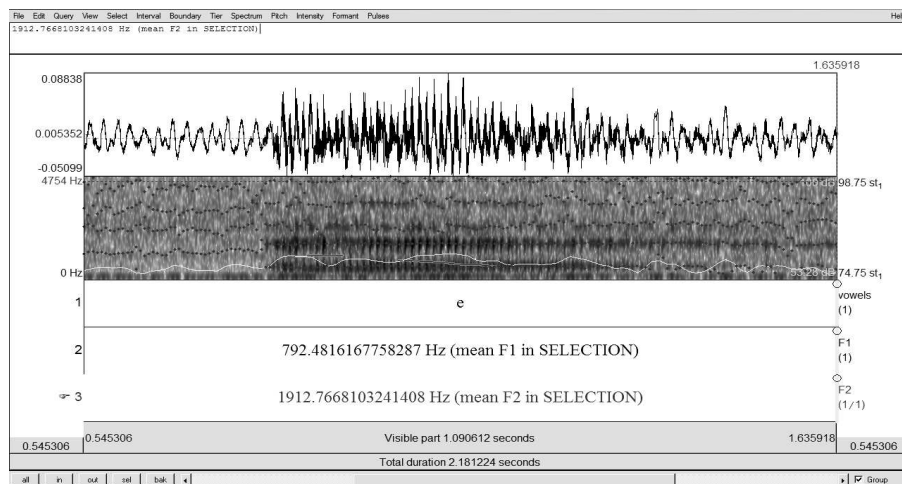
Rys. 4: Widok okien Praat Objects i Praat Picture.

Po nagraniu dźwięku możemy zobaczyć jego właściwości na spektrogramie (górną część okna) oraz oscylogramie (poniżej spektrogramu), który ilustruje zmiany amplitudy dźwięku oraz jego częstotliwość w czasie. Ciemniejsze pola oscylogramu oznaczają wyższą amplitudę dźwięku, jaśniejsze niższą. Oscylogram zaś ilustruje kontur intonacyjny nagranego dźwięku (widoczny w postaci niebieskiej linii). Na podstawie oscylogramu możemy ponadto określić czas trwania dźwięku (w sekundach), jego intensywność (w dB, widoczna w programie w postaci żółtej linii), źródło dźwięku, frekwencję podstawową F_0 (tj. wysokość dźwięku w Hz – jest ona różna dla kobiet i mężczyzn i waha się odpowiednio w przedziale 150-450 Hz dla kobiet oraz 75-300 Hz dla mężczyzn) – frekwencję podstawową możemy zmierzyć sami lub skorzystać z odpowiedniej funkcji programu. Poniższe grafiki ilustrują głoski [i], [e] oraz [a] – a zatem głoski przednią, średnią oraz niską – na spektrogramie oraz oscylogramie.

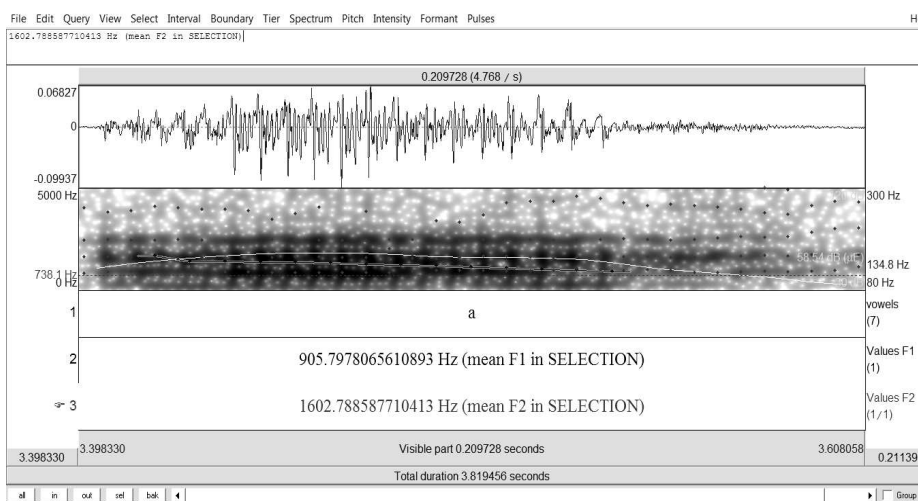
Oprócz wspomnianych właściwości oscylogram umożliwia również zbadanie częstotliwości formantów. Formanty to różne składowe energii włożonej w wyprodukowanie dźwięku, powstające wskutek rezonansów wnek jamy ustnej. Ich wartości (w Hz) zależą od pozycji i ruchów aparatu artykulacyjnego. Najważniejszymi formantami są F_1 i F_2 . Na oscylogramie widoczne są w postaci czerwonych punkcików (na poniższych czarno-białych grafikach to ciemnoszare punkty – przyp. red.).

Rys. 5: [i] na oscylogramie i spektrogramie.

Rys. 6: [e] w sygnale.

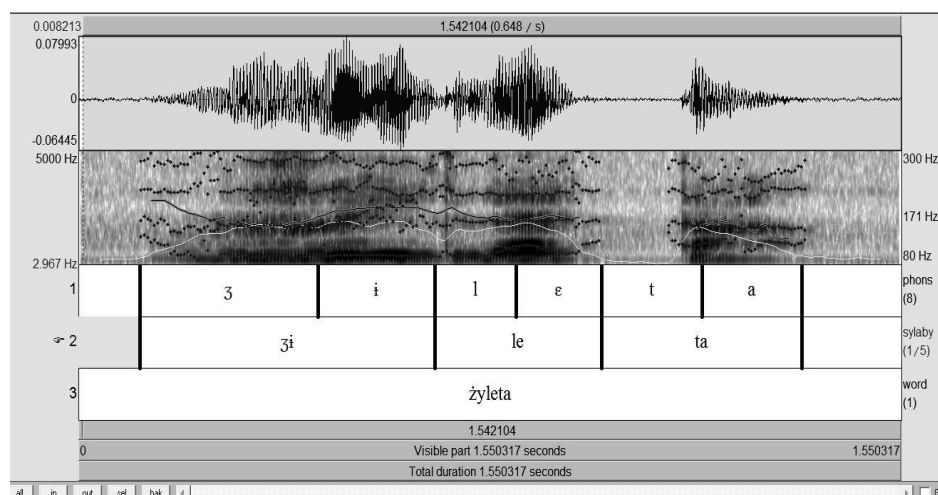

Rys. 7: [a] w sygnale.

3.2. Transkrypcja i anotacja

W tej części pokażemy, w jaki sposób wykorzystujemy program Praat do transkrypcji i anotacji nagranych materiałów. Jako część badań interkulturowych możemy m.in. analizować błędy/odstępstwa fonetyczne u obcokrajowców. Dla przykładu przeanalizujemy wyraz „żyleta”, w którym znajdują się samogłoski y – e – a, a zatem samogłoski przednia, średnia i niska. Jeśli porównamy ich realizację w wyrazie „żyleta” (rys. 8) z

realizacjami przedstawionymi na rysunkach 5-7, to zauważymy, że realizacje te znacznie się od siebie różnią. Wynika to z faktu sąsiadowania tych samogłosek ze spółgłoskami *ż*, *l*, *t*. Ponadto samogłoska przednia [*y*] wymówiona została przez obcokrajowca jako inna samogłoska przednia, mianowicie [*i*].

Rys. 8: Transkrypcja i anotacja wyrazu „żyłeta” w programie Praat.
(kolorowa miniatura na tylnej okładce tomu – przyp. red.)

Po zaznaczeniu interesującego nas fragmentu możemy określić, jakie właściwości chcemy poddać anotacji. W naszym przypadku przeprowadziliśmy anotację sylab, a następnie sylaby podzieliliśmy na głoski. Posłużyliśmy się przy tym znakami międzynarodowego alfabetu fonetycznego IPA.

Tak przygotowaną anotację można zapisać w postaci pliku graficznego, wadą programu jest jednak niska pamięć programu, co sprawia, że nie można zobaczyć całości anotacji, lecz jedynie przejrzeć ją fragment po fragmencie.

Program Praat został w bardzo ciekawy sposób wykorzystany przez S. Köser i M. Mełę [2016, w druku]⁶⁵ do analizy kulturowej sygnałów słuchacza w językach polskim i niemieckim. Autorzy dzięki analizie kilkunastu przypadków użycia najpopularniejszych sygnałów słuchacza (po dwa dla

⁶⁵ Por. Mariusz Mela, Stephanie Köser (w druku): Polish and German feedback signals in dyadic interactions: A cultural and phonetic analysis, w: *Lingwistyka Stosowana/Applied Linguistics* 4/2016

każdego języka) wykazali m.in., że sygnał „mhm” w tej samej funkcji (zachęcania mówcy do kontynuowania, tzw. funkcja *continuer*) ma różny kontur intonacyjny w każdym z analizowanych języków (wznoszący w języku polskim, płaski w języku niemieckim). Zastosowanie wznoszącego konturu intonacyjnego sygnału „mhm” ma w języku niemieckim inną funkcję i świadczy o rozdrażnieniu słuchacza – wyniki badań tego typu mogłyby zostać wykorzystane w dydaktyce języków obcych.

W celu zademonstrowania funkcji programu Praat poprosiliśmy podczas prezentacji jednego słuchacza o nagranie swojego imienia. Nagranie następnie poddaliśmy analizie fonetycznej i anotacji. Tak przygotowaną anotację zapisaliśmy w formacie *.jpg i wydrukowaliśmy na T-shircie na pamiątkę (rys. 9).

Rys. 9: Pamiątkowe koszulki z wydrukowanymi realizacjami fonetycznymi i transkrypcjami imion.

4. Graficzne sposoby przedstawiania zjawisk prozodycznych – GAT2

Niektóre zjawiska fonetyczne można w transkrypcji przedstawić za pomocą symboli. Pomocny jest tutaj system GAT2 (Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem) opracowany w Instytucie Języka Niemieckiego w Mannheim [Selting et al. 2009]. Stosowanie konwencji GAT2 może odbywać się na trzech poziomach zaawansowania: transkrypt minimalny (Minimaltranskript), transkrypt podstawowy (Basistranskript), transkrypt szczegółowy (Feintranskript). Dla lingwisty najbardziej przydatne są dwa ostatnie typy, ponieważ uwzględniają transkrypcję największej liczby parawerbalnych zjawisk, transkrypt minimalny może zaś z powodzeniem być stosowany na przykład w naukach społecznych, psychologii itp., ponieważ zawiera konwencje zrozumiałe dla nie-lingwistów. Poniżej

przedstawione są wybrane symbole konwencji GAT2 [wg Selting et al. 2009]:

Mówienie symultaniczne

[] nakładanie się na siebie wypowiedzi
[]

Wdech i wydech

°h/h° wdech i wydech trwające ok. 0.2-0.5 sek.
°hh/hh° wdech i wydech trwające ok. 0.5-0.8 sek.
°hhh/hhh° wdech i wydech trwające ok. 0.8-1.0 sek.

Pauzy

(.) mikropauza (do ok. 0.2 sek.)
(-) krótka pauza (ok. 0.2-0.5 sek.)
(- -) pauza średniej długości (0.5-0.8 sek.)
(- - -) dłuższa pauza (0.8-1.0 sek.)
(0.5) pauza trwająca od ok. 0.5 do 2.0 sek.

Pozostałe konwencje segmentalne:

oraz_yy przesunięcia w obrębie jednostki

hm mm yy pauzy wypełnione

□**nie** wyraz wypowiedziany przy zastosowaniu zwarcia krtaniowego

Śmiech

haha hehe hihi sylabiczny śmiech

((śmieje się)) opis zdarzenia w trakcie wypowiedzi

<<śmiejąc się> > oznaczenie wypowiedzanego fragmentu przy
jednoczesnym zdarzeniu parawerbalnym

<<:-)> taaak> tzw. „smile voice“

Sygnały słuchacza

hm hm_hm no nie tak – sygnały jedno- i dwusylabowe

Pozostałe konwencje

((kaszle)) para- i pozajęzykowe zdarzenia i działania (tutaj:
kaszle)

<<kaszląc> > para- i pozajęzykowe zdarzenia i działania
towarzyszące mowie

<<zaskoczony> naprawdę?> interpretacja emocji
towarzyszących wypowiedzanemu fragmentowi

() fragment niezrozumiały

(xxx), (xxx xxx) jedna lub dwie niezrozumiałe sylaby
(chyba tak) przypuszczalne brzmienie wypowiedzi

Przebieg wypowiedzi

= szybkie, bezpośrednie przejście do kolejnej wypowiedzi lub segmentu
(tzw. latching)

Pozostałe konwencje segmentalne:

- : przedłużenie samogłoski w wyrazie o ok. 0.2-0.5 sek.
- :: przedłużenie samogłoski w wyrazie o ok. 0.5-0.8 sek.
- ::: przedłużenie samogłoski w wyrazie o ok. 0.8-1.0 Sek.

Intonacja na końcu fraz intonacyjnych

- ? wznosząca
- , lekko wznosząca
- równomierna
- ; lekko opadająca
- . opadająca

Intonacja akcentów wyrazowych:

- `TAK opadająca
- ˆTAK wznosząca
- TAK równomierna
- ^TAK wznosząco-opadająca
- ~TAK opadająco-wznosząca

Rejestr wypowiadanego dźwięku:

- <<t> > niski rejestr
- <<h> > wysoki rejestr

Akcent:

- AKcent** akcent fokusowy
- telekomuniKACja** akcent poboczny
- AK!cent!** dodatkowy silny akcent

Głośność oraz zmiany tempa wypowiedzi:

- <<f> > forte, głośno
- <<ff> > fortissimo, bardzo głośno
- <<p> > piano, cicho
- <<pp> > pianissimo, bardzo cicho
- <<al l> > allegro, szybko
- <<len> > lento, wolno
- <<cresc> > crescendo, coraz głośniej
- <<dim> > diminuendo, coraz ciszej

<<acc> > accelerando, przyspieszając

<<rall> > rallentando, zwalniając

Jakość głosu oraz sposób artykulacji:

<<creaky> > laryngalizacja

<<szepcząc> > inny sposób artykulacji (tutaj: mówienie szeptem)

Nagle zauważalne skoki intonacji:

↑ niewielki skok w górę

↓ niewielki skok w dół

↑↑ duży skok w górę

↓↓ duży skok w dół

Poniższa transkrypcja ilustruje, jak wygląda zastosowanie konwencji GAT2 w praktyce. Jest to rozmowa pomiędzy Moniką Olejnik a Arturem Zawiszą w programie „Kropka nad i” z dn. 12.11.2012 r. Tematem rozmowy były zamieszki podczas obchodów Dnia Niepodległości.

{00:00} 0001 AZ w całej polsce kiBice to
{00:01} 0002 [najbardziej patriotyczne (.) kibice to]
{00:01} 0003 MO [nie życzę tego (.) przeciwnikowi]
{00:03} 0004 AZ najbardziej patriotyczne środowisko=
{00:05} 0005 =ja nie widziałem pani nigdy z transparentem rots
rotmistrza pileckiego (.) °h=
{00:09} 0006 =pani °h wspominającej na rakowieckiej ofiary systemu
komunistycznego=
{00:13} 0007 =<<h> pani tam nie widziałem >=
{00:14} 0008 =a kibiców tam widziałem=
{00:15} 0009 =więc kibicom (.) wielki szacun (.)
{00:17} 0010 a PANIĄ wzywam do poprawy
{00:19} 0011 MO do jakiej poprawy przepraszam'
{00:21} 0012 AZ do (.) rekolek_
{00:22} 0013 [_cji patriotycznych]
{00:22} 0014 MO [czy mam czy czy mam]
{00:23} 0015 się uczyć od starucha żeby bić y y po twarzy piłkarza?
{00:26} 0016 [tak?]
{00:26} 0017 AZ [<<f>nie>]

{00:26} 0018 MO [mam się]
 {00:26} 0019 AZ [niech się pa]
 {00:27} 0020 MO mam się
 {00:27} 0021 [bić tak?]
 {00:27} 0022 AZ [niech się]
 {00:28} 0023 MO niech pan mnie lepiej nie poucza dobrze'=
 {00:29} 0024 [=niech pan niech pan poucza]
 {00:29} 0025 AZ [niech się pani uczy]
 {00:31} 0026 MO [swoich kolegów z o en eru]
 {00:31} 0027 AZ [niech się pani uczy]
 {00:33} 0028 MO [żeby nie mówili]
 {00:33} 0029 AZ [od huSA:RII]
 {00:34} 0030 MO żeby nie
 {00:34} 0031 [mówili]
 {00:34} 0032 AZ [która]
 {00:35} 0033 rozpoczynała
 {00:36} 0034 [marsz niepodległości]
 {00:36} 0035 MO [niech pan nie przesadza (.)]
 {00:37} 0036 AZ [od grup]
 {00:37} 0037 MO [naprawdę ↓]
 {00:37} 0038 AZ rekonstruk_
 {00:38} 0039 [_cyjnych]
 {00:38} 0040 MO [a pan]
 {00:38} 0041 niech się uczy
 {00:39} 0042 [też]
 {00:39} 0043 AZ [en es zet]
 {00:39} 0044 od motocyklistów rajdu katyńskiego
 {00:41} 0045 niech PANI od nich się uczy
 {00:43} 0046 naprawę na naukę nigdy nie jest za późno
 {00:45} 0047 MO dla pana też nie jest e_h (.) za późno na naukę

Rys. 10: Transkrypcja rozmowy pomiędzy Moniką Olejnik a Arturem Zawiszą
 wykonana w programi Folker uwzględniająca konwencje GAT2 [Nagranie można
 znaleźć pod adresem: <http://www.tvn24.pl/kropka-nad-i,3,m/niesiolowski-zule-bili-policje-zawisza-pan-powiedzial-juz-wszystko,288294.html>, 00:18:56-00:19:42]

Konwencje GAT2 są skonstruowane tak, że danemu zjawisku fonetycznemu odpowiada tylko jeden symbol. Dotyczy to wszystkich trzech stopni zaawansowania transkrypcji (transkrypt minimalny, podstawowy i szczegółowy). Niektóre z tych konwencji mają charakter interpretacyjny (np. <<zaskoczony>>). Dzięki wykorzystaniu programu Praat badacz jest w stanie określić, jakie cechy fonetyczne składają się na dany efekt zinterpretowany w ten sposób. Wprawdzie GAT2 nie uwzględnia znaków alfabetu fonetycznego, może on jednak zostać wprowadzony w transkrypcji, jeśli badacz uzna to za konieczne (np. w przypadku wyrazów pisanych alfabetem innym niż łaciński).

5. Wnioski

Konwencje GAT2 stanowią ciekawy i niezwykle przydatny sposób graficznego zilustrowania zjawisk parawerbalnych. Ma to szczególne znaczenie, gdy badacz nie ma dostępu do nagrania dźwiękowego interakcji. Dzięki trzem stopniom zaawansowania transkrypcji z użyciem konwencji GAT2 znajdują one zastosowanie także poza lingwistyką. Program Praat zaś z powodzeniem może być implementowany w badaniach nad komunikacją twarzą-w-twarz, akwizycją językową, komunikacją interkulturową, dydaktyce języków obcych i in. W badaniach nad komunikacją twarzą-w-twarz analiza fonetyczna połączona z analizą displayu kinetycznego i werbalnego umożliwi całościową analizę komunikacji międzyludzkiej oraz zbadanie zależności między elementami werbalnymi, kinetycznymi i fonetycznymi.

Literatura

Bonacchi S., Mela M., 2015, *The use and interoperability of computer programmes Folker, ELAN and Praat for multimodal linguistic annotation*, [w:] "Journal of Multimodal Communication Studies", vol. 2/2015, S. Bonacchi, M. Karpiński (red.), s. 18-29.

Bonacchi S., Mela M. (2016): *Multilingwalny (polsko-niemiecki) korpus języka mówionego MCCA dla celów analizy kulturowej i suprasegmentalnej (nie)grzeczności językowej*, [w:] „Polskojęzyczne korpusy równoległe”, E. Gruszczyńska, A. Leńko-Szymańska (red.), WLS UW, Warszawa s. 181-195.

Lombardo M. 1988, *Przewodnik po starannej polszczyźnie z ćwiczeniami*, Warszawa.

Mela M., Köser S., 2016 (w druku): *Polish and German feedback signals in dyadic interactions: A culturological and phonetic analysis*, [w:] "Linguistyka Stosowana/Applied Linguistics", 4/2016.

Ośrodek Rozwoju Edukacji, *Emisja głosu*, dostęp 25.08.2016, adres: https://www.google.pl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=oahUKEwjVrofnqKrPAhVKOpKHX6JBroQjhwIAw&url=https%3A%2F%2Fzasobyip2.ore.edu.pl%2Fpl%2Fpublications%2Fdownload%2F9571&bvm=bv.133700528,d.bGs&psig=AFQjCNGFt7OihQ_vQPQHudQGvAJ78lfNUw&ust=1474885919840968.

Wieczorkiewicz B., 1977, *Sztuka mówienia: Poradnik*, Warszawa.

Selting, M., Auer, P., Barth-Weingarten, D. et al. (2009): *Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem 2 (GAT2)*, [w:] „Gesprächsforschung-Online-Zeitschrift zur verbalen Interaktion“, nr 10/2009, s. 353-402.

Instytut Medycyny Pracy im. Prof. J. Nofera, *Program Emisji Głosu*, dostęp 25.08.2016, adres: http://old.imp.lodz.pl/emisja_glosu/FMain.html.

AGNIESZKA ANDRYCHOWICZ-TROJANOWSKA*Uniwersytet Warszawski – Wydział Lingwistyki Stosowanej*

OKULOLOGRAFIA W GLOTTODYDAKTYCE NA PRZYKŁADZIE BADAŃ WŁASNYCH

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie możliwości zastosowania nowoczesnego badania aparaturowego (okulograf) w glottodydaktyce. Powyższe zostanie przedstawione na przykładzie dwóch badań pilotażowych przeprowadzonych przeze mnie z wykorzystaniem okulografu na uczniach szkoły ponadgimnazjalnej (przedmiotem badania był podręcznik do nauki języka angielskiego). W pierwszej kolejności opisane zostanie narzędzie badawcze (rozdział pierwszy), następnie krótko przedstawię uzasadnienie glottodydaktyczne dla takich badań (rozdział drugi), a w ostatniej części zaprezentuję w dużym skrócie ogólne wyniki dwóch badań pilotażowych. Zwieńczeniem artykułu są wnioski krytyczne i dalsze perspektywy badawcze.

1. Okulografia

Okulografia (ang. eye tracking) to technika o ponad stuletniej historii, umożliwiająca rejestrowanie ruchu gałek ocznych. Okulograf (ang. eye tracker) rejestruje ruch gałek ocznych za pomocą systemu pomiarowego podłączonego lub zintegrowanego z komputerem, dzięki czemu określa on kierunki linii wzroku (rejestruje, gdzie pada wzrok, w jakiej kolejności, na jak długo) [Grucza 2011: 156; więcej: Holmqvist et al. 2011, Duchowski 2007].

Wśród aktualnie stosowanych metod pomiaru ruchu gałki ocznej należy wymienić elektrookulografię, fotookulografię (videookulografię) oraz metodę indukcyjną. Elektrookulografia (najpopularniejsza 40-50 lat temu, choć wykorzystywana również obecnie) polega na rejestracji różnicy potencjałów elektrycznych między rogówką a siatkówką. Jest to metoda

stosunkowo tania, charakteryzująca się wysoką prędkością rejestracji ruchów gałek ocznych, jednak wśród jej ograniczeń należy wymienić problemy z adaptacją do zmiennych warunków oświetlenia zachodzące w skórze i oku (wokół oka rozmieszczone są elektrody), procesy fizjologiczne, które mogą zniekształcać zapis i wyniki, trudny do utrzymania podczas dłuższego badania właściwy kontakt elektrod ze skórą [Soluch, Tarnowski 2013a; Soluch, Tarnowski 2013b; Duchowski 2007].

Najprecyzyjniejszą, ale jednocześnie wciąż najbardziej inwazyjną i najbardziej dyskomfortową dla badanego, jest metoda indukcyjna, polegająca na nałożeniu na oko mechanicznego bądź optycznego punktu odniesienia w formie soczewki. Nałożenie soczewki wymaga ogromnej precyzji i doświadczenia, a samo badanie nie powinno trwać długo ze względu na dyskomfort badanego [Duchowski 2007; Soluch, Tarnowski 2013a; Soluch, Tarnowski 2013b].

Najpopularniejsza obecnie fotookulografia (videookulografia) bazuje na zmianie intensywności światła odbitego od rogówki podczas ruchu gałki ocznej [Gruca 2011] i polega na skierowaniu na oko/oczy aparatu lub kamery, które rejestrują konkretne fragmenty gałki ocznej w trakcie ruchu [Soluch, Tarnowski 2013a; więcej na ten temat - Duchowski 2007].

Ze względu na szeroki sposób zastosowań narzędzie to (okulograf) jest wciąż udoskonalane i dostosowywane do potrzeb i sposobów jego wykorzystywania, dlatego też (oprócz opisywanych powyżej wersji inwazyjnych i nieinwazyjnych) występuje w postaci stacjonarnej, jak i przenośnej (mobilnej).

Rys. 1 Okulograf stacjonarny.

[źródło: <http://4.bp.blogspot.com/.../smiRed500.png>, dostęp:14.04.2016].

Rys. 2 Okulograf mobilny.

[źródło: <http://eyetracking.pl/pl/133/glasses>, dostęp: 29.06.2016].

Okulografy stacjonarne służą do prowadzenia badań, w których przedmiot badania wyświetlany jest na monitorze komputera, do którego przymocowana jest kamera, natomiast wersja mobilna urządzenia znajduje zastosowanie przede wszystkim w badaniach dotyczących tego, co badany widzi będąc w ruchu. W urządzeniach tych kamera (zwykle dwie kamery – jedna rejestruje ruch gałek ocznych, druga – otoczenie, w którym badany porusza się) wbudowana jest w/umieszczona jest na okularach, które zakłada badany.

Ze względu na ogromne możliwości techniczne okulografu, narzędzie to znajduje zastosowanie w takich obszarach działalności człowieka jak np. identyfikacja biometryczna, nauka (lingwistyka, psychologia, neurologia, prawo itp.), reklama (badanie stopnia przejrzystości reklamy itp.), ergonomia stron internetowych (użyteczność i funkcjonalność stron internetowych), medycyna lotnicza i kosmiczna, techniki komputerowe (sposoby komunikacji osób niepełnosprawnych z otoczeniem przy pomocy okulografu lub obsługa komputera) itp. [Soluch, Tarnowski 2013a, Grucza S. 2011, Holmqvist et al. 2011, więcej na ten temat: <http://www.neurodevice.pl/pl/uslugi/eye-tracking>].

1.1 Obrazowanie okulograficzne

Obrazowanie okulograficzne, czyli sposób prezentacji otrzymanych wyników badania okulograficznego, może mieć wiele form. Pod względem graficznym może to być przede wszystkim przedstawienie zapisu ruchu gałek ocznych badanego w postaci map cieplnych (ang. heat maps) i ścieżek wzroku (ang. scan paths). Kolorowe mapy cieplne przedstawiają w układzie cieplnym rozkład (natężenie) uwagi wzrokowej badanego na danych

fragmentach materiału poddanego badaniu. Mapy czarno-białe (ang. focus maps) zaś przedstawiają stopień natężenia uwagi wzrokowej (stopień zaciemnienie/rozjaśnienia danego obszaru w badanym materiale odwzorowuje natężenie uwagi wzrokowej badanego na danym fragmencie). Ścieżki wzroku (ścieżki skanowania) natomiast pokazują kolejność skupiania uwagi wzrokowej na poszczególnych elementach materiału. W obrazowaniu tym wykorzystywane są koła o różnej średnicy odzwierciedlające fiksacje, czyli zatrzymanie ruchu gałek ocznych na fragmencie znajdującym się na linii wzroku (im większa średnica koła, tym dłuższa fiksacja na danym elemencie) oraz linie proste odzwierciedlające sakady, czyli przeniesienia wzroku pomiędzy jednym punktem fiksacji a drugim (pokazują sposób przenoszenia wzroku między poprzednią fiksacją a następną) [więcej: Płużyczka 2012, Zwierzchoń-Grabowska 2012].

Oprócz wymienionych reprezentacji graficznych, oprogramowanie generuje szereg danych liczbowych dla różnych parametrów związanych z uwagą wzrokową i ruchem gałek ocznych, które po odpowiedniej analizie mogą zostać przedstawione w postaci wykresów, rycin itp. Do szczególnie użytecznych w moich badaniach zaliczam następujące parametry: faktyczny czas realizacji zadania, odsetek osób odwiedzających dany obszar zainteresowania (ang. subject hit count), liczbę rewizyt (tj. liczbę osób powracających wzrokiem do danego obszaru zainteresowania; ang. revisits), liczbę fiksacji w zdefiniowanych obszarach zainteresowania (ang. fixation count) oraz czas trwania fiksacji w obszarach zainteresowania (ang. fixation time), czas przebywania wzrokiem na danym AOI (ang. dwell time), macierze przejść (ang. transition matrix), kolejność wydarzeń wzrokowych dla danego badanego (ang. AOI sequence chart) oraz dane liczbowe dla wydarzeń wzrokowych (ang. event statistics).

Oprogramowanie pozwala badaczowi samodzielnie określać tak zwane *obszary zainteresowania* (ang. Areas of Interest, AOIs), czyli takie miejsca w materiale, które są dla badacza szczególnie interesujące, i na temat których chce otrzymać dane. Niezależnie od obszarów zainteresowania wskazanych przez badacza, oprogramowanie samo dokonuje podziału materiału badawczego wyświetlanego na ekranie na równe obszary (zazwyczaj 8x8 identycznych prostokątów), dla których automatycznie prezentuje odpowiednie wartości liczbowe. Ponadto istnieje możliwość generowania każdego rodzaju danych dla dowolnego momentu badania, dla dowolnego badanego indywidualnie, zbiorczo lub dla wybranych badanych. Istotną zaletą urządzenia jest możliwość zapisu nagrań w formacie video lub audio-video.

2. Okulografia i glottodydaktyka

2.1 Materiał glottodydaktyczny - podręcznik

Podstawą dla moich badań są refleksje dotyczące podręczników do nauki języka angielskiego. Podręcznik ucznia (inaczej określany również jako podręcznik podstawowy, podręcznik wiodący), będący jednym z materiałów glottodydaktycznych stanowiących bazę materialną procesu nauczania języków obcych i oddziałujących na przebieg i efektywność tego procesu [Pfeiffer 1975: 12], jest elementem tzw. podstawowego zestawu zintegrowanych materiałów glottodydaktycznych [Pfeiffer 2001: 164].

To na nauczyciela spoczywa obowiązek wybrania podręcznika odpowiedniego dla prowadzonej przez siebie grupy uczniów. Podręcznik taki powinien być dostosowany do poziomu znajomości języka przez uczniów, powinien w sposób ciekawy i merytorycznie właściwy prezentować materiał, a przede wszystkim musi być dopuszczony do użytku szkolnego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej (co w praktyce oznacza spełnienie wymogu właściwej realizacji podstawy programowej) i spełniać szereg funkcji [więcej na temat materiałów glottodydaktycznych w Pfeiffer 2001; Andrychowicz-Trojanowska 2015a, Szerszeń 2014]. W praktyce jednak wybór właściwego podręcznika może okazać się zadaniem dość trudnym ze względu na duży wybór i dużą atrakcyjność wizualną podręczników, ich wysokie ceny, specyfikę grupy uczniowskiej (zaangażowanie w naukę, możliwości percepcyjne, specyficzne potrzeby edukacyjne, zainteresowania itp.). Dokonujący wyboru nauczyciel powinien zadać sobie pytanie, czy wybrany przez niego/nią podręcznik będzie tak samo użyteczny dla wszystkich jego/jej uczniów [więcej na ten temat: Andrychowicz-Trojanowska 2015b].

2.2 Podręcznik w obrazowaniu okulograficznym - autorski projekt naukowo-badawczy

Badania z obszaru lingwistyki są w ostatnich latach coraz częściej wspierane badaniem aparaturowym i jego wynikami: „badania aparaturowe, których celem było poznanie tego, co składa się na umiejętności językowe (sprawności i wiedzę językową), czyli tego, co lingwistyka antropocentryczna nazywa *językiem*, prowadzone były/ są/ mogą być z wykorzystaniem: (i) filtrów akustycznych, sonografów, spektrometrów, (ii) kimografii, laryngoskopii, rentgenografii, kinorentgenografii, palatografii, labiografii, (iii) neuroobrazowania, elektroencefalografii (EEG), magnetoencefalografii (MEG), emisyjnej tomografii pozytonowej (PET), jądrowego rezonansu magnetycznego (fMRI), (iv) okulografii” [Grucza 2011: 155]. Ta ostatnia z wymienionych technika badawcza, która cieszy się coraz większą popularnością, jest jak do tej pory z powodzeniem stosowana

w badaniach eksperymentalnych z dziedziny lingwistyki i translatoryki (np. prowadzone na Wydziale Lingwistyki Stosowanej UW w Laboratorium Eksperymentalnej Lingwistyki Okulograficznej (LELO) okulograficzne badania nad tłumaczeniem *a vista* M. Płużyczki i badania translatoryczne prowadzone przez zespół LELO, czy okulograficzne badania nad tłumaczeniem audiowizualnym, prowadzone na tym samym wydziale przez A. Szarkowską i jej zespół Laboratorium przekładu audiowizualnego AVT Lab; na Wydziale Anglistyki Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu badania prowadzone przez A. Lijewską, A. Chmiel, I. Mazur; badania okulograficzne pod kątem przede wszystkim psychologicznym prowadzone są również przez Koło Naukowe Badań Okulograficznych Uniwersytetu SWPS w Warszawie (pod kierunkiem K. Krejtza), Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, czy Wydział Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod kierunkiem P. Francuza (Katedra Psychologii Eksperymentalnej, Laboratorium HD - por. Płużyczka 2015). Mimo to do tej pory na gruncie polskim glottodydaktyka nie doczekała się jeszcze okulograficznego wsparcia aparaturowego. Przedstawiony poniżej autorski projekt naukowo-badawczy piszącej te słowa ma na celu zainicjowanie tego typu badań okulograficznych właśnie w obszarze glottodydaktyki.

2.2.1 Cel i pytania badawcze

Kilkunastoletnie doświadczenie wynikające z pracy w charakterze nauczyciela języka angielskiego w jednym z warszawskich liceów ogólnokształcących pozwoliło mi na dokonanie kilku istotnych z punktu widzenia moich badań obserwacji na temat grup uczniowskich oraz podręczników do języka angielskiego. Wśród nich należy wymienić następujące spostrzeżenia: 1) żadna grupa uczniowska nie jest homogeniczna; 2) uczniowie są przydzielani do konkretnych klas często przypadkowo; 3) podział na grupy językowe następuje zazwyczaj na podstawie oceny poziomu znajomości danego języka obcego (często odbywa się to na podstawie wyników testu poziomującego i rozmowy); 4) nauczyciel realizuje określony przez Ministerstwo Edukacji Narodowej program nauczania przy pomocy określonego zestawu materiałów glottodydaktycznych, z których wciąż najistotniejszym jest podręcznik i zeszyt ćwiczeń (zeszyty ćwiczeń coraz częściej udostępniane są w wersji elektronicznej). Podręczniki są dopuszczane do użytku szkolnego przez MEN; 5) na rynku dostępnych jest wiele podręczników do nauki języków obcych dla odpowiednich etapów nauczania, uwzględniających poziom znajomości języka; 6) nauczyciel nie konsultuje z uczniami wyboru podręcznika; 7) cechą charakterystyczną podręczników do nauki języka angielskiego jest ich bardzo bogata szata graficzna, która jest atrakcyjna

wizualnie i tym samym na pierwszy rzut oka zachęca do korzystania z nich; 8) niekiedy trudno jest „poruszać” się po atrakcyjnym wizualnie podręczniku (obserwacja ta dotyczy nie tylko uczniów, ale również samego nauczyciela).

Z powyższego wynika, że podręcznik do nauki języka angielskiego, który jest jednym z podstawowych narzędzi wykorzystywanych w procesie glottodydaktycznym, jest narzędziem pracy dla zróżnicowanej wewnętrznie grupy uczniów [por. Andrychowicz-Trojanowska 2015a, 2015b]. Korzystają z niego zarówno wzrokowcy, słuchowcy, jak i kinestetycy; uczniowie nie cierpiący na żadne zaburzenia, jak również ci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (np. dyslektycy); uczniowie z zespołem Aspergera (których jest w szkołach coraz więcej) itp. Zasadnym pozostaje zatem postawienie pytania o wpływ układu graficznego takiego podręcznika na sposób pracy z nim, a w dalszej perspektywie – na efektywność procesu akwizycji języka obcego.

2.2.2 Badania pilotażowe

Pierwszym etapem realizacji opisywanego projektu naukowo-badawczego było przeprowadzenie dwóch badań pilotażowych w celu przetestowania zarówno sprzętu, jak i sposobu prowadzenia badań, samego materiału badawczego, zweryfikowanie wyobrażeń i założeń na temat przebiegu badania i możliwych wyników; ocena i wyeliminowanie sytuacji trudnych do przewidzenia. Wśród tych ostatnich znalazły się takie, jak np. nieprzewidziane problemy z kalibracją (tj. dostosowaniem urządzenia do specyfiki ruchu gałek ocznych badanego; kalibrację wykonuje się na samym początku badania) osób badanych, wynikające z ich kłopotów ze wzrokiem, problemami ze skupieniem wzroku, noszonymi szklami kontaktowymi, ogólnym rozkojarzeniem badanego, niesubordynacją itp.

Przeprowadziłam dwa badania pilotażowe, których charakterystykę przedstawia poniższa tabela:

Tabela 1. Charakterystyka badań pilotażowych przeprowadzonych w 2015 r.

	Styczeń 2015	Kwiecień 2015
Badani uczniowie szkoły ponadgimnazjalnej	- łączna liczba: 23 (10 D + 13 ND), - 23 ankiety, - 17 ⁶⁶ zapisów poddanych analizie (6 D + 11 ND); - kl. I, II i III; - znajomość angielskiego na poziomie Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate.	- łączna liczba: 28 (10 D + 18 ND), - 28 ankiet, - 21 zapisów poddanych analizie (8 D + 13 ND), - 17 uczniów (8 D, 9 ND) brało udział w badaniu ze stycznia, - kl. I, II i III; - znajomość angielskiego na poziomie Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate.
Miejsce badania	Laboratorium Eksperymentalnej Lingwistyki Okulograficznej (LELO)	Szkoła
Okulograf	SMI RED 500	SMI RED 500
Częstotliwość próbkowania	60 Hz	250 Hz
Materiał	- czarno-biały + kolorowy + ankieta, - teksty: podobna długość + poziom Matury w zakresie podstawowym; - nielimitowany czas realizacji poleceń.	- czarno-biały + kolorowy + ankieta, - teksty: podobna długość + poziom Matury w zakresie podstawowym, - nielimitowany czas realizacji poleceń.

(ND = uczniowie bez dysleksji, D = uczniowie z dysleksją)

⁶⁶W moim pierwszym artykule dotyczącym styczniowego badania pilotażowego, opublikowanym na łamach czasopisma *Lingwistyka Stosowana* [Andrychowicz-Trojanowska 2015a] podałam liczbę 21 badanych, których zapisy nagrań poddałam analizie. W kolejnym artykule, który ukazał się na łamach czasopisma „Komunikacja Specjalistyczna” [Andrychowicz-Trojanowska 2015b] i dotyczy tego samego badania, podałam liczbę 17 badanych, których nagrania zostały przeanalizowane. Powodem tej rozbieżności jest analiza danych pod kątem innych parametrów, których rodzaj doprowadził do podjęcia decyzji o odrzuceniu 4 zapisów. Decyzja ta nie zmienia w zasadniczy sposób wyników zaprezentowanych wcześniej na łamach „Lingwistyki Stosowanej”.

Należy nadmienić, że zestawy materiałów poddane badaniu w styczniu i kwietniu różniły się. Ponadto zmieniło się miejsce przeprowadzenia badania i zastosowana częstotliwość próbkowania (tj. liczba próbek w jednostce czasu). Badanie styczniowe odbywało się w Laboratorium Eksperymentalnej Lingwistyki Okulograficznej (LELO), co okazało się złą decyzją. Badanie w Laboratorium wiązało się z obciążeniem badanych koniecznością przyjazdu na badanie po lekcjach. W konsekwencji uczniowie godzili się na to niechętnie (nie otrzymywali żadnej gratyfikacji za udział w badaniu), ponadto w momencie przystępowania do badania byli zmęczeni lekcjami w szkole, przejazdem i oczekiwaniem na swoją kolej na korytarzu. W związku z powyższym kolejne badanie pilotażowe odbyło się już w szkole, dzięki czemu uczniowie nie byli zmęczeni (otrzymałam zgodę dyrekcji szkoły na prowadzenie badań w trakcie zajęć lekcyjnych), chętnie uczestniczyli w badaniu, ponieważ nie czekali na swoją kolej i wiązało się to z opuszczeniem przez nich części lekcji (co spotkało się z entuzjazmem badanych), miejsce było uczniom znane, dzięki czemu cała sytuacja badawcza była bliższa prawdziwej. Natomiast różnica w częstotliwości próbkowania wiązała się z chęcią porównania jakości i dokładności zarejestrowanego materiału i otrzymanych wyników.

Materiały do obydwu badań pilotażowych (Rys. 3-6) zostały przygotowane przez mnie na podstawie analizy 13 podręczników do nauki języka angielskiego dla szkół ponadgimnazjalnych, dostępnych na rynku i dopuszczonych przez MEN do użytku szkolnego. Teksty wykorzystane w materiałach zaczerpnęłam z opracowania *Oxford Excellence for Matura. New Exam Builder* wyd. Oxford, dopuszczonego do użytku szkolnego przez MEN [patrz w bibliografii: Quintana et al. 2011]. Materiały były wyświetlane na 22-calowym monitorze LCD, do którego dolnej krawędzi przymocowana była minikamera (okulograf). Probandci siedzieli w odległości ok. 60 cm od monitora. Zarejestrowane dane zostały przeanalizowane przy pomocy m.in. oprogramowania BeGaze 3.5. Obydwa badania rozpoczęły się od kalibracji. W obydwu badaniach materiały były wyświetlane w tej samej kolejności, tzn. materiał czarno-biały (imitujący zeszyt ćwiczeń, podsekcja Reading), a następnie, po udzieleniu ostatniej odpowiedzi przez badanego, materiał kolorowy (imitujący podręcznik, podsekcja Reading). W każdym materiale badany wykonywał dwa polecenia. Należy podkreślić, że nie było limitu czasu na wykonywanie poleceń, aby uniknąć wpływu presji czasu na rezultaty badań. Na zakończenie każdy badany był proszony o wypełnienie ankiety dotyczącej badania. Ankiety w styczniu i kwietniu były podobne, kwietniowa zawierała o jedno pytanie więcej [więcej na temat każdego z badań: Andrychowicz-Trojanowska 2015a, 2015b, 2016].

UNIT 5

READING

1 Read the text quickly. What is the text about?

A Problems of modern school.
B Parents helping their children.
C Advantages and disadvantages of home-schooling.
D Home education as an alternative method.

2 Read the text again and choose the correct answer: A, B, C or D.

1 What does the writer say about home-schooling in Britain?
A It's a serious problem.
B It only occurs when children are unhappy.
C It's rare for young children to learn at home.
D It's becoming more common.

2 What does Erin Morgan say about her children at school?
A They were in big classes.
B They enjoyed some of their lessons.
C They had no friends.
D They disliked the teachers.

3 What does Erin say about her children?
A They avoid meeting children.
B They dislike groups of children.
C They only meet other home-schoolers.
D They often meet children of their own age.

4 What does Erin say about daily activities?
A They are always the same.
B The children can choose them.
C The children like all of them.
D They all involve writing.

5 What does Erin say about home-schooling older children?
A It's better to send them to college.
B It's important to change your method.
C It makes no difference.
D It generally isn't done.

6 Erin thinks that children learn best
A without rules.
B in formal situations.
C when they enjoy it.
D with other children.

LEARNING AT HOME

Have you ever thought about leaving school and learning at home? Thousands of young people do exactly that. It's called 'home schooling' or 'home education'. So why do parents make the decision to do this? Some parents take their children out of school due to bullying or other serious problems, but there are a growing number of British parents who choose to home-educate their children from the start.

We spoke to Erin Morgan who chose home-schooling for her children. 'We took our children out of school when my son Joseph was six and Lily was eight. There were no problems with teachers and neither of the children was being bullied – in fact they were quite popular – they were simply bored. With large class sizes, low resources and other problems, it's difficult for teachers to give some children the individual attention they need.'

When we started home-schooling, I was worried the children wouldn't fit in socially, so they have a few organized activities a week. Joseph is learning the trumpet and plays in a band. Lily goes to ballet classes and they both have swimming lessons. This means they learn skills and enjoy the company of other children at the same time. In addition, I belong to a home-schooling network so we often get together for trips with other home-schoolers.

We don't have a set timetable, but negotiate what we're going to do every day. Morning activities include using the computer, writing, spelling, reading, maths and science. After lunch, we generally choose something more creative like art, sewing, or gardening. I have to admit that some activities are more popular than others, but in my view, it's important to get through every subject in order to get a good general education.

People ask what happens when home-schoolers get to secondary school age. I have friends with teenage children and most of them have decided to follow a curriculum and take GCSE exams. This has meant a more organized day but the young people still take a great deal of responsibility for their own learning. One boy I know is planning to stop home-schooling when he is sixteen, do a part-time college and course and then go on to university.

Whatever the age of your children home-schooling is a challenge, but in my opinion, the worst thing to do is to turn the home into a formal school. Learning should be fun, and children and young people need to feel happy in order to achieve. I'm not saying you shouldn't have rules – we all need rules to be able to learn and live within society – but learning in a formal environment at school isn't the answer for everyone.

3 Fill in the gaps with the underlined words from the text.

1 remove
2 he wants to live and work with other people
3 socialize
4 or agree sth by talking about it
5 finish at least a part of sth

VOCABULARY

1 Label the pictures with the correct words from the box.

textbook, crayon, pencil case, paper clip, ruler, sharpener, rubber

2 Complete the sentences with the words from Exercise 1.

1 If you draw or write in pencil you can always rub out any mistakes with
2 You use a to hold several pieces of paper together.
3 If you need to measure it, use your
4 I have to do the homework but I can't find my chemistry
5 If the lines are not good enough, use your to sharpen the pencils.
6 I hold my school pens and pencils in my new
7 I want to draw the sun but I don't have a yellow

39
40

Rys. 3 Materiał czarno-biały, badanie ze stycznia 2015.

Reading and vocabulary

1 Look at the pictures. How are they related?

2 Work in pairs. Discuss the questions.

1 Why do people use computers?
2 Is it easy to get addicted to computers?
3 How can computers be useful in everyday life?

3 Read the article and choose the best answers to the questions.

1 What does the writer say about the ENIAC?
A It was redesigned several times.
B It was smaller than previous computers.
C It was slower but more accurate than previous computers.
D It did mathematical calculations.

2 What does the writer say about the term 'computer bug'?
A It's difficult to say how it originated.
B It is only used for deliberate mistakes.
C It was definitely named after an insect.
D It was more common in the 1940s.

3 According to the writer, the computer mouse
A has changed but does the same thing.
B was originally sold separately.
C became widely used in the 1960s.
D never looked anything like a mouse.

4 Why do we have the QWERTY arrangement on our keyboards?
A It's the most comfortable arrangement for the typed.
B It means the most common letters are together.
C It speeds up your typing.
D It's based on one of the original designs.

5 Where would you be most likely to find this text?
A In a newspaper.
B On a website about technology.
C In a general magazine.
D In a book of short stories.

COMPUTERS: Interesting facts

How big were the first computers?

In recent years, computers have developed rapidly into the speedy compact machines they are today, but in the early days of computer technology the story was very different. In 1946, two American researchers, John Mauchly and John Presper Eckert, developed a ground-breaking machine called the ENIAC. It took them about a year to design and eighteen months to put together. The huge computer took up 167 square meters of floor space, weighed 30 tons and consumed 160 kilowatts of electrical power. But the computer could do remarkable things that no machine had done before. In one second, the ENIAC could perform 5,000 additions, 357 multiplications or 38 divisions. Of course, that's slow by today's standards but in the 1940s it was superb.

Why is a computer bug called a computer bug?

A software bug is the common term used to describe an error or a failure in a computer programme or system that produces an unexpected result. Most bugs come about as a result of mistakes made by people designing the software, but in the 1940s, an error general name for an 'invisible' 'deluged' already been in use is the time of Thomas Edison. But whether myth or reality, many prefer to believe the story of the moth!

Why is a mouse called a mouse?

Charles Engelbart invented the first computer mouse in 1964. It was a little wooden box on wheels that could move an on-screen cursor. It was called a mouse because the wire that connected it to the computer looked like a tail. The first mouse which was shipped as a part of a computer was marketed in 1981. However, the mouse remained relatively obscure until the appearance of the Apple Macintosh in 1978. Then it was packaged up with the computer and took off right away. These days technology has naturally advanced and so with everything, the mouse has become more efficient. Most people use a wireless mouse, for example, which means it no longer has a tail. Nevertheless, the device has the same purpose and is still called a mouse!

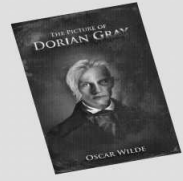
Who arranged the letters QWERTY on the keyboard and why?

Before the computer, there was the typewriter. The first practical typewriter was patented in the United States in 1868 by an engineer called Christopher Latham Sholes. It had a keyboard on which the letters were arranged in alphabetical order. However, this arrangement caused problems when the typist worked quickly because the keys used to get stuck. Eventually, Sholes rearranged the letters on the keyboard. He split up the letters most commonly used together to allow down

Education license - not for commercial use
1c

Rys. 4 Materiał kolorowy, badanie ze stycznia 2015.
(kolorowa miniatura na tylnej okładce tomu – przyp. red.)

- Look at the pictures. What is the text about?
- Read the text and decide if the sentences 1-6 are true (T) or false (F).

The Picture of Dorian Gray
by Oscar Wilde
an extract

And so the years passed.

But time did not touch the face of Dorian Gray. That wonderful beauty – the beauty that Basil Hallward had painted – never left him. He enjoyed the life of a rich and fashionable young man. He studied art and music, and filled his house with beautiful things from every corner of the world. But his search for pleasure did not stop there. He became hungry for evil pleasures. He became more and more in love with the beauty of his face, more and more interested in the ugliness of his soul.

After a while strange stories were heard about him – stories of a secret, more dangerous life. But when people looked at that young and good-looking face, they could not believe the evil stories. And they still came to the famous dinners at his house, where the food, and the music, and the conversation were the best in London.

After his twenty-fifth year, the stories about him became worse. He was sometimes away from home for several days. He was seen fighting with

foreign sailors in bars; he was friendly with thieves. And in the houses of fashionable people, men sometimes turned away when he entered a room. Women's faces sometimes went white when they heard his name.

But many people only laughed at these stories. Dorian Gray was still a very rich and fashionable man, and the dinners at his houses were excellent. People agreed with Lord Henry, who once said, in his amusing way, that a good dinner was more important than a good life.

As the months and years passed, Dorian Gray grew more and more afraid of the picture. He both hated it and loved it, and he became more and more afraid that someone would discover his secret. For weeks he tried not to go near it, but he could not stay away from it for long. Sometimes when he was staying in friends' houses, he suddenly left and hurried back to London. He wanted to be sure that the room was still locked and the picture was still safe. At one time he used to spend winters with Lord Henry in a little house in Algiers, but now he no longer travelled outside England.

His fear grew stronger every year, and as time passed, the face in the picture grew slowly more terrible.

31 KULTURA

GRAMMAR

Articles – (see page 130)

- Complete the text with a, an, the or – (zero article).

TAKING A YEAR OUT BETWEEN SCHOOL AND UNIVERSITY?

Taking a year out between school and going to 1..... university is something you have to think about very carefully. There are many ways of spending your gap year, anywhere in 2..... world. You could teach in 3..... classroom in 4..... small village in 5..... middle of 6..... Africa or become involved in environmental work in 7..... Brazilian rainforest. Whatever it is, it will be something totally new. It may even be 8..... first time you have ever left home. You may decide to work with 9..... sick people or others whose lives are very different to your own. You will make 10..... real difference to their lives and you should learn a lot about yourself at the same time.

- Complete the sentences with articles in the correct places. The number of articles needed is given in brackets.

New arrivals at airport said it had been worrying time. (3)

The new arrivals at the airport said it had been a worrying time.

1 When I decided to buy second hand car, I asked friend if he knew of any cheap cars at garage where he worked. (3)

2 My family first arrived in UK at start of 20th century after terrible journey from Russia. (4)

3 I remember first time I took girl to cinema but I can't remember name of film. (5)

4 People were less understanding of foreigners in 1950s because idea of multicultural society was new. (3)

KULTURA 32

Rys. 5 Materiał czarno-biały, badanie z kwietnia 2015.

Reading and vocabulary

- Look at the photos. Can you guess what the text is about?
- Read the text and decide if the sentences 1-5 are true (T) or false (F).

How old do you think you have to be in order to be considered an adult? Sixteen? Or perhaps younger? How do you know when you qualify? In many cultures, the law recognizes young people as adults by giving them certain adult privileges. For example, in Britain, young people can drive when they are seventeen and vote when they are eighteen. They often throw big parties in their eighteenth birthdays to show everyone they have reached this milestone.

In other cultures, communities hold special organized ceremonies for children who reach a certain age. In parts of Latin America, girls celebrate their fifteenth birthday with a special party called a Quinceañera, which means fifteen years in Spanish. The celebration traditionally begins with a religious ceremony and a reception is held in the girl's home or in a big hall. During the ceremony, the girl wears a special white dress and different traditions are followed. One of the most popular of these is known as the Changing of the Shoes when the father or another male relative solemnly swaps the young girl's flat shoes for a pair of high heels. This symbolizes the transformation from a little girl to a young lady.

In Japan, young women and young men celebrate their coming of age together at the festival of Seijin no hi. The festival takes place on the second Monday in January every year and includes everyone who has turned twenty in the past year. The young people wear traditional clothes to the ceremony and government officials give speeches. They also give small gifts to each of the new adults. The ceremony ends in a big party that may include fireworks and karaoke.

On the South-Pacific island of Pentecost there is a ceremony called Nagoal. It takes place between April and June every year and is a little bit more hazardous than the ceremonies previously mentioned. Men from the island build large wooden towers that are twenty to thirty metres high. They cut vines from the trees and tie them to the towers. Young men climb to the top of the towers and tie the other end of the vines to their ankles. They then jump off the tower in something like a bungee jump. The ceremony is a way for boys to prove their manhood, and both boys and men can take part. But the jump is not considered a success unless the men's heads touch the ground!

Check these words:
privilege hall hazardous
community to swap tower
reception fireworks manhood

	True	False
1 In Britain, becoming an adult is usually a private celebration.		
2 Girls in Latin America wear special shoes throughout Quinceañera.		
3 The festival in Japan takes place on each person's twelfth birthday.		
4 Men of different ages take part in the Nagoal festival on the South Pacific island of Pentecost.		
5 The text is about how young people celebrate becoming an adult.		

- Match the words from the text given in bold to their meanings given below:
a join in with something -
b important dates in someone's life -
c a person or animal that has finished growing and is not now a child -
d a common change -
e to show your choice or opinion -
- Look at the pictures below. How would you like to celebrate your eighteenth birthday?

Pytania do egzaminującego:
1 What do you think these people are celebrating? What makes you think so?
2 Is it good to be married? Why / Why not?
3 Tell us about the last family celebration you or a friend went to.

6. In pairs, ask and answer the questions below. Remember to give arguments to support your opinions.

Student A
1 Do you think it's important to celebrate birthdays with family? Why / Why not?
2 What music is best for parties? Why?
3 How important are friends in your life? Why?

Student B
1 Why do you think some people don't like celebrating birthdays?
2 How important is it to know your family history? Why?
3 Do you think young people have enough free time nowadays? Why / Why not?

Education license - not for commercial use

Rys. 6 Materiał kolorowy, badanie z kwietnia 2015.
(kolorowa miniatura na tylnej okładce tomu – przyp. red.)

Z technicznego punktu widzenia między materiałami ze styczniowego i kwietniowego badania wystąpiły zarówno podobieństwa, jak i różnice, które są istotne dla otrzymanych wyników. Wśród podobieństw należy wymienić następujące: 1) wszystkie materiały (zarówno czarno-białe, jak i kolorowe, tak w styczniu, jak i w kwietniu) składały się z tekstu oraz zestawu zadań, spośród których tylko dwa w każdym materiale były w badaniu istotne i powiązane z tekstem, 2) teksty miały podobną długość (styczeń: tekst w materiale czarno-białym - 2596 znaków/452 słów, tekst w materiale kolorowym - 3051 znaków/527 słów; kwiecień: tekst w materiale czarno-białym - 2199 znaków/406 słów, tekst w materiale kolorowym - 2310 znaków/408 słów), 3) poziom językowej trudności tekstu (poziom Matury podstawowej), 4) rodzaje poleceń (w badaniu styczniowym – pytania z odpowiedziami do wyboru oraz łączenie podanych definicji ze słowami wyróżnionymi podkreśleniem (materiał czarno-biały) lub innym tłem (materiał kolorowy) w tekście; w badaniu kwietniowym – zadanie typu prawda/fałsz oraz uzupełnianie luk w zdaniach słowami wyróżnionymi w tekście pogrubieniem), 5) podobna liczba tzw. obszarów zainteresowania [więcej na ten temat w Andrychowicz-Trojanowska 2015b, 2016].

Wśród różnic natomiast należy wymienić: 1) różnice w strukturze graficznej – elementy graficzne były bardziej wyraziste w materiałach ze stycznia (kolorystyka itp.), 2) różnice w układzie graficznym – elementy graficzne znajdowały się w innych miejscach (np. inne ułożenie zdjęć w obszarze tekstu; materiały ze stycznia miały pod tym względem bardziej złożoną strukturę).

Powyższe podobieństwa i różnice mają znaczenie dla wyników i obserwacji prezentowanych poniżej. Wnioski z badań można przedstawić na podstawie 3 źródeł informacji: danych okulograficznych (w dużym skrócie w podrozdziałach 2.2.2.1 i 2.2.2.2), własnych obserwacji osoby przeprowadzającej badanie i odpowiedzi udzielonych w ankiecie (podrozdział 2.2.2.3).

2.2.2.1 Pierwsze badanie pilotażowe (I.2015) – wnioski

Na podstawie analizy map cieplnych, ścieżek wzroku oraz danych dla poszczególnych obszarów zainteresowania zostały wyciągnięte następujące ogólne wnioski ze styczniowego badania pilotażowego [więcej: Andrychowicz-Trojanowska 2015a, 2015b]:

1) obszar pracy (czyli faktyczny obszar uwagi wzrokowej, tzn. te części prezentowanego materiału, na których badany faktycznie skupiał swoją uwagę wzrokową podczas realizacji poleceń; obszar pracy może różnić się od obszaru zadania) w zasadzie pokrywał się z obszarem zadania (tj. te części materiału, które są ściśle związane z poleceniami, np. polecenie do zadania, tekst, pytania do tekstu, w związku z czym badany musi/powinien na nie spojrzeć przynajmniej raz, aby poprawnie wykonać zadanie), choć

w obydwu częściach materiałów (tj. czarno-białym i kolorowym) obszar ten „rozciągnął” się nieco w prawo (oznacza to, że niektórzy uczniowie skupiali swój wzrok nie tylko na zadaniu, ale również na ćwiczeniach lub ich fragmentach, które znajdowały się po prawej stronie materiałów i nie miały żadnego związku z wykonywanymi poleceniami; 2) uczniowie ze zdiagnozowaną dysleksją poświęcili więcej uwagi wzrokowej fragmentom tekstu oraz pytaniom do tekstu w materiale czarno-białym; to samo odnotowano w przypadku uczniów bez dysleksji w materiale kolorowym; 3) zarówno uczniowie z dysleksją jak i bez dysleksji w podobny sposób zwracali uwagę na dodatkowe elementy graficzne, niezwiązane z wykonywanymi zadaniami – elementy graficzne znajdujące się wokół obszaru zadań przyciągały ich uwagę wzrokową; 4) wszyscy uczniowie z dysleksją i nie wszyscy uczniowie bez dysleksji skupili wzrok na zdjęciach umieszczonych w materiałach (dotyczy to obydwu materiałów). Jednak analiza odpowiedzi udzielonych w ankiecie pokazała, że badani nie byli w stanie podać dokładnej liczby zdjęć występujących w materiałach; 5) w przypadku uczniów bez dysleksji odnotowano więcej rewizyt (tzn. ponownych odwiedzin wzrokiem tego samego fragmentu); 6) zdjęcia w tekście umieszczone w środku akapitu (w środku zdania) skupiły na sobie więcej uwagi wzrokowej niż zdjęcia umieszczone po lewej bądź prawej stronie akapitu.

2.2.2.2 Drugie badanie pilotażowe (IV.2015) – wnioski

Na podstawie analizy map cieplnych, ścieżek wzroku oraz danych dla poszczególnych obszarów zainteresowania zostały wyciągnięte następujące ogólne wnioski z kwietniowego badania pilotażowego [więcej: Andrychowicz-Trojanowska 2016]:

1) obszar pracy w zasadzie pokrywał się z obszarem zadania, choć w obydwu częściach materiałów (tj. czarno-białym i kolorowym) obszar ten „rozciągnął” się nieco w prawo. Tak jak w przypadku badania styczniowego, niektórzy uczniowie skupiali swój wzrok nie tylko na zadaniu, ale również na ćwiczeniach lub ich fragmentach, które znajdowały się po prawej stronie materiałów i nie miały żadnego związku z wykonywanymi poleceniami; 2) uczniowie bez dysleksji poświęcili więcej uwagi wzrokowej fragmentom tekstu oraz pytaniom do tekstu w obydwu materiałach, tj. czarno-białym i kolorowym; 3) każdy uczeń ze zdiagnozowaną dysleksją i prawie każdy bez dysleksji spojrział na zdjęcia nad tekstem w materiale czarno-białym. W materiale kolorowym wszyscy badani (tak z, jak i bez dysleksji) spojrzeli na zdjęcia nad tekstem w materiale kolorowym; 4) zdjęcie twarzy mężczyzny w materiale czarno-białym przyciągnęło więcej uwagi wzrokowej, co znajduje swoje potwierdzenie w wynikach badań dotyczących zachowań wzrokowych w trakcie patrzenia na twarz – odnotowuje się dłuższe fiksacje wzroku badanych na oczach, ustach, nosie i uszach [Rayner 1998], co tłumaczy

większe zainteresowanie wzrokowe zdjęciem przedstawiającym twarz;
5) numeracja ćwiczeń w materiale czarno-białym wprowadziła kilkoro uczniów z dysleksją i bez dysleksji w błąd (niektórzy badani odnaleźli i rozpoczęli wykonywanie polecenia 2 s. 32 zamiast polecenia 2 s. 31),
6) więcej uczniów z dysleksją niż bez dysleksji odchodziło wzrokiem do prawej (niezwiązanej z poleceniami) strony materiałów.

2.2.2.3 Spostrzeżenia własne i wyniki z ankiet

Moje własne obserwacje dokonane w trakcie przeprowadzania badania prowadzą do następujących wniosków: 1) niektórzy uczniowie nie czytają poleceń; 2) zdarza się, że uczniowie nie rozumieją polecenia, jednak nie proszą o wytłumaczenie czy pomoc w jego zrozumieniu; 3) uczniowie mają różne strategie wykonywania poleceń (tu: zadania typu rozumienie tekstu czytanego; wydaje się, że uczniowie z dysleksją są bardziej chaotyczni); 4) nietypowa numeracja ćwiczeń wprowadza niektórych uczniów w błąd (chodzi o sytuację, w której na tej samej stronie/stronach znajdują się ćwiczenia należące do różnych podrozdziałów tematycznych, ale ponumerowane tak samo, np. ćwiczenie 2 s. 31 w podsekcji Reading i ćwiczenie 2 s. 32 w podsekcji Grammar – patrz rys. 3); 5) niektórzy uczniowie nie mogą oprzeć się pokusie udzielania odpowiedzi na pytania na podstawie ich wiedzy spoza tekstu w sytuacji, gdy znają temat, jakiemu poświęcony jest tekst (taka sytuacja miała miejsce w badaniu kwietniowym, w którym tekst w materiale czarno-białym dotyczył Doriana Graya, bohatera powieści *Portret Doriana Graya* Oscara Wilde'a; ci, którzy znali powieść pytali, czy mogą udzielić odpowiedzi na pytania z pamięci, bez czytania tekstu; taka decyzja może mieć wpływ na poprawność odpowiedzi udzielonych przez ucznia).

Analiza odpowiedzi udzielonych przez badanych w ankiecie papierowej (należy zauważyć, że ankietę po badaniu kwietniowym zawierała te same pytania, co ankietę styczniową, ale była poszerzona o pytanie dotyczące sposobu wyróżnienia słów / fragmentów zdań w tekście - patrz dalej w tym zdaniu) pokazuje, że (pytanie: *Jaki sposób wyróżnienia słów / fragmentów zdań w tekście jest dla Ciebie najlepszy? Zakreśl właściwą odpowiedź / właściwe odpowiedzi: pogrubienie, inne tło, podkreślenie, kursywa*) deklarowana jako lepsza forma wyróżniania słów / fragmentów w tekście to **wytłuszczenie** (100% uczestników badania podało taką odpowiedź). Dla 33,3% badanych (37,5% uczniów z dysleksją, 30% uczniów bez dysleksji) było to podkreślenie takich miejsc, 28,5% opowiedziało się za – wyróżnieniem innym tłem (50% uczniów z dysleksją, 15% uczniów bez dysleksji), a 23,8% wskazało *kursywę* (12,5% uczniów z dysleksją, 30,7% uczniów bez dysleksji). Należy zauważyć, że w badaniach pilotażowych nie występowała kursywa.

W ankiecie badani byli proszeni o wymienienie tych aspektów wyświetlanych materiałów, które przeszkadzały badanym. W badaniu styczniowym udzielano następujących odpowiedzi: kolorystyka (dyslektycy i uczniowie bez dysleksji), zdjęcia w tekście (dyslektycy i uczniowie bez dysleksji), długość tekstów (dyslektycy i uczniowie bez dysleksji), czcionka (dyslektycy i uczniowie bez dysleksji), umiejscowienie pytań i umiejscowienie tekstu (uczniowie bez dysleksji). W kwietniu natomiast badani wymienili: twarz mężczyzny na zdjęciu (chodziło o zdjęcie twarzy Doriany Graya; wymieniono ten element prawdopodobnie dlatego, że, jak stwierdzono wyżej, części twarzy takie jak oczy, uszy, nos, usta przyciągają uwagę wzrokową – Rayner 1998), kolorystyka (dyslektycy i uczniowie bez dysleksji), trudności z odnalezieniem słów w tekście (dyslektycy; warto nadmienić, że słowa te były pogrubione – porównaj odpowiedzi w poprzednim akapicie), zbyt dużo niepotrzebnych elementów (uczniowie bez dysleksji), numery linijek tekstu (uczniowie bez dysleksji), długość tekstu – zbyt długi (uczniowie bez dysleksji).

Istotną kwestią był kolor tła tekstu, z którym pracowali badani. Na pytanie *Czy tło tekstu wpływało na komfort pracy z tekstem? Zakreśl właściwą odpowiedź: Tak, wpływało korzystnie / Tak, wpływało niekorzystnie / Nie wpływało* (odpowiedzi udzielano osobno dla materiału czarno-białego i kolorowego) padły następujące odpowiedzi: kolor tła tekstu w materiale czarno-białym ze stycznia (pierwsze badanie pilotażowe; białe tło, czarna czcionka) wspomagał proces czytania i realizacji polecenia zdaniem 50% wszystkich badanych. Bardziej szczegółowe dane pokazują, że odpowiedzi takiej udzieliło 66,6% uczniów z dysleksją i 38,4% osób bez dysleksji. Biały kolor tła został oceniony jako przeszkadzający przez 13,6% wszystkich badanych, w tym 22,2% dyslektyków i 7,6% uczniów bez dysleksji. W przypadku materiału kolorowego natomiast granatowy kolor tła tekstu (biała czcionka) wspomagał proces czytania zdaniem 13,6% wszystkich badanych, w tym 22,2% dyslektyków i 7,6% osób bez dysleksji, ale przeszkadzał aż 68% ogółu, w tym aż 77,7% uczniów z dysleksją i 61,5% uczniów bez dysleksji.

W kwietniu odpowiedzi były nieco inne (kolorystyka materiałów była inna – patrz rys. 5 i 6). Kolor tła tekstu w materiale czarno-białym (szare tło, czarna czcionka) wspomagał pracę z tekstem w ocenie 63,6% wszystkich badanych, w tym 55,5% dyslektyków i 69,2% uczniów bez dysleksji; przeszkadzał natomiast zaledwie 9% ogółu, w tym 11,1% dyslektyków i 7,6% uczniów bez dysleksji. Kolor tła tekstu w materiale kolorowym, (kremowo-żółte tło, czarna czcionka) pomagał w realizacji poleceń 36,3% wszystkich badanych, w tym 11,1% dyslektyków i 53,8% uczniów bez dysleksji. Przeszkadzał natomiast 45,4% ogółu, w tym 44,4% dyslektyków i 46,1% uczniów bez dysleksji.

Na podstawie powyższego można zatem stwierdzić, że w obydwu badaniach pilotażowych materiały czarno-białe w opinii badanych zdecydowanie bardziej wspomagały pracę z tekstem i wykonywanie poleceń. Należy również zauważyć, że kwietniowy materiał czarno-biały (drugie badanie pilotażowe) został oceniony przez dyslektyków i uczniów bez dysleksji jako lepszy z punktu widzenia ogólnego odbioru i wpływu tego materiału na pracę z nim. Można wskazać dwie prawdopodobne przyczyny takiej oceny. Po pierwsze, materiał czarno-biały z kwietniowego badania był mniej uatrakcyjniony graficznie - było w nim mniej elementów graficznych, a jego układ był bardziej przejrzysty. Po drugie, nie należy zapominać, że większość uczestników drugiego badania brała udział w pierwszym (styczniowym) i, na podstawie tego doświadczenia, mogli domyślać się, o co będą proszeni i mogli pamiętać układ materiałów z pierwszego badania, co, teoretycznie, mogło mieć wpływ na ich kwietniowe wyniki. Jeśli chodzi o materiały kolorowe z obydwu badań, to należy zauważyć, że materiał styczniowy (który był pełen kontrastowych kolorów) został oceniony jako rozprasający (utrudniający pracę) przez 68% wszystkich badanych, a kwietniowy – przez 45,4% ogółu. Powody takiej oceny są podobne do tych dla materiałów czarno-białych, (patrz powyżej). Należy pamiętać, że podstawową różnicą między materiałami kolorowymi z obydwu badań są nie tylko kolory, ale również liczba i umiejscowienie zdjęć, jak również to, co zdjęcia te przedstawiają.

Kolejne istotne pytanie ankietowe dotyczyło przejrzystości (rozumianej jako układ graficzny, rozplanowanie elementów) materiałów (pytanie: *Jak w skali 1-3 (1 = nieprzejrzysty, 2 = średnio-przejrzysty, 3 = przejrzysty) oceniasz przejrzystość (układ graficzny, rozplanowanie) wyświetlonego materiału?: A materiał czarno-biały, B materiał kolorowy*).

Udzielone w ankiecie odpowiedzi pokazują, że układ graficzny materiału czarno-białego ze stycznia był przejrzysty dla 60% wszystkich badanych, w tym 50% uczniów z dysleksją i 69% tych bez dysleksji. Materiał kolorowy natomiast został oceniony jako przejrzysty przez 39% wszystkich badanych, w tym 30% dyslektyków i 46% uczniów bez dysleksji. W kwietniowym badaniu materiał czarno-biały został oceniony jako przejrzysty przez 75% wszystkich badanych, w tym 60% uczniów z dysleksją i 83% bez dysleksji. Materiał kolorowy z tego badania był przejrzysty dla 50% badanych, w tym 40% dyslektyków i 55% uczniów bez dysleksji.

Powyższe oznacza, że zgodnie z udzielonymi odpowiedziami, zestaw materiałów z kwietniowego badania (rys. 5 i 6) bardziej odpowiadał badanym uczniom (z obydwu grup) pod względem graficznym, co przekładało się na łatwość pracy z nim. Pozostaje zatem postawić pytanie o to, dlaczego tak jest. Z punktu widzenia podobieństw i różnic między

materiałami z obydwu badań (patrz wyżej) wydaje się, że następujące czynniki mogły o tym przesądzić, ponieważ są istotne z punktu widzenia procesu glottodydaktycznego i jego efektywności: kolor tła tekstu, kształt i kolor czcionki, sposób wyróżniania fragmentów tekstu, takich jak zdania, słowa, układ graficzny (elementy graficzne, ich rozmieszczenie itp.) oraz sposób realizacji poleceń i strategie uczniowskie (o których w tym artykule nie było mowy).

2.2.3 Wnioski krytyczne z badań pilotażowych i dalsze perspektywy badawcze

Obydwa opisywane powyżej w dużym skrócie badanie pilotażowe wskazują na występowanie pewnych różnic w sposobie pracy uczniów z wyświetlanymi materiałami. Pewne różnice występują również między uczniami bez dysleksji i uczniami ze stwierdzoną dysleksją, jednak wczesny etap eksperymentu nie pozwala jeszcze na wyciąganie ogólnych wniosków dotyczących cech charakteryzujących grupę uczniowską/grupy uczniowskie w trakcie prac z podręcznikiem. W najbliższym czasie zostaną przeprowadzone właściwe badania, w przebiegu których ważne będą obserwacje i spostrzeżenia poczynione na podstawie pilotażu. Przykładowo: każdy badany weźmie udział w badaniu tylko jeden raz; częstotliwość próbkowania będzie taka sama na każdym etapie właściwego eksperymentu (najprawdopodobniej 250 Hz); prawdopodobnie zostanie wprowadzony kwestionariusz wstępny, kwalifikujący do badania (dzięki kwestionariuszowi będę w stanie ocenić, czy u potencjalnego badanego występują problemy ze wzrokiem, czy nosi on/ona szkła kontaktowe, czy używa dużo tuszu do rzęs - wszystkie te czynniki mają wpływ na dobrą kalibrację, która jest warunkiem niezbędnym dla właściwej jakości zapisanych danych), co pozwoli dopuścić do badania tych uczniów, których warunki fizyczne (przede wszystkim brak wady wzroku) na to pozwalają, i których zapisy ruchu gałek ocznych będą nadawały się do analizy. Kwalifikacja zostanie przeprowadzona w taki sposób, aby nie miało to wpływu na losowość próby i wyniki badania.

Badanie aparaturowe w każdej dziedzinie nauki jest szansą na weryfikację założeń teoretycznych w odniesieniu do ich praktycznych zastosowań. Zastosowanie okulografu w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce pozwala spojrzeć na dotychczas analizowane zjawiska z innej perspektywy, pozwala zweryfikować spostrzeżenia oraz odkryć nowe możliwości.

Bibliografia:

Andrychowicz-Trojanowska A., 2015a, *Materiał glottodydaktyczny podręczniku do nauki języka angielskiego dla szkół średnich a jego odbiorca*, *Lingwistyka Stosowana* nr 14, s. 1-15, artykuł w Internecie, dostęp 04.07.2016, adres: <http://www.ls.uw.edu.pl/documents/7276721/13367523/1+Lingwistyka+Stosowana+14+Agnieszka+Andrychowicz-Trojanowska.pdf>

Andrychowicz-Trojanowska A., 2015b, *Uwaga wzrokowa ucznia w pracy z podręcznikiem do nauki języka angielskiego*, *Komunikacja Specjalistyczna*, tom 9-10/2015, s. 104-124.

Andrychowicz-Trojanowska A., 2016, *Perception of textbook material by dyslectic and non-dyslectic students: an eye-tracking experiment*, *Linguistica Silesiana* tom 37 (po recenzji/w druku)

Duchowski A., 2007, *Eye Tracking Methodology*, wydawnictwo Springer, Clemson

Grucza S. 2011, *Lingwistyka antropocentryczna a badania okulograficzne*, *Lingwistyka Stosowana* nr 4, s. 149-162, artykuł w Internecie, dostęp 19.08.2016, adres: http://www.uw.edu.pl/documents/7276721/11203934/LS4_2011_art_GRUCZA.pdf

Holmqvist K., Nyström M., Andersson R., Dewhurst R., Jarodzka H., van de Weijer J., 2011, *Eye Tracking. A comprehensive guide to methods and measures*, wydawnictwo Oxford University Press, New York

Pfeiffer W., 1975, *Teoretyczne podstawy preparacji materiałów glottodydaktycznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań

Pfeiffer W., 2001, *Nauka języków obcych. Od praktyki do praktyki*, wydawnictwo Wagros, Poznań

Plużyczka M., 2012, *Na co patrzy, a co widzi tłumacz a vista? Translatoryczne możliwości poznawcze okulografii*, *Lingwistyka Stosowana* nr 5, s. 65-74, artykuł w Internecie, dostęp 19.08.2016, adres: http://www.ls.uw.edu.pl/documents/7276721/11201131/LS5_2012_art_PL UZYCZKA.pdf

Plużyczka M., 2015, *Tłumaczenie a vista. Rozważania teoretyczne i badania eyetrackingowe*, *Studia Naukowe* nr 30, monografia w Internecie, dostęp 04.07.2016, adres:

<http://www.sn.iksi.uw.edu.pl/documents/7732735/o/SN+30+Monika+P%C5%82u%C5%BCyczka++T%C5%82umaczenie+a+vista.pdf>

Rayner K., 1998, *Eye Movements In Reading and Information Processing: 20Years of Research*, *Psychological Bulletin* vol. 124 no. 3, s. 372-422

Quintana J., Sosnowska J., Gryca D., 2011, *Oxford Excellence for Matura. New Exam Builder*, wydawnictwo Oxford University Press, Oxford

Soluch P., Tarnowski A., 2013a, *O metodologii badań eyetrackingowych*, *Lingwistyka Stosowana* nr 7, s. 115-134, artykuł w Internecie, dostęp

19.06.2016, adres: http://www.ls.uw.edu.pl/documents/7276721/11196346/LS7_2013_art_Soluch_Tarnowski.pdf

Soluch P., Tarnowski A., 2013b, *Eye-Tracking Methods and Measures*, [w:] Grucza s., Płużyczka M., Zając J. (red.), Translation Studies and Eye-Tracking Analysis, Frankfurt am Main, Peter Lang, s. 85-104

Szerszeń P., 2014, *Platformy (glotto)dydaktyczne. Ich implementacja w uczeniu specjalistycznych języków obcych*, Studi@ Naukowe nr 15

Zwierzchoń-Grabowska E., 2012, *Analiza tłumaczeń interlingwalnych a parametry okulograficzne*, Lingwistyka Stosowana nr 6, s. 205-213, artykuł w Internecie, dostęp 04.07.2016, adres: http://www.ls.uw.edu.pl/documents/7276721/11196972/LS6_2012_art_ZWIERZCHON-GRABOWSKA.pdf

Strony internetowe:

<http://www.neurodevice.pl/pl/uslugi/eye-tracking> (21.04.2016)

http://4.bp.blogspot.com/_oMxvFtwMtYQ/TOGAFUJfRcI/AAAAAAAAAArE/jDSe2KD6xJE/s1600/smiRed500.png (14.04.2016)

<http://eyetracking.pl/pl/133/glasses> (29.06.2016)

BOGUMIŁ GASEK

Uniwersytet Wrocławski

O NOWYCH ROSYJSKICH SKRZYDLATYCH SŁOWACH W PERSPEKTYWIE LEKSYKOGRAFICZNO- PRZEKŁADOWEJ

W komunikacji jednojęzycznej, a co za tym idzie również w przekładzie, istotną rolę odgrywają różnego rodzaju odtwarzalne, najczęściej ponadwyrazowe pod względem swojej struktury jednostki języka. Wśród takich całości określanych mianem frazemów [por. Chlebda 2009: 15] ważne miejsce zajmują skrzydlate słowa⁶⁷. Za Jadwigą Tarsą można je zdefiniować jako: „specyficzne jednostki języka, które składają się najczęściej z 1-4 komponentów, są obrazowe, barwne i aluzyjne, a ich pochodzenie lub autora można ustalić” [Tarsa 1995: 102]. Przegląd innych, mniej lub bardziej rozbudowanych definicji⁶⁸, pozwala zauważyć, że cechą wyróżniającą tę kategorię jednostek języka jest ich rozpoznawalność i umiejętność wskazania przez natywnego odbiorcę autorstwa lub źródła (czasem przybliżonego, czasem błędnego). O atrakcyjności ich użycia decyduje zapewne kilka zazwyczaj współwystępujących czynników – możliwość zastępowania dłuższej wypowiedzi dzięki swojej trafności, pełnienie funkcji fatycznej, aluzyjność oraz możliwość tworzenia różnego rodzaju nawiązań i parafraz. Nie dziwi więc fakt wykorzystywania skrzydlatych wyrażen w nagłówkach⁶⁹ prasowych⁷⁰, tekstach publicystycznych, informacyjnych i dziełach literac-

⁶⁷ Zwracam uwagę na to, że dwusłowny termin *skrzydlate słowa* (w terminologii rosyjskiej może występować w jeszcze dłuższej formie: крылатые слова и выражения) jest dość niewygodny w użyciu. Warto byłoby się zastanowić nad nominacją jednosłowną. Moja propozycja terminologiczna to *skrzydlatyzm*.

⁶⁸ Henryk Markiewicz i Andrzej Romanowski włączyli do swojego zbioru skrzydlatych słów „często używane lub przytaczane wypowiedzenia, których autorstwo lub pochodzenie można ustalić” [Markiewicz, Romanowski 2007: 5].

⁶⁹ Spis źródeł prasowych i internetowych załączam na oddzielnej numerowanej liście.

⁷⁰ Jeden z tysięcy przykładów to nagłówek *В банках тоже плачут* [1], jako jawne nawiązanie do „uskrzydłonej” rosyjskiej wersji tytułu popularnego meksykańskiego

kich oraz w komunikacji codziennej. W kontekście leksykograficznym i translatorycznym skrzydlate wyrażenia można podzielić na interkulturowe i intrakulturowe⁷¹. W przypadku tych pierwszych, a więc funkcjonujących w wielu językach i kulturach, zadanie tłumacza polega na odszukaniu odpowiednika mającego to samo pochodzenie i funkcjonującego w zbliżony sposób w parze język wyjściowy – język docelowy. Zadanie to jest w jednych przypadkach prostsze (porównajmy mifologizmy *рог изобилия* – *róg obfitości*; biblizmy *избавление младенцев* – *rzeź niewiniątek*, czy cytaty z klasyki światowej literatury *Прогнило что-то в Датском государстве* i *Żle się dzieje w państwie duńskim*), w innych trudniejsze: nawet w przypadku języków pokrewnych możemy mieć do czynienia z ekwiwalencją zerową, asymetrią użycia/znaczenia skrzydlatych słów funkcjonujących w kilku językach⁷². Odrębny i niezwykle ciekawy przedmiot badawczy stanowią intrakulturowe skrzydlate wyrażenia, a więc te jednostki języka, których źródłem są wytwory kultury rodzimej: literatura (obecnie w coraz mniejszym stopniu), filmy (*А в чём сила, брат?*), seriale telewizyjne (*Следствие ведут знатоки*), programy telewizyjne (*Давайте, поженимся!*), teksty piosenek (*Между нами снова города*), wypowiedzi znanych – gwiazd, celebrytów, polityków (*Свобода лучше несвободы*), reklama (*в компании с Толстяком время летит незаметно*), dowcipy (*свечку не держал*), a także w pewnym stopniu przekłady, w których następuje uskrzydlenie fraz, niemających takiego statusu w kulturze wyjściowej⁷³. Wypada zgodzić się z poglądem wygłoszonym przez Swietlanę G. Szuleżkową w odniesieniu do skrzydlatych słów z dziedziny sztuki: «абсолютное их большинство не выходит за рамки национального языка» [Шулежкова 25: 3]. Świadczy o tym chociażby liczba i objętość różnego rodzaju słowników cytatów filmowych i literackich języka rosyjskiego⁷⁴.

W wymiarze translatorycznym należy mówić o przynajmniej częściowej nieprzekładalności intrakulturowych skrzydlatych słów. Możliwe są tu w zasadzie trzy podstawowe strategie tłumacza. Przekład funkcjonalny, czyli zastosowanie wyrażenia używanego w podobnym kontekście w języku docelowym. Tego typu rozwiązanie jest zazwyczaj krytykowane we współczesnych pracach translatorycznych, jako zafalszowujące rzeczywis-

serialu telewizyjnego *Богатые тоже плачут*, emitowanego przez telewizję rosyjską w latach 1991-1992.

⁷¹ Jak podaje J. Szerszunowicz: „W ujęciu kontrastywnym wyróżnia się skrzydlate słowa o charakterze interkulturowym i intrakulturowym” [Szerszunowicz 2014: 264].

⁷² Więcej na dany temat zob. np. [Б. Гасек 2011: 48].

⁷³ Jak słusznie zauważa Jerzy Brzozowski: „W powszechnie chwalonych przekładach filmowych Bartosza Wierzbity (a w szczególności w *Shreku*, z którego pochodzi poniższy przykład) wiele jest takich „mrugnięć okiem” do polskiego widza za sprawą wprowadzenia dodatkowych aluzji, nieobecnych w oryginale:

Gadam, latam, pełny serwis. Latać każdy może, trochę lepiej, czasem trochę gorzej. Ale niestety ja mam talent. (Osłowi głosu używał Jerzy Stuhr)” – [Brzozowski 2011: 101].

⁷⁴ Listę wybranych słowników zamieszczam na końcu artykułu.

tość, przenoszące odbiorcę do innego kontekstu kulturowego⁷⁵. Niekiedy może mieć ono jednak zastosowanie, np. w przekładzie ustnym lub sytuacji pośrednictwa językowego⁷⁶. Częściej stosowanym zabiegiem jest próba przeniesienia frazy poprzez przekład dosłowny z użyciem operatora metajęzykowego⁷⁷, *jak powiedział bohater kultowej rosyjskiej komedii; jak mawiał premier Rosji Czernomyrdynin; „Misza trzy procent” jak nazywano premiera Kasjanowa* itp. Jeśli tylko zostanie spełniony warunek przejrzystości struktury wyrażenia wyjściowego w połączeniu z operatorem metajęzykowym, taki zabieg w wielu przypadkach może być stosowany z powodzeniem, gdyż zapewnia łączność z kulturą oryginału, nawiązanie do rzeczywiście wypowiedzianych słów i kryjących się za nimi zdarzeń i postaci. Poza tym nadaje określony koloryt tekstowi przekładu, co w określonych przypadkach ma swoje uzasadnienie. Wariantem wymienionego zabiegu jest wprowadzenie dosłownego tłumaczenia sprawnie połączonego z tekstowym komentarzem wprowadzającym, który pozwala uniknąć odwracającego uwagę czytelnika przypisu.

Niepożądany zabieg translatoryczny to opuszczenie, prowadzące do neutralizacji tekstu, czy – w skrajnych przypadkach – do zmiany jego celu komunikacyjnego.

Znajomość skrzydlatych słów, jako jednostek odsyłających czytelnika do innych tekstów i kontekstów pozatekstowych, ma duże znaczenie przy recepcji, rozumieniu i interpretacji tekstu wyjściowego. Siłą rzeczy tekst przekładu różni się od tekstu wyjściowego całokształtem skojarzeń obecnych w świadomości odbiorcy, gdyż pierwotnie jest adresowany do innej wspólnoty komunikacyjnej, niż jego ewentualne tłumaczenie. Dlatego też ekwiwalencja na poziomie skrzydlatych słów jest zazwyczaj ekwiwalencją częściową. Jednak brak znajomości danej warstwy języka ze strony tłumacza może prowadzić do zaburzeń już na pierwszym etapie przekładu, a więc recepcji i rozumienia tekstu wyjściowego. Jest to szczególnie ważne przy tłumaczeniu ustnym, gdzie praktycznie nie ma możliwości posiłkowania się na bieżąco materiałami pomocniczymi. W przypadku tłumaczenia pisemnego pewnym niebezpieczeństwem jest nieświadome pominięcie warstwy aluzyjnej tekstu. W obu przypadkach tłumacz potrzebuje wsparcia

⁷⁵ Dość radykalną opinię o ekwiwalencie funkcjonalnym (zamienniku kulturowym) wygłasza K. Hejwowski: „Ekwiwalent funkcjonalny jest techniką niebezpieczną, ponieważ w swej istocie opiera się na oszustwie: tłumacz zmienia tekst oryginału, najczęściej nie informując o tym czytelnika, który jest przekonany, że czyta to, „co napisał autor” [Hejwowski 2015: 95]. Dalej polski przekładoznawca pisze o tym, że stosowanie takiego ekwiwalentu może być dopuszczalne w „nieautorskich tekstach informacyjnych”, ale „jest zwykle niewskazane w tekstach autorskich, umiejscowionych w konkretnych realiach, a zwłaszcza w tekstach literackich” [ibidem].

⁷⁶ Podobny zabieg w celu przybliżenia obcych realiów stosują niekiedy autorzy tekstów prasowych – por. np. interesujący tytuł prasowy: *„Po prostu nie ma pieniędzy” i Rolls, czyli „panie premierze, jak żyć?” po rosyjsku*, [2]. Więcej o tytułowym wyrażeniu – w dalszej części niniejszego artykułu.

⁷⁷ O zastosowaniach kalki w leksykografii – zob. [Chlebda 2014: 307-312].

leksykograficznego. Postuluję zatem obserwację najbardziej obfitujących w skrzydlate słowa sfer użycia współczesnej ruszczyzny – języka środków masowego przekazu, filmów i programów telewizyjnych celem wyodrębniania jednostek uskrzydłonych lub potencjalnie skrzydlatych⁷⁸, ich opisu – etymologia, możliwe konteksty użycia, nawiązania tekstowe, parafrazy oraz ekwiwalentyzację. Ta ostatnia może przebiegać dwojako – albo poprzez selekcję odnotowanych w źródłach prasowych, internetowych, ustnych wypowiedzi słów i fraz, które mogą pełnić funkcje takich ekwiwalentów, albo poprzez ich odnajdowanie w tekstach tłumaczonych na język polski. W pierwszym przypadku zwróciłbym uwagę na teksty opublikowane w języku polskim, a traktujące o rzeczywistości rosyjskiej: doniesienia zza wschodniej granicy, komentarze polityczne, relacje podróżników, Polaków mieszkających w Rosji itd. W obydwóch przypadkach zadanie badacza polega na gromadzeniu, doborze i krytycznej analizie „gotowego” materiału. Nie wyklucza to oczywiście stosowania propozycji własnych.

Za niezwykle ważną składową opisu wyekscerpowanych jednostek skrzydlatych uważam część objaśniającą – możliwie zwięzły komentarz ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia funkcjonowania jednostki w tekście wyjściowym, natomiast ekwiwalenty niekiedy mogą zostać wywiedzione przez odbiorcę (tłumacza) samodzielnie. Systematyczny opis leksykograficzny pojedynczych jednostek może zostać w przyszłości poszerzony do rozmiarów słownika. Na tym polu poczyniono już ważne kroki – w 2003 roku został opublikowany pionierski na gruncie rosyjsko-polskim i znakomicie opracowany pod względem systemu kwalifikatorów oraz stopniowania ekwiwalencji *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów* [Chlebda, Mokijenko, Szuleżkowa 2003]. Odznaczając się dużą wartością merytoryczną, dany słownik ze względu na ograniczenia objętościowe obejmuje zaledwie wycinek możliwych rosyjsko-polskich relacji międzyjęzykowych w zakresie skrzydlatych słów. Uwzględniając około 800 jednostek, podaje przede wszystkim biblizmy, mitologizmy, jednostki internacjonalne, skrzydlate słowa pochodzące z klasyki literatury rosyjskiej, około 80 jednostek okresu radzieckiego (literatura, film, teksty pieśni i piosenek, hasła propagandowe itp). Według moich wyliczeń intralingwalne skrzydlate słowa⁷⁹ okresu postradzieckiego obejmują 5 przykładów: *богатые тоже плачут*⁸⁰; *хотели как лучше, а получилось, как всегда*; *замочить в сортире*; *сладкая парочка*; *утомлённые солнцем*. Oznacza to, że słownik odnotowuje tylko pojedyn-

⁷⁸ Niektóre często cytowane i parafrazowane wyrażenia z czasem utrwala się jako jednostki języka, pewne po jakimś czasie okazują się być jedynie okazjonalizmami.

⁷⁹ Konieczne jest pewne zastrzeżenie – do danej kategorii nie zaliczyłem wyrażenia *шоковая терапия*, gdyż nosi ono cechy internacjonalizmu, *поле чудес* – mimo iż w świadomości wielu Rosjan zapewne kojarzy się ze współczesnym programem telewizyjnym, ma pierwotne źródło literacko-filmowe (o czym zresztą autorzy słownika informują) oraz *хождение во власть*, gdyż książka autorstwa Anatolija Sobczaka ukazała się w ostatnim roku istnienia ZSRR.

⁸⁰ Tłumaczenie tytułu serialu meksykańskiego, które uskrzydliło się w kulturze rosyjskiej.

cze skrzydlate słowa⁸¹, jakie utrwaliły się w języku rosyjskim po rozpadzie ZSRR, a które są już notowane przez rosyjskie słowniki skrzydlatych słów, przy czym trzeba zdawać sobie sprawę z tego, że żaden słownik "jednojęzyczny" nie obejmuje wszystkich skrzydlatych słów, zwłaszcza że zasób tych jednostek stopniowo powiększa się. Dlatego też leksykografię dwujęzyczną czeka zadanie ekwiwalentyzacji w możliwie dużym zakresie jednostek obecnych w słownikach jednojęzycznych oraz odnotowywanie nowych jednostek, do czego może się przyczynić postulowane przeze mnie prowadzenie swoistego obserwatorium skrzydlatych słów.

Poniżej przedstawiam pierwsze próby analityczne dokonane w ramach wspomnianego obserwatorium.

W kwietniu 2015 roku na kanale pierwszym rosyjskiej telewizji państwowej, znany prezenter, gospodarz programu «Вести недели» – Dmitrij Kisielow – w kilkuminutowej narracji przedstawił zmiany zachodzące w stosunkach rosyjsko-amerykańskich, zestawiając fakt postępującej siwizny prezydenta USA Baracka Obamy, jego rzekomych częstych rozmów telefonicznych z Władimirem Putinem z informacjami o nowym rosyjskim systemie rakietowym Perimetr, za którego sprawą: *„Россия – единственная страна в мире, способная превратить США в радиоактивный пепел!”* [3]. Audycja była szeroko komentowana w mediach rosyjskojęzycznych, o czym, moim zdaniem, zdecydowało kilka czynników: waga słów wypowiedzianych w rosyjskiej telewizji państwowej, dynamiczny montaż programu⁸², zachowanie prezentera przechadzającego się po studiu na tle zmieniających się plansz, ręka umieszczona w kieszeni, miejscami niedbała i emocjonalna maniera mówienia, podkreślanie kluczowych stwierdzeń gestami (przy słowach „Прямого боестолкновения Обама с Россией не хочет” przekreślenie powietrza ręką, wymowny gest przy słowach: „Обама стал звонить Путину чаще. А сидеть – больше! Случайность!?”), użycie potoczizmów w wypowiedzi dotyczącej oficjalnej polityki dwóch mocarstw: „(...) в официальном печатном органе правительства России появляется статья, где вполне доходчиво *разжёвывается* (podkreślenie aut.), как работает наша система гарантированного ядерного возмездия „Периметр”; „по опубликованным в пятницу опросам сами американцы считают Путина *куда более крепким лидером* (podkreślenie aut.), чем Обаму”⁸³. cytowano i komentowano słowa „Россия – единственная страна в мире, способная превратить США в радиоактивный пепел!”.

⁸¹ Ujmując tematycznie przytoczone przykłady, widzimy tytuł serialu, dwie wypowiedzi polityków (W. Czernomyrdin i W. Putin), hasło reklamowe i tytuł filmu.

⁸² Wypowiadany słowem o siwiejącym Baracku Obamie towarzyszy zdjęcie z napisem «Седина в голову», stanowiącego modyfikację znanego rosyjskiego przysłowia *Седина в бороду <голову> – бес в ребро*. Gdy D. Kisielow wypowiada kluczową frazę *Россия – единственная страна в мире, способная превратить США в радиоактивный пепел!* w tle pojawia się zdjęcie wybuchu jądrowego (tak zwany „grzyb atomowy”).

⁸³ Cytuję na podstawie nagrania programu: [3].

Następnie w różnych mediach pojawiły się przekształcone w formę nagłówka słowa z bezpośrednim wskazaniem ich autora lub późniejszym wzmiankowaniem źródła frazy w tekście, np.:

Киселев: Россия способна превратить США в радиоактивный пепел [4];

Россия грозит «превратить США в радиоактивный пепел» [5];

Дмитрий Киселев: Россия способна превратить США в радиоактивный пепел [6];

Kolejnym krokiem na drodze do uskrzydlenia frazy jest przytaczanie jej bez wymienienia nazwiska autora, także w skróconej, dwusłownej formie *радиоактивный пепел*. Takie użycie tekstowe, przy którym nie ma już konieczności powoływania się na tekst precedensowy, oraz jego aluzyjność – przytoczenie fragmentu wypowiedzi to nawiązanie do samej postaci D. Kisielowa, do nadmienionego programu telewizyjnego oraz typowych chwytów współczesnej propagandy rosyjskiej, pozwalają mówić o uskrzydleniu się danej frazy. Moim zdaniem dodatkowym, charakterystycznym dla naszych czasów wyznacznikiem uskrzydlenia frazy jest pojawienie się w Internecie tak zwanych memów. Na różnych stronach internetowych można odnaleźć pokaźną ich liczbę [7].

W polskim dyskursie medialnym fraza Kisielowa nie uskrzydliła się, ale sama wypowiedź była przez nasze media przytaczana i komentowana. Przyjrzyjmy się kilku cytatom:

Rosyjska TV: Rosja jest w stanie zmienić Stany Zjednoczone w radioaktywny pył! [8];

„Rosja może obrócić USA w radioaktywny popiół”. Dziennikarz przeżył muskuły za Putina [9].

Wydaje się, że określenie *radioaktywny popiół* jest właściwsze z punktu widzenia języka przekładu od sformułowania *radioaktywny pył*. Przekład wyrażenia nie sprawia większych trudności, natomiast problemem pozostaje warstwa aluzyjna w ewentualnych tłumaczeniach tekstów zawierających nawiązanie do wypowiedzi rosyjskiego propagandysty – zabraknie polskiemu odbiorcy wiedzy o tekście precedensowym i jego autorze. Autorstwo innego skrzydlatego słowa należy do prezydenta FR Władimira Putina. Wspomniany polityk w trakcie swojej kariery wzbogacił język rosyjski o co najmniej kilka skrzydlatych słów. Wymienię przykłady w formie, w jakiej najczęściej funkcjonują one we współczesnej ruszczyźnie: „*мочить в сортире*”, „*кто нас обидит, трёх дней не проживёт*”, „*если драка неизбежна, надо бить первым*”⁸⁴. Po incydencie ze zestrzeleniem rosyjskiego bombowca SU-24 przez Turcję Putin zwrócił się 3 grudnia 2015 roku z dość emocjonalnym orędziem do Zgromadzenia Federalnego. W jego wystąpieniu padły sformułowania, chętnie cytowane w Rosji i za granicą:

⁸⁴ Więcej na dany temat: [Gasek 2014: 136-138].

„Только, наверное, Аллах знает, зачем они это сделали”; „И, видимо, Аллах решил наказать правящую клику в Турции, лишив ее разума и рассудка”; „И они еще не раз пожалеют о содеянном” [10].

Wydaje się jednak, że na szczególną uwagę zasługuje aforystyczne „помидорам не отделяются”. Łatwe do wykorzystania w charakterze ciętej riposty pojawiło się w różnych rosyjskich tekstach bez wskazania na autora, ale z aluzją do pierwotnego użycia tekstowego. Wymienione orędzie częściowo przetłumaczono na język polski, w różnych publikacjach pojawiał się przytaczany fragment. Najczęściej tłumaczono daną frazę jako na *pomidorach się nie skończy*. Przekład trafny i tłumacz uzbrojony w komentarz o pochodzeniu i użyciu frazy nie pominie ewentualnej aluzji tekstowej. Zwróciłbym jednak uwagę na jeszcze jedną możliwość ekwiwalentu kontekstualnego: *Pomidoram się nie wykręcicie*. W źródłach internetowych znalazłem tylko jedno poświadczenie takiego ekwiwalentu, tym nie mniej uważam, że jest on godny odnotowania ze względu na swoją ekspresję i może być wykorzystywany w praktyce translatorskiej.

W czasie wizyty na Krymie premier Rosji Dmitrij Miedwiediew wdał się w dyskusję z przypadkową emerytką, która poskarżyła się na niskie emerytury na półwyspie i brak ich indeksacji. D. Miedwiediew odpowiedział w sposób następujący:

«А её нигде нет [o indeksacji – B.G.]. Её нигде нет. Мы её вообще нигде не принимали. Просто нет денег сейчас. Найдем деньги – сделаем индексацию. Вы держитесь здесь, вам всего доброго, здоровья вам, хорошего настроения» [11].

Nagranie tego dialogu obiegło sieć, było prezentowane w relacjach różnych mediów niezależnych od centralnego ośrodka władzy, oraz serwisie www.youtube.com. Odpowiedź premiera Miedwiediewa pojawiła się w setkach memów i przywołań w formie skróconej i mocno uproszczonej: «Денег нет, но вы держитесь», «Денег нет, но вы держитесь. Хорошего вам настроения!», «Денег нет. Хорошего вам настроения». Zaczęto sprzedawać koszulki z danym napisem [12], a młody rosyjski bard Siemion Slepakow zaprezentował piosenkę traktującą o danym wydarzeniu «Обращение к народу» z refrenem:

«Хорошего вам настроения;
Хорошего вам настроения;
Хорошего вам настроения;
Вы держитесь здесь, просто денег нет [13]».

Modyfikacja (niedokładne cytowanie, zmiana, zniekształcenie wersji pierwotnej) to dość częsta cecha skrzydlatych wyrażen – wystarczy przy-

toczyć polskie „gruba kreska” powstałe po exposé premiera Mazowieckiego, który w rzeczywistości powiedział o odkreśleniu przeszłości grubą linią⁸⁵.

Trawestacja słów Miedwiediewa to jeden ze wskaźników jej uskrzydlenia. Przeniesienie frazy w jej kanonicznej formie nie stanowi trudności dla tłumacza, kłopotliwe jest odtworzenie kontekstu i warstwy aluzyjnej obecnej w tekstach wyjściowych. Przyjrzyjmy się kilku relacjom z prasy polskiej:

Miedwiediew na Krymie: pieniędzy nie ma, ale się trzymajcie [15].

Miedwiediew do mieszkańców Krymu: Nie ma pieniędzy na emerytury.

Trzymajcie się jakoś! [16].

"To nie wystarcza na życie, obrażacie nas – krzyczała kobieta. Premier odpowiedział: Pieniądzy nie ma. Jeśli je znajdziemy, to zrobimy indeksację, a na razie trzymajcie się jakoś. Wszystkiego najlepszego, dobrego samopoczucia i zdrowia" [17].

Niejako przy okazji zwracam uwagę na bardzo niezręczne tłumaczenie rosyjskiego *нас обижает* – jako *obrażacie nas*. Jest to przykład użycia zasadniczego ekwiwalentu słownikowego jednostki wyjściowej, bez uwzględnienia jej funkcjonowania w konkretnym kontekście. Sądzę, że w podobnych przypadkach konieczna jest transformacja gramatyczno-leksykalna, toteż znacznie dokładniejszy był inny tłumacz:

Nie można przeżyć, ceny szalone, nieprawidłowo liczą nam indeksację. Jesteśmy pokrzywdzeni, nie dają nam nawet 4 proc [18].

We wszystkich trzech analizowanych przypadkach mamy do czynienia nie tyle z ekwiwalencją zerową, co z pewnego rodzaju asymetrią. W kulturze wyjściowej pojawia się skrzydlate słowo – jego użycie budzi żywe skojarzenia w umyśle przeciętnego odbiorcy dyskursu medialnego, chociaż zespół konotacji jest różny dla wiernego widza rosyjskiej telewizji państwowej z jednej strony, a dla słuchacza rozgłośni „Echo Moskwy”, „Radio Swoboda”, czy też niektórych ukraińskich mediów rosyjskojęzycznych, z drugiej strony⁸⁶. Natomiast w polskim dyskursie medialnym informacje o pojawieniu się analizowanych fraz również są obecne, ale nie znajdują się one w centrum uwagi mediów, przez co raczej nie mogą ulec uskrzydleniu. Trafiają one jednak do wiadomości i świadomości widzów, słuchaczy i czytelników zainteresowanych tematyką rosyjską. W wąskim gronie takich

⁸⁵Fragment przemówienia T. Mazowieckiego brzmiał tak: „Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania. Jestem świadomi (tak w tekście – B.G.), że dla moich rodaków najważniejsze jest dziś pytanie, czy może być lepiej. Odpowiemy na to wszyscy” [14].

⁸⁶ Dobrze ilustruje daną myśl komentarz cytowanych i analizowanych słów D. Kisielowa autorstwa Natalii Diemidiuk: „Оппозиционеры усмотрели в этом "угрозу Штатам", патриоты трактовали слова журналиста как риторическое подчеркивание уверенной позиции России в мировом сообществе, которое ополчилось на нашу страну единым фронтом из-за событий на Украине” [19].

odbiorców, a więc w dyskusjach specjalistów oraz na forach branżowych, komentarzach do poszczególnych artykułów, w blogach internetowych o tematyce rosyjskiej takie frazy mogą być używane bez przytoczenia kontekstu użycia, to znaczy nie na zasadzie cytatów, ale skrzydlatych słów właśnie. Zaryzykuję twierdzenie, że w tekstach tłumaczenia skierowanych do wymienionego, wąskiego grona odbiorców w zasadzie mamy gotowe ekwiwalenty⁸⁷. W tekstach adresowanych do przeciętnego czytelnika polskiej prasy konieczne są zabiegi kompensacyjne⁸⁸.

Podsumowując, skrzydlate słowa należą do zagadnień istotnych zwłaszcza w kontekście przekładu doniesień medialnych i publicystyki. Ich fenomen polega na implicytnym wyrażaniu bogatej semantyki i dużym potencjale konotacyjnym oraz aluzyjnym, który zazwyczaj wymaga eksplikacji w tekście przekładu, zawsze poprzedzonej jednak umiejętnością rozpoznania i poprawnej interpretacji jednostki wyjściowej przez tłumacza. W dobie Internetu i łatwości oraz dostępności potrzebnych informacji dwujęzyczny słownik skrzydlatych wyrażen tylko pozornie traci rację bytu. W rzeczywistości tłumacz potrzebuje opracowań, które spełniają dwa zasadnicze kryteria: podawanie informacji wiarygodnych i użytecznych w procesie translacji. Wynika to z tego, że obecnie dla tłumacza problematycznym bywa nadmiar informacji, prowadzący do „szumu informacyjnego”, co sprawia, że gros czasu tłumacz musi poświęcić na sprawdzanie autentyczności danych. Dobre opracowanie leksykograficzne powinno ten czas skrócić. Podobną funkcję pełni rozbudowany komentarz o tekście precedensowym, późniejszych kontekstach użycia, aluzjach i parafrazach oraz propozycje ekwiwalentów. Podkreślam, że są to jedynie propozycje, gdyż w określonych kontekstach tłumacz może znaleźć lepsze rozwiązanie, ale zebrane w jednym miejscu informacje powinny być w tym bardzo pomocne. Podkreśliłbym też znaczenie dydaktyczne postulowanego „obserwatorium skrzydlatych słów” – zawodowy tłumacz otrzyma do dyspozycji materiały poprzedzone selekcją i gruntowną analizą, co bardzo oszczędzi mu czas, jaki musi poświęcić, aby być „na bieżąco” z sytuacją polityczną i nowinkami językowymi. Adept zawodu bardzo podniesie swoje kwalifikacje i już na początku drogi zawodowej wyrobi sobie nawyk obserwacji tych zjawisk językowych, które są istotne z punktu widzenia przekładu, a także pozna metody ustalania ekwiwalentów, jakie są właściwe dla profesjonalnego tłumaczenia.

⁸⁷ Wiedza uprzednia takiego „przygotowanego” odbiorcy jest bogatsza o fakty i skojarzenia dotyczące chociażby najbardziej znanych rosyjskich osobistości. Przeciętny czytelnik będzie potrzebował informacji o osobie D. Kisielowa, aby w sposób zbliżonym do Rosjanina odebrać tłumaczenie jego ewentualnej kolejnej wypowiedzi, natomiast czytelnik „przygotowany”, być może obejdzie się bez dodatkowego komentarza ze strony tłumacza, gdyż już wcześniej w trakcie lektury polskiej prasy i blogosfery mógł się spotkać z określeniami „naczelný szaman propagandy kremlowskiej” [20], czy „główny kremlowski propagandysta” [21].

⁸⁸ Na miejscu będzie tu przypomnienie pojęcia obiorcy bliskiego i odbiorcy dalekiego stosowane przez Danutę Kierzkowską w odniesieniu do tekstów specjalistycznych – zob. [Kierzkowska 2008: 88-89].

Literatura:

Brzozowski J., 2011, *Stanąć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Chlebda W., 2014, *Kalka we frazeologicznym słowniku przekładowym*, [w:] *Frazeologia a przekład*, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 307-312.

Chlebda W., 2009, *Idiomatykon 4.: gdzie jesteśmy, dokąd zmierzamy (i parę zdań o tym, skąd przychodzimy)*, [w:] *Podręczny idiomatyko polsko-rosyjski*, W. Chlebda (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 9-38.

Chlebda W., Mokijenko W.M., Szuleżkowska S.G., 2003, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask.

Gasek B., 2014, *Skrzydlate słowa jako problem translatoryczny (na przykładzie tak zwanych putinizmów)*, [w:] «*Slavica Wratislaviensia*», I. Łuczków, M. Sarnowski (red.), Wyd. UWr., Wrocław, t. 159, s. 131-140.

Hejwowski K., 2015, *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice.

Kierzkowska D., 2008, *Tłumaczenia prawnicze*, Translegis, Warszawa.

Markiewicz H., Romanowski A., 2007, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Wydanie nowe poprawione i rozszerzone, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Szerszunowicz J., 2014, *Konotacje intrakulturowe skrzydlatych słów w przekładzie*, [w:] «*Studia Wschodniosłowiańskie*», t. 14, 2014, s. 264. http://www.academia.edu/20502583/Konotacje_intrakulturowych_skrzydlatych_s%C5%82%C3%B3w_w_przek%C5%82adzie

Tarsa J., 1995, *Dyskretny urok nagłówka, czyli skrzydlate słowa na łamach dzisiejszej prasy*, [w:] „*Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Filologia Rosyjska*”, z. 34, s. 101-107.

Gasek B., 2011, *Некоторые замечания о крылатых словах и выражениях в русско-польском переводе*, [w:] *Иностранный язык в системе среднего и высшего образования: материалы международной научно-практической конференции, 1-2 октября 2011 года. Пенза 2011*, s. 47-52.

Słowniki skrzydlatych słów:

Берков В.П., Мокиенко В.М., Шулежкова С.Г., 2008, *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка*, wydanie drugie, popr. i uzup., МаГУ, Magnitogorsk, ErnstMoritz-Arndt-Universitat, Greifswald.

Грушко Е., Медведев Ю., 2000, *Современные крылатые слова и выражения*, Айрис-Пресс, Рольф, Moskwa.

Душенко К.В., 1996, *Русские политические цитаты от Ленина до Ельцина. Что, кем и когда было сказано*, Юрист, Moskwa.

Дядечко Л.П., 2008, *Крылатые слова нашего времени*, НТ Пресс, Moskwa.

Дядечко Л.П., 2007, *Вокруг да около рекламы. Фразообразовательный словарь*, Аванпост-Прим, Kijów.

Елистратов В.С., 2010, *Словарь крылатых фраз российского кино*, АСТ-Пресс Книга, Moskwa.

Кирсанова А., 2011, *Крылатые слова и выражения*. Толковый словарь, Wyd. drugie, popraw. i uzupeł., Мартин, Moskwa.

Князев Ю.П., 2010, *Словарь живых крылатых выражений русского языка*, Астрель: АСТ, Moskwa.

Кожевников А.Ю., 2001, *Большой словарь. Крылатые фразы отечественного кино*, ОЛМА-ПРЕСС, Moskwa.

Серов В.В., 2003, *Крылатые слова: энциклопедия*. Локид-Пресс, Moskwa.

Шулежкова С.Г., 2011, *И жизнь, и слёзы, и любовь... Происхождение, значение, судьба 1500 крылатых выражений русского языка*, Флинта, Наука, Moskwa.

Шулежкова С.Г., 2003, *Словарь крылатых выражений из области искусства*, Азбуковник, издательство «Русские словари», Moskwa.

Prasa i źródła internetowe:

1. *В банках тоже плачут*, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: www.news.rambler.ru/articles/34340273-v_bankah_tozhe_plachut/
2. **Skwieciński P., 27.05.2016**, „*Po prostu nie ma pieniędzy*” i *Rolls, czyli „panie premierze, jak żyć?” po rosyjsku*, artykuł w Internecie, dostęp 03.08.2016, adres: <http://wpolityce.pl/swiat/294392-po-prostu-nie-ma-pieniedzy-i-rolls-czyli-panie-premierze-jak-zyc-po-rosyjsku>
3. *Россия пригрозила превратить США в радиоактивный пенел*, 2014, materiał video, dostęp 26.07.2016, adres: https://www.youtube.com/watch?v=k_kBxyX2Whw
4. *Киселев: Россия способна превратить США в радиоактивный пенел*, Новая газета 17.03.2014, dostęp 18.08.2016, adres: www.novayagazeta.ru/news/1679503.html
5. *Россия грозит «превратить США в радиоактивный пенел»*, artykuł w Internecie, dostęp 18.08.2016, adres: <http://nnm.me/blogs/Lavan2/rossiya-grozit-prevratit-ssha-v-radioaktivnyy-pepel/>
6. *Дмитрий Киселев: Россия способна превратить США в радиоактивный пенел*, 16.03.2014, artykuł w Internecie, dostęp 22.08.2016, adres: <http://echo.msk.ru/blog/echomsk/1280528-echo/>
7. Yandex. ru, dostęp 22.08.2016, adres: www.yandex.ru/images/search?text=%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B3+%D0%BD%D0%B5%D1%82+%D0%BD%D0%BE+%D0%B2%D1%8B+%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%8C
8. *Rosyjska TV: Rosja jest w stanie zmienić Stany Zjednoczone w radioaktywny pył*, 17.03.2014, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: http://www.se.pl/wiadomosci/swiat/rosyjska-tv-rosja-jest-w-stanie-zmienic-stany-zjednoczone-w-radioaktywny-pyl_386619.html
9. **Baliszewski T., "Rosja może obrócić USA w radioaktywny popiół". Dziennikarz preży muskuły za Putina**, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: <http://natemat.pl/95245,rosja-moze-obrocic-usa-w-radioaktywny-popiol-dziennikarz-prezy-muskuly-za-putina>
10. *Послание Президента РФ Федеральному Собранию от 03.12.2015 "Послание Президента Российской Федерации"*, dostęp 03.08.2016, adres: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_189898/

11. *Медведев крымским пенсионерам: ДЕНЕГ НЕТ, НО ВЫ ДЕРЖИТЕСЬ!*, **23.05.2016**, materiał wideo, dostęp 02.08.2016, adres: https://www.youtube.com/watch?v=WSq7oxM_fyo
12. **Ивушкина А., 09.06.2016**, Фраза "Денег нет, но вы держитесь" станет брендом, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: www.life.ru/t/%D0%B1%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81/417805/fraza_dieniegh_niet_no_vy_dierzhities_staniet_briendom
13. *Текст песни (слова) Семён Слепаков – Обращение к народу*, 06.2016, strona internetowa, dostęp 02.08.2016, adres: http://www.gl5.ru/semen_slepakov_obraschenie_k_narodu.html
14. *"Przeszłość odkreślamy grubą linią". Historyczne exposé Tadeusza Mazowieckiego z 1989 roku [TEKST]*, 28.10.2013, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,14855740,_Przeszlosc_odkreslamy_gruba_linia____Historyczne_expose.html
15. *Miedwiediew na Krymie: pieniędzy nie ma, ale się trzymajcie*, 24.05.2016, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1623338,Miedwiediew-na-Krymie-pieniedzy-nie-ma-ale-sie-trzymajcie>
16. **Marzec P., 24.05.2016**, *Miedwiediew do mieszkańców Krymu: Nie ma pieniędzy na emerytury. Trzymajcie się jakoś!*, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: <http://www.rmfm24.pl/fakty/swiat/news-miedwiediew-do-mieszkancow-krymu-nie-ma-pieniedzy-na-emerytu,nId,2208123>
17. *Mieszkańcy Krymu w nędzy. Miedwiediew dał im "radę": Pieniądzy nie ma, ale trzymajcie się jakoś*, 25.05.2016, artykuł w Internecie, dostęp 02.08.2016, adres: www.niezalezna.pl/80958-mieszkancy-krymu-w-nedzy-miedwiediew-dal-im-rade-pieniedzy-nie-ma-ale-trzymajcie-sie-jakos
18. **Szoszyn R., 24.05.2016**, *Miedwiediew do emerytów na Krymie: nie mamy pieniędzy*, artykuł w Internecie, dostęp 03.08.2016, adres: www.rp.pl/Swiat/305249920-Miedwiediew-do-emerytow-na-Krymie-nie-mamy-pieniedzy.html
19. **Демидюк Н.**, 03.04 2014, *"Порочил честь награды": Президент Литвы лишила Дмитрия Киселева медали памяти*, «Московский комсомолец», dostęp 01.08.2016, adres: <http://www.mk.ru/culture/tv/article/2014/04/03/1008669-porochil-chest-nagradyi-prezident-litvyi-lishila-dmitriya-kiseleva-medali-pamyati.html>
20. **Radziwinowicz W., 13.07.2016**, *Islandianasz*, dostęp 23.08.2016, adres: <http://wrosjipiszczy.blox.pl/html>
21. **Kaciewicz M., 17.06.2016**, *Brexit i zadymy we Francji cieszą Rosjan*, artykuł w Internecie, dostęp 23.08.2016, adres: www.newsweek.pl/swiat/brexit-rosyjska-propaganda-cieszy-sie-z-wyjscia-wielkiej-brytanii-z-ue,artykuly,387413,1.html

LUDMILA LAMBEINOVÁ

Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej

**JĘZYK HISTORII XX WIEKU W PRZEKŁADZIE
Z JĘZYKA POLSKIEGO NA JĘZYK CZESKI
(NA PRZYKŁADZIE PUBLIKACJI POŚWIĘCONYCH
HISTORII POLSKI XX WIEKU)⁸⁹**

1. Wstęp

Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do charakterystyki języka historii ze szczególnym uwzględnieniem historii Polski XX wieku w parze języków polski–czeski. Jako materiał do rozważań posłużyły opublikowane w języku czeskim przekłady współczesnych tekstów historycznych poświęcone dziejom najnowszemu Polski. Wybrano trzy prace, które obejmują historię Polski od początku XX wieku do współczesności. Bibliografia przekładów prac naukowych z zakresu historii w parze języków polski – czeski nie jest zbyt obszerna, jednak zdecydowanie przeważają prace naukowo-dydaktyczne⁹⁰. Na potrzeby tego artykułu posługiwano się przykładami z następujących trzech publikacji: Andrzeja Chwalby *III Rzeczpospolita: raport specjalny* (tł. J. Ogrocký) [Chwalba 2009], Andrzeja Paczkowskiego *Pół wieku dziejów Polski* (tł. P. Šustrová) [Paczkowski 2000] i pracy Marcelego Kosmana (tł. J. Vitoň) [Kosman 2011]. Na marginesie można

⁸⁹ Artykuł zawiera wyniki badań sfinansowane przez Międzynarodowy Fundusz Wyższej Szkoły (Intra-Visegrad Scholarship).

⁹⁰ Więcej na ten temat: Lambeinová, L., 2016, *Bibliografia komentowana przekładów współczesnych tekstów naukowych i popularnonaukowych - w parze języków polski - czeski z zakresu historii XX wieku*, [w:] Tom Jubileuszowy Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, J. Getka (red.), KSI, Warszawa, [w druku]. W tekście podana jest bibliografia przekładów współczesnych tekstów historycznych naukowych oraz popularnonaukowych w parze języków polski-czeski.

dodać, że praca M. Kosmana w języku wyjściowym raczej nie jest podręcznikiem akademickim, jednak jej czeskie tłumaczenie – tak. Jest to skrócona synteza dwóch prac M. Kosmana, które ukazały się w języku polskim pod tytułami *Polska w drugim tysiącleciu. Dzieje nowoczesnego narodu i państwa* oraz *Polska w drugim tysiącleciu* [Kosman 2007, t. 2]. *Czasy narodu i państwa szlacheckiego* [Kosman 2007, t. 1].

2. Cele i założenia. Stan badań

Artykuł ten stanowi więc próbę – po pierwsze przybliżenia problemów tłumaczeniowych, z którymi borykają się czescy tłumacze opracowań poświęconych historii Polski XX wieku, po drugie – jest przyczynkiem do badań na temat tłumaczenia tekstów specjalistycznych w językach blisko spokrewnionych. Porusza innowacyjne tematy, ponieważ analiza tłumaczeń współczesnych tekstów historycznych nie jest częstym przedmiotem badań przekładoznawczych. W literaturze czeskiej brak ponadto punktu odniesienia w postaci badań teoretycznych nad przekładem, dlatego odwołuję się do artykułów w języku słowackim, szczególnie do artykułów Michala Dvoreckiego. Badacz ten tłumaczy teksty archeologiczne z języka słowackiego na niemiecki oraz omawia daną problematykę z punktu widzenia translatoryka. Zbliżone zagadnienia zawiera artykuł Magdaleny Kopczyńskiej, która na podstawie swoich doświadczeń tłumaczki oraz korektorki tomu *Sacred Space in the State of the Teutonic Order in Prussia* [Wenta 2013], przetłumaczonego z języka polskiego na język angielski, opisała trudności, jakie nasterczało tłumaczenie tego tomu [Kopczyńska 2015: 113-126]. Temat podejmuje również Elżbieta Tabakowska w książce opisującej tłumaczenie pracy popularnonaukowej *Europa* Normana Daviesa [Tabakowska 2003].

3. Teksty z zakresu XX historii Polski jako teksty naukowe

W artykule zostaną omówione teksty naukowo-dydaktyczne z zakresu historii, ponieważ tylko takie są do dyspozycji w parze wymienionych języków. Dla porównania przytoczono również kilka przykładów z tłumaczeń literatury popularnonaukowej. Jak zwracają uwagę naukowcy, m.in. słowacki badacz Jozef Mistrík, granica pomiędzy stylem naukowym i popularnonaukowym jest płynna [Mistrík 1997: 430]. Cechy stylowe języka naukowego – intelektualność, abstrakcyjność, logiczność, obiektywność, zrozumiałość, abstrakcyjność [Gajda 1982: 118] – są również cechami współczesnego tekstu historycznego.

Za wyróżnik tekstu naukowego zwykle uważa się terminy [Kozłowska 2005: 117]. Ponieważ historia jest dyscypliną niezwykle

zróznicowaną, stosującą podejście interdyscyplinarne, w tekstach historycznych dotyczących XX w. spotykamy się z terminami z różnych dziedzin – z wojskowości (*armia konna, przystąpić do kontrofensywy, samoobrona*, itp.) [Kosman 2007], z terminologii religijnej (*seminarium duchowne, myśl społeczna Kościoła* itp.) [Paczkowski 1996], gospodarczej (*przemysł metalowy, hutnictwo cynku, latyfundium, manufaktura, produkcja fabryczna* itp.) [Kasprzakowa, Tymieniecka i inni 1972]. Dotychczasowe badania wskazują, że trudno mówić o zwartym systemie terminologicznym historii XX wieku. Obok terminów we współczesnym tekście historycznym należy wyróżnić specyfikę kulturową. O ile terminy nie powinny nastroczać tłumaczom kłopotów, to różnice kulturowe są głównym źródłem względnej nieprzekładalności, obok różnic językowych [Hejwowski 2007: 71; Wojtasiewicz 1957/1992: 61]. Na potrzeby dalszych rozważań zastosowano pojęcie elementów kulturowych, które zdefiniowano jako: (...) *takie elementy tekstu, które w sposób szczególny łączą się z kulturą danego kraju. Z tłumaczeniowego punktu widzenia ich wspólnym mianownikiem będzie to, że ich kulturowa specyficzność rodzi problemy przekładowe.* [Hejwowski 2007: 71]. Elementy kulturowe są pojęcie bardzo szerokim, należy do nich zaliczyć również imiona własne, cytaty oraz aluzje mające związek z kulturą języka wyjściowego.

Badania nad współczesnymi tekstami historycznymi poświęconymi historii Polski w XX wieku pozwoliły wyłonić kilka konstytutywnych cech polskiego języka historii, co pokazuje poniższa tabela.⁹¹ W niniejszym artykule skupiono się w szczególności na problematyce tłumaczenia nazw geograficznych, nazw organizacji oraz skrótów.

Tabela 1. Charakterystyczne cechy polskiego języka historii
(historia XX wieku)

Cechy typowe	Przykład
Terminologia specjalistyczna (charakter interdyscyplinarny, terminologia gospodarcza, religijna, wojskowa itp.)	– <i>hutnictwo cynku</i> (Kasprzakowa, Tymieniecka i inni 1972) – <i>duszpasterstwo akademickie</i> (Paczkowski 1996) – <i>legionista</i> (Kosman 2007)
Elementy kulturowe	1. Elementy charakterystyczne wyłącznie dla kultury wyjściowej

⁹¹ Inspiracją do stworzenia poniższej tabeli były cechy charakterystyczne słowackich tekstów archeologicznych przytaczane w artykule Michała Dvoreckiego [Dvorecký 2007a].

	2. <i>akcja „Wiśła”</i> (Paczkowski 1996), <i>docenci marcowi</i> (Kosman 2007), 3. Imiona własne – Toponimy, imiona własne postaci historycznych, nazwy organizacji 4. Cytaty z literatury pięknej – <i>A to Polska właśnie</i> (Kosman 2011: 63), <i>Epoka pieców</i> (Paczkowski 1996: 96)
Abrewiatury	PZPR, AK, PSL
Cytaty z trzech języków	<i>Treuhänder</i> (Paczkowski 1996), <i>Taryba</i> (Kosman 2007), <i>Gulag</i> (Kisielewski 2007), <i>Polenstrafrecht</i> (Paczkowski 1996, 33), <i>Finit corona corpus</i> (Kosman 2007)
Mapy, statystyki, grafy, kalendaria	Przemysł metalowy w zaborze rosyjskim (Kasprzakowa, Tymieniecka i inni 1972, 24), Bezrobocie w Polsce w latach 1993-2002 (Chwalba 2005, 147)

Zaprezentowany wykaz nie jest kompletny, jednak zawiera podstawowe, charakterystyczne elementy języka historii XX wieku.

4. Nazwy geograficzne jako element języka historii

Obecność nazw geograficznych jest nieodzowną cechą języka historii. Tłumacz naukowych tekstów historycznych powinien orientować się w geografii historycznej, znać historyczne podziały polityczne świata i zmiany terytorialne państw. Powinien znać uznane ekwiwalenty w języku wyjściowych i docelowym takich toponimów jak Nadrenia (*Porýní*), Westfalia (*Vestfálsko*), Górny Śląsk (*Horní Slezsko*), Galicja (*Halič*) itp.

Nazwy geograficzne można podzielić na makrotoponimy i mikrotoponimy. Pierwsza grupa na ogół nie przysparza tłumaczom kłopotów, rola tłumacza głównie polega na wyszukaniu uznanego ekwiwalentu. Makrotoponimy mają szerszy zasięg użycia niż mikrotoponimy i można je podzielić na trzy podgrupy [Bagajewa 1993: 111-116]:

1. uniwersalne,
2. regionalne,
3. nazwy lokalne o ważnym znaczeniu historyczno-kulturowym.

Niektóre polskie makrotoponimy mają swoje czeskie odpowiedniki (Warszawa – *Varšava*, Kraków – *Krakov*, Wisła – *Visla*, Wrocław – *Vratislav*, Częstochowa – *Čenstochová* itp.) i w tekstach tłumaczonych należy je zastosować. Jednak regionalne makrotoponimy lub mikrotoponimy nastroczają trudności pod dwoma względami. Można wprowadzić do tekstu czeskie ekwiwalenty polskich makrotoponimów lokalnych lub modyfikację polskich nazw geograficznych np. *Bydhošť* [Bydgoszcz] [Chwalba 2009: 62]. Wtedy istnieje jednak ryzyko, na które zwraca uwagę słowacki translator Michal Dvorecký: tłumacz w ten sposób uniemożliwi czytelnikowi znalezienie miejscowości na mapie. Inspirująca wydaje się praktyka dotycząca toponimów przyjęta w Instytucie Archeologii Słowackiej Akademii Nauk (*Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied*). Używając mniej znanych toponimów w tekście tłumaczonym na język obcy, stosuje się wariant w języku wyjściowym, w nawiasie natomiast umieszcza się informację precyzującą, czy chodzi o nazwę rzeki, gór, wyżyny itp. Takie rozwiązanie, jak przyznaje M. Dvorecký, narusza spójność tekstu, jednak ma wartość poznawczą [Dvorecký 2006, 53-62].

Magdalena Kopczyńska w trakcie korekty tomu *Sacred Space...* [Wenta 2013] przyjęła następującą praktykę: podawała nazwę historyczną, w nawiasie zaś nazwę współczesną oraz kraj, w którym obecnie znajduje się dana miejscowość. W przypadku nazw stanowisk archeologicznych podawano współczesny toponim, a obok historyczny [Kopczyńska 2015: 113-126].

Mikrotoponimy, czyli nazwy o znaczeniu lokalnym, funkcjonujące prawie wyłącznie w obrębie jednej kultury, generalnie przysparzają największej trudności tłumaczom. W tym kontekście można zaobserwować tendencję czeskich tłumaczy do bohemizowania, mocno zakorzenionego w czeskiej tradycji tłumaczeniowej [Krijtová i ter Harmsel Havlíková 2013: 27]. Wydaje się, że tłumacze mają skłonność do udomawiania szczególnie znaczących mikrotoponimów, choć czeskie normy ortograficzne nie zalecają takiego rozwiązania. O ile w języku polskim istnieje Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami RP, która w swoich zeszytach publikuje urzędowe wykazy polskich nazw geograficznych świata, w Republice Czeskiej nie ma takiej instytucji. Jednak czeskie normy ortograficzne stwierdzają, iż stosując nazwy geograficzne (*zeměpisná jména*) pochodzące z języka używającego alfabetu łacińskiego, na ogół zachowujemy w języku czeskim ortografię języka wyjściowego. W związku z problemami natury technicznej przy druku obcojęzycznej czcionki można używać wariantu Białystok zamiast pol. Białystok, Besancon zamiast fr. Besançon, Nîmes zamiast fr. Nîmes itp. [Pravidla českého pravopisu 1998: 33-34]. Nie wszyscy tłumacze stosują się do tych norm. Tłumacz pracy *III Rzeczpospo-*

lita. Raport specjalny stosuje formę *Gorzow*, ale zachowuje oryginalne brzmienie takich mikrotoponimów, jak Słupsk, Białogard itp. Przejawem niekonsekwencji jest również zamienne używanie wariantów *Rzeszów* [Chwalba 2009: 95] i bohemizowanej wersji *Řešov* [Chwalba 2009: 63].

Inne rozwiązanie można znaleźć w podręczniku akademickim *Dějiny Polska* [Kosman 2011] przetłumaczonym z języka polskiego (tytuł polski: *Polska w drugim tysiącleciu. Dzieje nowoczesnego narodu i państwa*). W tekście docelowym za pierwszym razem na ogół podaje się w nawiasie toponim w języku wyjściowym obok ekwiwalentu czeskiego – np. *Zaolší* (Zaolzie) [Kosman 2011, 259]. Orientację w toponimach ułatwia również specjalny skorowidz (jego autorem jest Roman Baron), gdzie znajdują się ekwiwalenty w trzech językach oraz nazwa państwa, na którego obszarze obecnie znajdują się dane miejscowości lub regiony, co jest szczególnie ważne w przypadku skomplikowanych dziejów regiony Europy Środkowo-Wschodniej. Lwów we wspomnianym skorowidzu ma zapis: „Lvov (ukr. Lviv, pol. Lwów, lat. Leopoldis, něm. Lemberg; Ukraina)”. Uwagę zwracają jednak pewne niekonsekwencje. Nie wiadomo mianowicie, dlaczego w przypadku Lwowa można przeczytać ekwiwalenty nawet w łacinie oraz w języku niemieckim, a w przypadku Krakowa – wyłącznie nazwę polską oraz ekwiwalent w języku czeskim. Brak konsekwencji cechuje również nazwy geograficzne zaczerpnięte z tzw. trzeciego języka (np. Lipsk [*Lipsko*], Karyntia [*Korutany*], Styria [*Štýrsko*]). W skorowidzu znajduje się pod hasłem *Lipsko* nazwa tego miasta w języku niemieckim [Leipzig], jednak obok haseł *Korutany* oraz *Štýrsko* nie podano tych nazw w języku niemieckim [Baron 2011, 435-451].

Podobny problem pojawia się w przypadku tłumaczenia nazw ulic. Tłumacz tekstu naukowego powinien umożliwić czytelnikowi znalezienia danej ulicy na mapie, co jest szczególnie ważne we fragmentach prac mocno osadzonych w miejskiej topografii. Dotyczy to w szczególności tekstów poświęconych historii Powstania Warszawskiego.

Można zaobserwować tendencję do przekładu znaczących nazw ulic. Tłumacz pracy M. Kosmana oddaje nazwę Placu Konstytucji w Warszawie jako *Náměstí Ústavy*, ale czytelnik może przeczytać nazwę placu w języku polskim w nawiasie. Niestety, nie udało się zachować spójności, albowiem w wymienionej publikacji czytelnik czeskiego tekstu napotyka na tłumaczenie nazwy znanej warszawskiej ulicy Krakowskie Przedmieście bez przytaczania nazwy oryginalnej (w tekście czeskim *Krakovské předměstí*) [Kosman 2011: 260]. Takie rozwiązanie nie wydaje się zadowalające, ponieważ może sugerować czytelnikowi tekstu docelowego, że chodzi o nazwę przedmieścia, a nie o ulicę w centrum Warszawy. W podobną pułapkę wpadli tłumacze pracy popularnonaukowej Normana Daviesa *Rising '44*:

the battle for Warsaw [Davies 2003] na język czeski [Davies 2005]. Publikacja została przetłumaczona z języka angielskiego, jednak z racji tematyki znajomość elementów kulturowych dotyczących Polski i jej historii powinna być warunkiem koniecznym do podjęcia się jej tłumaczenia. Jak zwraca uwagę recenzent czeskiego przekładu – historyk Zdenko Maršálek – tłumacze bohemizowali lub przetłumaczyli prawie wszystkie toponimy. Z tego powodu w przekładzie czeskim znajdą czytelnicy toponimy warszawskie w formie *Krakovské předměstí* [Krakowskie Przedmieście], *Dělová ulice* [ul. Kanonia] itp. Wątpliwości budzi również decyzja o przetłumaczeniu nazwy ulicy Szustra jako *Šustivá ulice* („ul. Szeleszcząca”) [Maršálek 2006, 47]⁹². Także powody, dla których tłumacz pracy M. Kosmana zdecydował się na stworzenie formy hybrydowej, nie są do końca jasne: *rondo na křižovatce Jeruzalémských Alejí a Maršálkovské ulice* [Kosman 2011, 381]. Wyrazu „rondo” w znaczeniu „kolisty plac, od którego promieniście rozchodzą się ulice” [Słownik języka polskiego 2005] nie notuje czeski słownik wyrazów obcych [Kraus 2014] ani Korpus języka czeskiego [Český národní korpus 2016].

Na dodatek w wyrazach *Náměstí Ústavy, Jeruzalémské Aleje* mamy do czynienia również z błędem języka docelowego popełnionego pod wpływem języka wyjściowego. W języku czeskim (inaczej niż w polskim) w nazwach ulic, placów, alei, rynków itd., jeżeli są nazwami oficjalnymi publicznych przestrzeni, trzeba ogólne słowa, będące kategoriami miejsc, zgodnie z czeskimi regułami pisowni wielkich i małych liter, pisać małą literą – na przykład: *náměstí Mezi Zahrádkami, ulice Ke Karlovu, náměstí Míru, Mírové náměstí, třída Míru* itp. [Pravidla českého pravopisu 1998: 41-42].

Używając ekwiwalentów w języku docelowym, ryzykujemy również – a dotyczy to szczególnie języków blisko spokrewnionych – zamianę polskiego toponimu na czeski toponim (naprzykład warszawska Praga w bohemizowanej formie *Praha* może być wtedy mylona z Pragą Czeską (cz. *Praha*), itp.). Bohemizowanie nazw własnych jest często stosowanym rozwiązaniem w czeskich przekładach tekstów literackich. Powstaje jednak pytanie o sensowność takiego zabiegu, kiedy świat przedstawiony odnosi się do rzeczywistych toponimów. Przykładowo w czeskim tłumaczeniu *Pana Tadeusza* czeskie brzmienie nazwy własnej sugeruje, że Jakub Jasiński wraz z Tadeuszem Korsakiem walczyli w Pradze czeskiej. Podobnie postąpiła czeska tłumaczka *Pół wieku dziejów Polski*, oddając toponim *Nowogródyczna* jako *Novohradsko* [Paczkowski 2000: 24] (tak samo zresztą postąpił tłumacz E. Sojka w przekładzie *Pana Tadeusza* na język czeski [Mickiewicz 1969: 9-10]) – wyraz ten może kojarzyć się czytelnikowi

⁹² Przykłady zostały zaczerpnięte z recenzji wymienionej publikacji [Maršálek 2006: 47].

z górami, znajdującymi się na pograniczu czesko-austriackim (*Novohradsko*). Jednak sięgając do pierwszego kompletnego tłumaczenia *Pana Tadeusza* na język czeski z 1882 r., można zauważyć, że tłumaczka Eliška Krásnohorská bohemizuje nazwy własne w stopniu nieznacznym [Mickiewicz 1882: 11], dlatego odwoływanie się do tradycji tłumaczeniowej nie zawsze stanowi przekonujący argument⁹³. Trafnie rzecz ujmuje Krzysztof Hejwowski: *Realistyczne imiona i nazwiska nie powinny w zasadzie ulegać zmianom w przekładzie. Pojawiają się one najczęściej w utworach osadzonych w konkretnych realiach i są zwykle częścią tła kulturowego (...)* [Hejwowski 2007: 97].

Z powyższych przykładów wynika, że tłumacz powinien wykazać się wiedzą specjalistyczną z wielu dziedzin – poza historią również z geografii i nauk politycznych. Brak odpowiedniej wiedzy specjalistycznej może skutkować niewłaściwym użyciem odpowiednika, nieznalezieniem ekwiwalentu lub nierozpoznaniami nazwy geograficznej.

Ciekawy przykład nierozpoznania toponimu można znaleźć w przekładzie fragmentu opisującego obrady w miejscowości Magdalenka odbywające się w willi MSW. Tłumacz pracy Andrzeja Chwalby interpretując zdanie: „Obrady okrągłego stołu poprzedziły (m. in. 27 stycznia 1989 r.) negocjacje w Magdalence pod Warszawą [Chwalba 2005: 27]”, zdaje sobie sprawę, że przywoływane przez autora rozmowy odbyły się w willi MSW. Jednak toponim Magdalenka wywołał skojarzenie z czeskim zdrobnieniem imienia żeńskiego Magdalena. Co więcej, w kulturze czeskiej znany jest zwyczaj nazywania budynków imionami żeńskimi. Z tego powodu pod wpływem kultury docelowej, doszło do niewłaściwego odczytania sceny⁹⁴ i nierozpoznania toponimu przez tłumacza. W ten sposób czytelnik czeski dowiadyuje się z tekstu o negocjacjach odbywających się w willi o imieniu Magdalenka⁹⁵.

⁹³ Eliška Krásnohorská stosuje warianty *Praga*, *Novohrad* [Mickiewicz 1882, 11]. Na marginesie można dodać, iż Pan Tadeusz w tłumaczeniu E. Krásnohorskéj ukazał się aż cztery razy (1882, 1892, 1917, 1925).

⁹⁴ Pewne wyrazy wywołują określone sceny lub scenariusze w umyśle tłumacza, co może spowodować mylną interpretację i za tym idące błędy tłumaczeniowe. Na temat błędnej interpretacji sceny lub scenariuszy: [Hejwowski 2007: 134-135].

⁹⁵ (...) jednání ve **vile** Magdalenka u Varšavy, (podkreślenie moje – LL), [Chwalba 2009: 19]. Identyczny błąd można zresztą znaleźć w tłumaczeniu pracy M. Kosmana [Kosman 2011: 393].

5. Nazwy instytucji jako element języka historii

Kolejną kategorią pojęć powodujących trudności przekładowe są nazwy instytucji, organizacji, partii politycznych itp. Są to kolejne elementy typowe dla tekstów historycznych poświęconych XX wiekowi, ich frekwencja w opracowaniach poświęconych średniowieczu byłaby zdecydowanie mniejsza. Ogólnie rzecz biorąc, mamy do czynienia z dwiema sytuacjami. Jeżeli organizacja jest znana w języku docelowym, można zastosować już przyjęty przekład, o ile tłumacz nie ma do owego odpowiednika poważniejszych zastrzeżeń. Tłumacz może postąpić w ten sposób, o ile zna literaturę specjalistyczną w języku wyjściowym, dlatego – a zwraca na to uwagę Zofia Kozłowska – w przypadku tłumaczenia tekstów naukowych ważne jest czytanie tłumacza, jego „tło lekturowe” [Kozłowska 2005: 42]. Do polskich organizacji, których nazwa już w pewien sposób zaistniała w języku czeskim, można zaliczyć przykładowo nazwy Armia Krajowa (*Zemská armáda*), Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (*Polská sjednocená dělnická strana*), NSZZ Solidarność (*Solidarita*), Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (*Polský úbor národního osvobození*) itp. W analizowanych tekstach pojawia się jednak wiele innych nazw organizacji, które działały na przestrzeni XX wieku, mało znanych lub nieznanych w języku docelowym⁹⁶. Wydaje się, że najwłaściwszym rozwiązaniem jest sposób obrany przez tłumacza oraz redakcję książki Marcelego Kosmana: w tekście znajduje się na pierwszym miejscu przekład nazwy, a w nawiasie kursywą podano odpowiednik w języku wyjściowym. Sytuacja komplikuje się, jeśli nazwa organizacji zawiera elementy kulturowe. Tak dzieje się w przypadku nazwy konspiracyjnej organizacji bojowej Gryf Kaszubski: w tekście czeskim znalazła się na pierwszym miejscu nazwa oryginalna (w przeciwieństwie do stosowanych wcześniej rozwiązań) i dopiero w nawiasie przekład czeski *Kašubský pták Noh*, który – nawiasem mówiąc – brzmi mało poważnie z powodu użycia czeskiego odpowiednika (*pták Noh*) w tekście docelowym⁹⁷.

6. Abrewiatury jako element języka historii

Kolejnym typowym elementem tekstów naukowych poświęconych historii XX wieku są liczne abrewiatury. Rozpowszechnianie abrewiatur

⁹⁶ Do tego wniosku dochodzi w swoim artykule również M. Dvorecký [Dvorecký 2006: 53-62].

⁹⁷ Nie wiadomo, dlaczego tłumacz lub redakcja zdecydowali się na takie rozwiązanie. Czeski słownik wyrazów obcych z 2014 r. rejestruje wyraz Gryf w znaczeniu bardzo zbliżonym do polskiego [Nový akademický slovník cizích slov 2014: 290].

zaczyna się dopiero w XX wieku⁹⁸ i należy podkreślić, że w opracowaniach dotyczących historii XX wieku nie można ich ominąć⁹⁹. Abrewiatury w omawianych tekstach dotyczą najczęściej nazw organizacji, instytucji, partii politycznych itp.

Roman Lewicki wymienia cztery rozwiązania dotyczące tłumaczenia abrewiatur – rozwinięcie do pełnej nazwy w języku wyjściowym, przetłumaczenie pełnej nazwy, dokonanie analogicznej abrewiacji otrzymanej nazwy w języku docelowym oraz przeniesienie abrewiatury. Zastosowanie pierwszych dwóch rozwiązań (lub ich kombinacji) z pewnością umożliwi czytelnikowi zrozumienie danego elementu. Pozostałe rozwiązania są trudne do rozszyfrowania dla czytelnika tekstu docelowego [Lewicki 2000: 52]. Pomimo tego dwa ostatnie rozwiązania można spotkać w czeskich przekładach współczesnych tekstów historycznych. Przykładowo czeska tłumaczka *Pół wieku dziejów Polski* zdecydowała się na stworzenie czeskich odpowiedników prawie wszystkich abrewiatur pojawiających się w tekście wyjściowym. Choć metoda ta nie jest przyjęta w języku czeskim¹⁰⁰, dokonanie analogicznej abrewiacji należy do preferowanych rozwiązań omawianej tłumaczki. Podobnie postąpiła przekładając wspomnienia historyka Karola Modzelewskiego na język czeski, gdzie na przykład konsekwentnie używa abrewiatury VU, co ma stanowić odpowiednik polskiej abrewiatury UW (Uniwersytet Warszawski) [Modzelewski 2015: 223]. Biorąc pod uwagę, że wspomnienia nie zostały uzupełnione wykazem skrótów, rozwiązanie to nie umożliwia czytelnikowi właściwego odczytania wymienionej abrewiatury.

W przekładach obu publikacji tłumaczka kierowała się zasadą, iż należy przytoczyć abrewiaturę w języku docelowym za każdym razem jej pojawienia się w języku wyjściowym. W wyniku konsekwentnego tworzenia analogicznych abrewiatur tłumaczka wpada we własną pułapkę, kiedy w tekście polskim pojawia się hasło z czasów stanu wojennego: „WRON won za Don”, co tłumaczka oddaje jako *VRNZ pryč, za Don*. Zdanie to uzupełniła o przypis tłumacza (nie zamieściła jednak odpowiedniego dopisku *pozn. překl.*, czyli *przyp. tłum.*), objaśniający, że w języku polskim hasło ma swój rym i rytm [Paczkowski 2000: 320].

Podczas tworzenia od nowa czeskiego systemu abrewiatur tłumaczce zabrakło ostrożności, w wyniku czego niektóre skrótownice się pokrywają: *SPV* może oznaczać w tekście docelowym organizację *Shužba polskému*

⁹⁸ Zwracają na to uwagę autorzy opracowania *Stylistyka polska* [Kurkowska i Skorupka 2001: 74].

⁹⁹ Dlatego dobrym rozwiązaniem wydaje się podejście angielskiej tłumaczki dzieła *Pół wieku dziejów Polski*, która w przekładzie stosuje mniej skrótów niż tekst oryginalny, przytaczając ich rozwinięcia [Paczkowski 2003].

¹⁰⁰ Zwrócił na to uwagę również recenzent książki: Luboš Kopeček [Kopeček 2001].

vítězství [Służba Zwycięstwu Polski, SZP] tak samo, jak *Svaz polských vlastenců* [Związek Patriotów Polskich, ZPP] [Paczkowski 2000: 371].

Inaczej przedstawia się sytuacja skrótów już istniejących w języku docelowym, co dotyczy w szczególności nazw organizacji międzynarodowych (cz. *RVHP*, pol. RWPG; cz. *OSN*, pol. ONZ), jak również nazw organizacji, państw itp. związanych z rzeczywistością języka wyjściowego (np. *PLR* – *Polská lidová republika*, pol. PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa; *ÚV* – *Ústřední výbor* pol. KC – Komitet Centralny itp.). W tekście docelowym należałoby użyć skrótów przyjętych. Nie jest to wcale oczywiste, sądząc na podstawie przekładu publikacji A. Chwalby. Czeski tłumacz przenosi skróty polskie do języka czeskiego, nie uwzględniając przyjętej formy *PSDS* (*Polská sjednocená dělnická strana*, pol. PZPR), konsekwentnie stosuje polską skrótówkę, choć z drugiej strony posługuje się czeską skrótówką *PLR* (pol. PRL). Jednocześnie tworzy również formy hybrydowe: *Politbyro ÚV PZPR* w znaczeniu Biuro Polityczne KC PZPR.

W ten sposób przechodzimy do interesującego zjawiska skrótów organizacji funkcjonujących w PRL i mających równocześnie swoje odpowiedniki działające w powojennej Czechosłowacji. Taką organizacją w PRL była na przykład Centralna Rada Związków Zawodowych (CRZZ), zaś w Czechosłowacji instytucja zrzeszająca związki zawodowe nazywała się *Revoluční odborové hnutí* (*ROH*, pol. Rewolucyjne Związki Zawodowe). Autor *Pół wieku dziejów Polski*, opisując wydarzenia grudnia 1970 r., przywołuje postać Zenona Kliszki, przewodniczącego CRZZ [Paczkowski 1996: 388], jednak czytelnik czeski dowiaduje się, że Z. Kliszko był przewodniczącym *ROH* [Paczkowski 2000: 240]. W efekcie dochodzi do zakłócenia komunikacji międzykulturowej. Tłumacze można zarzucić niekonsekwencję, ponieważ skrótówkę CRZZ oddaje również jako *ÚRO* (*Ústřední rada odborů*) [Paczkowski 2000: 412].

Problemem tłumaczeniowym mogą okazać się skróty dwóch różnych organizacji, które jednak cechują pewne podobieństwa, co pokazuje przykład Polskiej Akademii Nauk (PAN) [Paczkowski 2000: 33] i Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) [Paczkowski 1996: 185]. Jeśli tłumacz zdecyduje się na rozwinięcie skrótu w języku docelowym, trzeba rozróżnić te nazwy. Czeski czytelnik przekładu *Pół wieku Polski* dowiaduje się na skutek przeoczenia tłumaczki wyłącznie o istnieniu PAN [Paczkowski 2000: 22,75].

Podsumowując, wiedza specjalistyczna oraz czytanie, które powinno cechować tłumacza tekstów naukowych, [Kozłowska 2005: 42-43], są bardzo pomocne również w poprawnym rozszyfrowaniu skrótów.

7. Wnioski końcowe dla tłumaczy współczesnych tekstów historycznych

W czeskich tekstach naukowych nadal silna jest tradycja bohemizowania. Dotyczy to również głównych elementów języka historii (abrewiatur, nazw geograficznych, nazw organizacji). Przejawy odmiennego podejścia (stosowanie nazw w języku wyjściowym w nawiasie) są niekonsekwentne.

Autorka uważa, że nieodzownym warunkiem do podjęcia się tłumaczenia współczesnych tekstów historycznych wydaje się znajomość geografii (również geografii historycznej), historii ogólnej, dziejów krajów języka wyjściowego i docelowego oraz specyfiki elementów kulturowych.

Ze względu na specyfikę tekstów specjalistycznych, w tym naukowych historycznych, optymalnym rozwiązaniem zdaniem autorki jest rozwijanie abrewiatur w języku docelowym oraz stosowanie w tym języku utrwalonych tradycją nazw miejscowych. Autorka uważa ponadto, że używanie mniej znanych nazw geograficznych w języku wyjściowym ułatwia znalezienie danego mikrotoponimu na mapie. Można wyjść z założenia, że czytelnik tekstu historycznego będzie chciał odnaleźć dany mikrotoponim.

Bibliografia

- Bagajewa I., 1993**, *O nazwach geograficznych w ujęciu translatorycznym*. [w:] «Przyczynki do teorii i metodyki kształcenia nauczycieli języków obcych i tłumaczy w perspektywie wspólnej Europy. Materiały z XVI Sympozjum ILS UW», F. Grucza (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 111-116.
- Baron R., 2011**, *Rejstřík zeměpisných, etnických a administrativních názvů*. [w:], Kosman, Marceli, *Dějiny Polska*, tł. J. Vitoň, Karolinum, Praha, s. 435-451.
- Davies N., 2003**, *Rising '44: The Battle for Warsaw*. London: Macmillan.
- Davies N., 2005**, *Boj o Varšavu: povstání Poláků proti nacistům 1944*, M. i A. Valentovi, Praha, Prostor.
- Dvorecký M., 2006**, S čím a ako pracujú prekladatelia v oblasti archeológie, [w:] *Odborný preklad. Tvorba a využívanie prekladových, terminologických a výkladových slovníkov 2*, E. Gromová (red.), AnaPress, Bratislava, s. 53-62.
- Dvorecký M., 2007a**, *Reálie v odbornom texte na príklade textových žánrov archeológie*, [w:] *Preklad a kultúra 2*, E. Gromová (red.), Nitra, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, s. 265-279.
- Gajda S., 1982**, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*. Warszawa-Wrocław.
- Hejwowski K., 2007**. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hlavsa Z., red., 1998**. *Pravidla českého pravopisu*, Praha, Academia.
- Chwalba A., 2005**, *III Rzeczpospolita. Raport specjalny*, , Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Chwalba A., 2009**, *Polsko 1989-2008: dějiny současnosti..* Brno, CDK.
- Kasprzakowa J. i in., 1972**, *Polski ruch robotniczy. Zarys historii*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kasprzakowa J. i in., 1975**, *Dějiny polského dělnického hnutí*, tł. V. Boudyšová i J. Jersák, Praha, Nakladatelství Svoboda.
- Kisielewski T. A., 2007**. *Gibraltar '43. Jak zginął generał Sikorski*, Świat Książki, Warszawa.
- Kopczyńska M., 2015**, *Przekład tekstów specjalistycznych - oczekiwania i wyzwania i praktyka*. [w:] «Rocznik Przekładoznawczy», 10, UMK, Toruń, s. 113-126.
- Kopeček L., 2001**, Andrzej Paczkowski, Pół století dějin Polska 1939 – 1989. [recenzja]. *Středoevropské politické studie*, III(4).
- Kosman M., 2007**, *Polska w drugim tysiącleciu. Czasy narodu i państwa szlacheckiego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kosman M., 2007**, *Polska w drugim tysiącleciu. Dzieje nowoczesnego narodu i państwa*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kosman M., 2011**. *Dějiny Polska*, tł. J. Vitoň, Karolinum, Praha.
- Kozłowska Z., 2005**, *O przekładzie tekstu naukowego (na materiale tekstów językoznawczych)*, wyd. II red., Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Kraus, J., red., 2014.** *Nový akademický slovník cizích slov*, Academia, Praha.
- Krijtová, O. i ter Harmsel Havlíková, V., 2013.** *Pozvání k překladatelské praxi. Kapitoly o překládání beletrie*, vyd. II red, Praha. Apostrof.
- Kurkowska, H. i Skorupka, S., 2001.** *Stylistyka polska. Zarys*, Wyd. PWN, Warszawa.
- Lambeinová L., 2016,** Bibliografia komentowana przekładów współczesnych tekstów naukowych i popularnonaukowych - w parze języków polski - czeski z zakresu historii XX wieku, [w:] « *Tom Jubileuszowy KSI* », J. Getka (red.), KSI WLS, Warszawa [w druku].
- Lewicki R., 2000,** *Obcość w odbiorze przekładu*, Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Maršálek, Z., 2006.** *Norman Davies: Boj o Varšavu. Povstání Poláků proti nacistům 1944.* [recenzja], [w:] «*Dějiny a současnost*», 7, NLN, Praha, s. 47.
- Mickiewicz, A., 1882,** *Pan Tadeáš, čili, Poslední nájezd na Litvě*, tl. E. Krásnohorská, Praha, Ed. Grégr.
- Mickiewicz, A., 1969,** *Pan Tadeáš čili Poslední nájezd na Litvě. Šlechtický příběh z r. 1811 a 1812 ve dvanácti zpěvech*, tl. E. Sojka, Odeon, Praha.
- Modzelewski K., 2015,** *Zaženem dějin klisny! Vyznání potlučeného jezdce*, Ostrava, tl. P. Šustrová, Občanské sdružení PANT.
- Paczkowski A., 1996,** *Pół wieku dziejów Polski. 1939-1989*, wyd. II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Paczkowski A., 2000,** *Pół století dějin Polska (1939-1989)*, tl. P. Šustrová, Academia, Praha.
- Paczkowski A., 2003.** *The Spring Will Be Ours. Poland and the Poles from Occupation to Freedom*, tl. J. Cave, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
- Sobol E., red., 2005.** *Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wojtasiewicz O., 1992.** *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wyd. Tepis, Warszawa.

Žródla elektroniczne

Křen, M i in., SYN2015: *reprezentativní korpus psané češtiny*, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015, dostup 20. 05. 2016, adres: <http://www.korpus.cz>

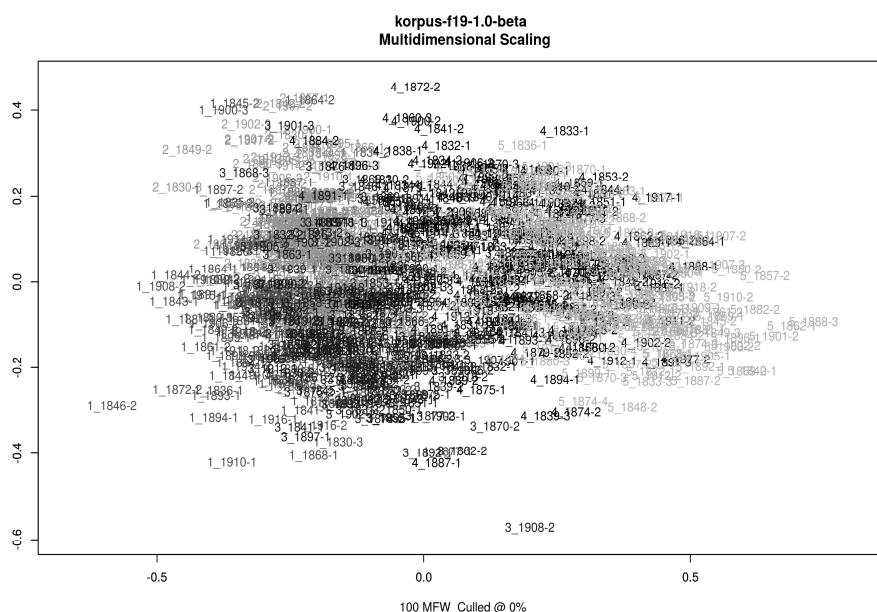
**JOANNA BILIŃSKA, MAGDALENA DERWOJEDOWA,
MONIKA KWIECIEŃ,**
Uniwersytet Warszawski
WITOLD KIERAŚ
Polska Akademia Nauk

MIKROKORPUS POLSZCZYŹNY 1830-1918

Korpus, który przedstawiamy, jest korpusem roboczym analizatora morfologicznego¹⁰¹. Składa się on z 1000 próbek o długości 1000 segmentów każda. Teksty, z których wybieraliśmy próbki, pochodzą z lat 1830-1918, odpowiadają więc drugiej połowie doby nowopolskiej [por. Klemensiewicz, 2002]. Zostały one równo podzielone na pięć podkorpusów odpowiadających stylom funkcjonalnym „Słownika frekwencyjnego polszczyzny współczesnej” [Kurcz i in. 1992, dalej SFPW]: podkorpus popularno-naukowy, drobnych wiadomości prasowych, publicystyki, prozy artystycznej i dramatu artystycznego. Przyjęty podział różni się od doboru tekstów w NKJP [Przepiórkowski i in. 2012], jak i w korpusie barokowym KorBa [Gruszczyński i in. 2013], ponieważ uznaliśmy, że podział SFPW jest odpowiedniejszy dla tekstów dawniejszych: za przybliżenie mowy trzeba przyjąć teksty dramatyczne, teksty religijne nie muszą być wyodrębniane w takim stopniu, jak w wieku XVII, natomiast warto uwzględnić rodzącą się terminologię naukowo-techniczną oraz codzienność odbijającą się w prasie. Musimy zastrzec, że celem korpusu było dostarczenie jak najbardziej zróżnicowanych danych do analizy morfologicznej, a nie badania leksykalne polszczyzny II poł. XIX w. (choć w pewnym zakresie badania te są możliwe, por. [Derwojedowa i in. 2014]). Ze względu na ten cel istotne są zmiany

¹⁰¹ Korpus jest dostępny na stronie projektu *Automatyczna analiza fleksyjna tekstów polskich z lat 1830-1918 z uwzględnieniem zmian w odmianie i pisowni*, DEC-2012/07/B/HS2/00570, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki; <http://www.f19.uw.edu.pl>.

systematyczne i typowe, obejmujące zjawiska fleksyjne i ortograficzne. Badanie recepcji tekstów, ich społecznego oddziaływania, percepcji języka są z tego punktu widzenia przedsięwzięciem zupełnie innym. Warto jednak wspomnieć, iż testy (analiza skupień, analiza wielowymiarowa, por. [Eder i in. 2013]) dowodzą, że teksty rozkładają się wyraźnie między style (por. rys. 1).

Rys. 1. Skalowanie wielowymiarowe korpusu.
(kolorowa miniatura na tylnej okładce tomu – przyp. red.)

Jako nadrzędną przyjęliśmy zasadę, że do korpusu trafiają jedynie teksty oryginalnie napisane po polsku¹⁰² w wersji pierwodrukowej. W przypadku utworów literackich publikowanych najpierw w odcinkach w prasie, potem zaś w postaci książkowej, za pierwsze wydanie uznaliśmy wydanie książkowe. W przypadku tekstów z prasy i czasopism, niepodpisanych lub podpisanych jedynie inicjałami, nie da się z całą pewnością stwierdzić, czy nie zostały przetłumaczone z prasy zagranicznej, gdyż informacja taka nie była oczywistym zwyczajem, przyjęliśmy, że są to teksty polskie.

Próbka w korpusie to w rzeczywistości kilka plików: fragment tekstu ciągłego (por. rys. 2-4), jego metryczki (por. rys. 5) oraz źródła — skanu zawierającego plik w formacie źródłowym (zwykle .pdf, .djvu, .png lub .jpg). W przypadku krótkich tekstów plik lub pliki źródłowe obejmują kompletny

¹⁰²

Za taki uznaliśmy *Księcia niezłomnego* J. Słowackiego.

tekst; w przypadku dłuższych, źródłem jest fragment odpowiadający tekstowi próbki.

A. Nakwaska, *Ślubna obrączka: powieść narodowa*, 1831 (1831 4.1)

Nieco zwiędła piękność Laury, wiele sobie jeszcze w swoim mniemaniu o własnych wdziękach i ich uroku obiecywała. Zdawało iéy się zawsze, że jeszcze iest piękną bo nią kiedyś była. Ale co gorzéy, zdawało iéy się że iest dowcipną i zabawną, a tém nigdy iéy być nie dozwoliło niebo. Laura domyślaiąc się, że iéy wdzięki niestety troszkę mniéy iak dawniéy czynią już wrażenia; a że zawsze potrzebowała się bawić, tańcować i stroić, wzięła się na inny sposób: ulegaiąc nieubłaganym skutkom czasu, stała się ogólną doradczynią matek, młodych mężatek i panienek na wydaniu. Wszystkie modniarki podciągnęła pod swą krytykę. Towarzystwo żadne nie było eleganckie, kiedy ona listy Dam na nią proszonych nie dyktowała. To wszystko Pani D. umiała tak zgrabnie o sobie powiedzieć, i tak to zręcznie Pani Różewskiéy wyperswadować, że ta ostatnia nic bez rady pani Laury przedsięwziąć nie śmiała; a pani Laura, w dobraném gronie swoich przyjaciółek, {{de la société par excellence}}, iak ią nazywała, mówiła o pani Różewskiéy: {{Pauvre femme, elle est si bornée! Sa filie est riche et assez bien; il faut que j'en fasse quelque chose... Je me dévoue en femme d'esprit, et mon assiduité dans cette maison,}}

Z. Kramsztyk, *Cel jako wskazówka badania*, „Krytyka Lekarska”, 1/5, 1897 (1897 1.1)

Poznać świat — to znaczy ułożyć wszystko, co się zmysłom naszym nasuwa, w jeden ciąg porządný i nieprzerwany, w system zjawisk, związanych z~sobą węzłem konieczności. Bo zasadą, podstawą, nauki jest to przekonanie, że świat z całą swoją różnaitością stanowi jedność i całość. Tym węzłem, który służy do połączenia wszystkich zjawisk świata, jest dla nas zasada przyczyny: zjawisko każde staramy się odnieść do innych zjawisk, z których, jako z przyczyn, koniecznie wypływa; a tak postępując coraz dalej, dążymy do objęcia całości i wierzymy, że na tej, i jedynie na tej, drodze zadanie nauki spełnimy, osiągniemy poznanie zupełne. Ale płodnem dla nauki jest i zadanie odwrotne: zasada celu. Chcąc zgłębić jakieś zjawisko, złączyć je z innemi, możemy zapytać nie tylko: zkad to zjawisko powstało? ale i: po co ono istnieje, dla jakich innych zjawisk i przedmiotów jest ono korzystnem, jakie inne zjawiska od niego zależą, jaki jest cel jego? W wytworach przemysłu ludzkiego to pytanie o cel zawsze wyraźnie stawiamy, a odpowiedź na nie również jest dla nas nauczającą, nieraz i bardziej nauczającą, niż pytanie o przyczynę układu czy zjawiska.

W .Rapacki, Odbijanego, komedia w pięciu aktach (1888 5.1)

[[Starosta.]] #(do kozaczka)#; Nalej mu!
[[Paweł.]] #(biorąc kielich)# Za przezacne drogie zdrowie wasze!
#(pije)# Ha! po miodzie gładko i słodko interesik nasz pójdzie.
Wczoraj w Glinianach miałem to szczęście widzieć dostojne oblicze
pańskie i jego małżonki.
[[Starosta.]] #(odkrząknąwszy mocno)# {{Ad rem}}!

Metryczka (1841 4.3)

autor: Jankowski, Placyd
tytuł: Zaścianek: niedawna kronika
data wydania: 1841
miejsce wydania: Wilno
redaktor:
tytuł książki:
tytuł gazety, czasopisma, serii wydawniczej:
nr:
wydawnictwo: T. Glücksberg
numery stron: 138-146
styl: proza
źródło: Polona
link: <http://www.polona.pl/item/44025/72/>

Nazwy plików odzwierciedlają ich strukturę, tzn. informują o roku wydania pierwodruku, z którego pochodzi próbka (pierwsze cztery znaki), stylu (numery 1-5, oznaczające kolejno: teksty popularnonaukowe, drobne wiadomości prasowe, publicystykę, prozę artystyczną, dramat artystyczny), numer kolejny próbki w danym roku i stylu. Po numerze następuje określenie typu próbki: tekstu — *sample*, metryczki (metadanych) — *meta*, skan pełnego utworu — *source*, a w przypadku fragmentu — *cut*, a po nim rozszerzenie typu pliku; *sample* i *meta* są zawsze plikami tekstowymi (.txt), typ pliku skanu zależy od formatu źródłowego zasobu, może to być format DjVu (.djvu), PDF (.pdf) lub graficzny JPEG (.jpg). Tak więc pliki 1855_4.2_sample.txt i 1855_4.2_meta.txt są tekstem i metryczką drugiej próbki prozy artystycznej z 1855 r.

Tekst ciągły — właściwa próbka tekstu do badania — jest możliwie wiernym odwzorowaniem tekstu głównego. Z tego powodu zachowana została oryginalna pisownia, nawet z pomyłkami. W próbkach zostały oznaczone przypisy, fragmenty nieczytelne, didaskalia, kilkuwyrazowe fragmenty w języku obcym itp. W podkorpusie dramatu dodatkowo

oznaczyliśmy inne elementy metatekstowe (nazwy aktów, scen oraz partii) — dzięki temu, kiedy tekst jest przetwarzany maszynowo, można je pominąć; w przeciwnym razie, jako powtarzające się, zakłócałyby statystyki występowania wyrazów. Zastosowaliśmy też kilka innych konwencji notacyjnych, by oddać pewne cechy skanów. Skany zawierają niekiedy fragmenty nieczytelne, powstałe w wyniku błędów skanowania bądź — znacznie częściej — zniszczenia papierowego egzemplarza tekstu źródłowego. Postanowiliśmy, że nie będą one odtwarzane, ale zostaną oznaczone przez podwójne nawiasy klamrowe i wielokropek ({...}), por. rys. 6). Tak samo zostały oznaczone fragmenty tekstu napisane w języku innym niż polski — w prezentowanym korpusie są to przede wszystkim partie dialogów po francusku (por. rys. 2). Taką decyzję podjęliśmy, ponieważ pełne wypowiedzenia w języku obcym nie są przedmiotem zainteresowania osób przetwarzających tekst polski, wyodrębnienie zaś umożliwia ich pominięcie. W przypadku pojedynczych wyrazów konieczne jest najpierw zbadanie ich frekwencji — mogą one być cytatami dobrze zdomowionymi w polszczyźnie.

Próbka z licznymi uszkodzeniami „Dziennik Kujawski” 1893 (1893 2.1).

Można się był spodziewać, że mowa ks. Jażdzewskiego mianowicie z powodu wzmianki o kanclerzu pobudzi dzienniki niemieckie do oświadczeń, które nie wypadną na naszą korzyść. Tak się istotnie stało. Dzienniki liberalne różnych {...}dcieni, szczególnie jednakże liberalno-żydowskie, jak np. "Berliner Tageblatt" zaczepiają namiętnie Polaków. "Co ma kanclerz Caprivi do czynienia {...} nauką języka polskiego? Nie ma on w tej {...}prawie głosu. Najwyżej mógł wysłuchać prze {...}ówienia przywódcy deputacyi, a w tym wzglę {...}zie kanclerz jest {...}trzem nielada. Żaden pru {...}ki minister oświaty nie przyłoży ręki, aby rząd pruski w dawnych ziemiach polskich miał {...}rześladować, albo upośledzać żywioł niemiecki.

Ponieważ zachowujemy tylko układ akapitów, a nie stron czy kolumn, przypisy zostały odnotowane w próbkach w tekście bezpośrednio po odsyłaczu, wyodrębniliśmy je za pomocą nawiasów klamrowych ({...}, por. rys. 7). Szczególne zasady zastosowaliśmy w próbkach dramatu artystycznego, wynikają one z jego specyfiki. Nazwy partii zostały oznaczone podwójnymi nawiasami kwadratowymi ([...]), natomiast didaskalia — znakami # (#...#). Rozwiązania te, jak już wspomniano, wprowadziliśmy ze względu na możliwe zaburzenia statystyki wyrazów w korpusie (por. rys. 4).

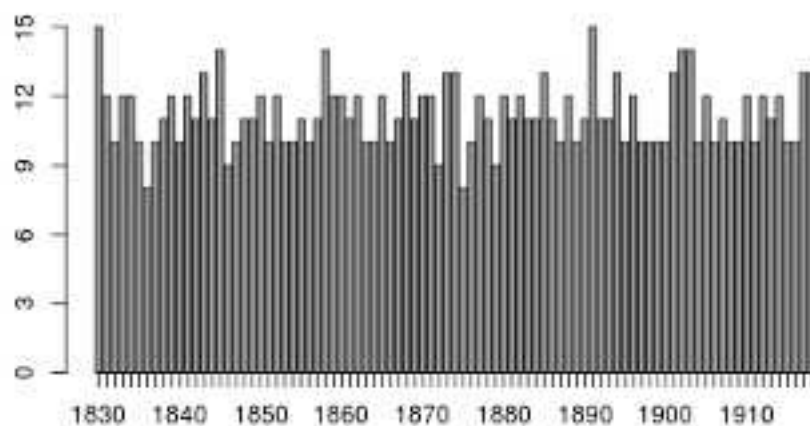
Rysunek 7. E. Romer, Stanisława Staszica „O ziemiorodztwie Karpatów”,
1911 (1911 1.1)

Tą ostatnią obserwację wyprzedził Staszic jako morfolog współczesnych 1) {1} Por. Atlas geol. Galicyi. Zeszyt II., por. też Kosmos 1909, str. 684.}}. Gdy mówi o dolinach Tatr i Karpat wymienia znamiona sieci konsekwentnej i subsekwentnej, młodej i starej. „W tamtych górach w każdym wądole oboczne debry są z początku zawsze niskie, a dopiero w zapuszczeniu się w ich głąb, coraz wyżej się wznoszą. Tu na samym wchodzie w holicę, zaraz po jednej i drugiej stronie, jak całe góry stoją wysokie ściany. W górach ościennych doliny rozciągają się najczęściej równolegle z kierunkiem głównej góry, w górach pierwotnych najczęściej holicę leżą prostopadle do głównego grzbietu”. (102). Widzieć musiał Staszic i poznać krainę pojezierną nad Bałtykiem, na Litwie, gdy ją krótko, a jednak tak trafnie określa „miejscami wśród wielości wód wyspami zdają się ziemie” (6). Ale zdawał sobie też Staszic sprawę z zasadniczej różnicy morfologicznej, która istnieje między jeziernymi basenami niżu a górnych piąter tatrzańskich. Nakreślając te różnice wszechstronnie dochodzi Staszic do następującego wniosku: „Położenie jeziora gór pierwotnych, zdaje się więcej zbliżać w podobieństwie, na pierwszy rzut oka, do jezior znajdujących się w żuchwach wygasłych gór otchłannych. Lecz pilniejsza uwaga, wielką i między nimi odkrywa różnicę” (128). Trudno zamilczeć w tym miejscu o poglądach słynnego morfologa francuskiego de Martonne'a 2) {{2} De Martonne: Recherches sur la periode glaciaire. Bull. Soc. de sciences. Bucarest. 1900. T. X. No 4. p. 29.}}, który niedawno jeszcze zwracał uwagę na podobieństwo form cyrku i kaldery i uważał za stosowne podkreślać dobitnie subtelne różnice tych krajobrazów.

Ze względu na nasz cel, czyli pozyskanie form do słownika fleksyjnego, pożądane było, aby teksty w korpusie były jak najbardziej zróżnicowane. Staraliśmy się więc uwzględnić nie tylko jak największą liczbę źródeł, ale też jak najróżnorodniejsze grono autorskie. Trudno jest bez szczegółowych badań ustalić dokładną liczbę autorów, nie wszyscy są bowiem podpisani imieniem i nazwiskiem — przede wszystkim w prasie, w której krótkie wiadomości tylko wyjątkowo opatrywano podpisem. W sumie anonimowych próbek jest 277. Roboczo przyjęliśmy, że teksty podpisane różnymi inicjałami należą do różnych osób, a teksty anonimowe mają różne autorstwo, jeśli pochodzą z różnych źródeł. Tak rozumiane różne autorstwo ma około 650 z 1000 tekstów. Niektórzy autorzy są reprezentowani w więcej niż jednej próbce (nigdy jednak w tym samym roku w jednym stylu), w więcej niż jednym stylu. Do najczęściej cytowanych

autorów należą Juliusz Słowacki, Józef Ignacy Kraszewski, Eliza Orzeszkowa — po 10 próbek w trzech podkorpusech, Stanisław Przybyszewski — 8 próbek w trzech podkorpusech, Józef Korzeniowski — 8 próbek (wyłącznie dramaty), Józef Dzierzkowski i Michał Bałucki — po 7 próbek w dwóch podkorpusech. Ogółem autorów przywoływanych więcej niż raz jest 106. W kwestii autorstwa polegaliśmy na danych bibliotecznych. Jeśli wskazywały one jednoznacznie na pseudonim, informację o prawdziwym autorze podajemy dodatkowo. W przypadku autorów posługujących się wieloma pseudonimami autorstwo liczyliśmy łącznie.

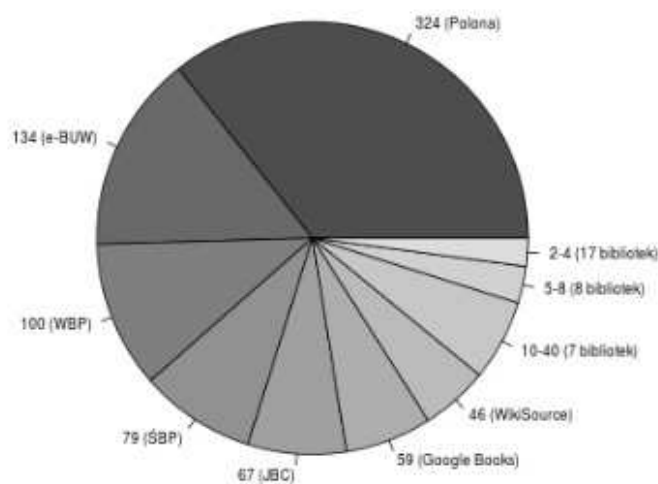
Zadaniem stosunkowo łatwiejszym okazało się równomierne rozłożenie zgromadzonego materiału w przedziale czasu, który nas interesuje. Dla każdego roku w każdym podkorpuse stylistycznym istnieje przynajmniej jedna próbka reprezentująca dany rok. Liczba próbek danego stylu w danym roku nigdy nie przekracza czterech. W przekroju całego korpusu każdy rok jest zatem reprezentowany przez co najmniej 5 próbek, ale nie więcej niż przez 20. W praktyce ten rozrzut jest jeszcze mniejszy — dla najsłabiej reprezentowanych lat zgromadziliśmy po 8 próbek. Większość lat jest reprezentowana przez 10-13 próbek. Przeciętna liczba próbek na rok wynosi ok. 11, wartość ta wyznacza też medianę zbioru. Rozkład próbek w poszczególnych latach pokazuje rys. 8.

Rys. 2. Liczba próbek w kolejnych latach

Choć staraliśmy się stworzyć zasób jak najbardziej zróżnicowany, nie dobieraliśmy tekstów ze względu na różnice regionalne. Jest tak z kilku powodów. Po pierwsze, nie jest jasne, w jakich proporcjach należałoby dobrać dzieła — piśmiennictwo w zaborach i na emigracji w różnych latach rozwijało się nierównomiernie. Po drugie, o czym już wspominaliśmy, ze względu na nasz cel rzeczywista frekwencja i dyspersja konkretnych form wyrazowych nie jest bardzo istotna, wystarczą jedynie ich poświadczenia. Po trzecie wreszcie, proporcjonalne dobranie tekstów z różnych obszarów, w których wydawano książki i prasę w języku polskim, byłoby bardzo trudne ze względu na ograniczoną dostępność tekstów zdigitalizowanych z niektórych ośrodków, a jeszcze mniejszą — źródeł dobrej jakości. Z tego powodu prawie 2/3 tekstów to dzieła wydane w Warszawie (blisko 40%), Lwowie i Krakowie, wraz z tekstami z Paryża, Wilna, Petersburga i Lipska tworzą one blisko 90% korpusu. Pozostałe 68 ośrodków wydawniczych reprezentowanych jest kilka razy, z czego 39 — tylko raz.

Najwięcej dobrej jakości źródeł pochodzi z dużych ośrodków akademickich, w których prowadzone są zakrojone na dużą skalę projekty digitalizacji archiwów bibliotecznych, takie jak e-Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Małopolska Biblioteka Cyfrowa, Górnośląska Biblioteka Cyfrowa czy Polona udostępniająca zbiory Biblioteki Narodowej. Dzięki temu zarówno wydawnictwa książkowe, jak i prasa lokalna z tych obszarów Polski mają postać cyfrową i są dostępne publicznie. W sumie skorzystaliśmy z zasobów 43 bibliotek, ale 54% próbek pochodzi z trzech (por. rys. 9).

Rys. 9. Udział próbek z poszczególnych bibliotek cyfrowych

Jak już pisaliśmy, nasz korpus służy jako baza wiedzy o języku niezbędna, by zmodyfikować analizator morfologiczny — rozszerzyć jego możliwości o analizę tekstów dawniejszych (a docelowo też dawnych). Dlatego każdą z próbek, a także każdy podkorpus zbadaliśmy wstępnie niemodyfikowanym analizatorem. Ogólnie rzecz biorąc, liczba nierozpoznanych segmentów spada, jak można się spodziewać, z im nowszą próbką mamy do czynienia, i waha się od ok. 5% do ok. 15% dla całego stylu i od niespełna 2% do ok. 25% w przypadku najlepszej i najslabszej próbki w stylu. Najlepsze wyniki zanotowaliśmy dla prozy artystycznej, co należy tłumaczyć tym, że tradycyjnie jest to język o najlepszej reprezentacji w słownikach, a te stanowią podstawę wszystkich narzędzi do przetwarzania języka naturalnego [por. Saloni i in. 2015, Woliński 2014]. Z tego powodu bardzo zbliżony jest wynik publicystyki — kolejnego stylu zwykle uwzględnianego w podstawach materiałowych słowników. Najslabsze wyniki zanotowaliśmy w przypadku podkorpusu dramatycznego — w tekstach tego typu jest stosunkowo dużo nazw własnych, wyrazów potocznych, wykrzykników itp.

Pokrótkę scharakteryzujemy poszczególne podkorpusy.

Podkorpus tekstów popularnonaukowych obejmuje próbki z monografią i podręczników oraz z artykułów naukowych i popularnonaukowych ukazujących się w czasopismach. Są to przede wszystkim rodzące się polskie (i pisane po polsku) periodyki popularyzujące osiągnięcia naukowe tych czasów, przede wszystkim przyrodnicze. W zbiorze tym czasopisma i książki są prawie tak samo liczne. Najliczniej reprezentowanymi czasopismami są „Biblioteka Warszawska”, „Kosmos”, „Ateneum” i „Wszechświat” — pochodzi z nich $\frac{1}{5}$ wszystkich tekstów podkorpusu, co wynika w głównej mierze z tego, że są to periodyki ukazujące się najdłużej w interesującym nas okresie: pierwszy z nich przez ponad siedemdziesiąt lat, pozostałe przez końcowe trzydziestolecie¹⁰³. Część tekstów popularnonaukowych pochodzi z dzieł i czasopism poświęconych określonym zagadnieniom lub dziedzinom, np. budowie kopalń, budowie geologicznej Beskidów, medycynie („Krytyka Lekarska”, „Zdrowie”), filozofii („Przegląd Filozoficzny”), chemii („Chemik Polski”), farmacji („Pamiętnik Farmaceutyczny Krakowski”) czy fotografii („Światło”). Najczęściej cytowanymi autorami są znani popularyzatorzy wiedzy — fizyk Stanisław Kramsztyk oraz zoolog i ewolucjonista Józef Nusbaum-Hilarowicz (po 4 próbki). Włączyliśmy też więcej niż jedną pracę kilku innych autorów, m.in. Mariana Smoluchowskiego, Eugeniusza Romera, Tytusa Chałubińskiego czy Jana Nieciśława Baudouin de Courtenay.

¹⁰³ „Kosmos” jest w tym gronie rekordzistą, ukazuje się do dziś. Jako kwartalnik, wydawany w nowym miejscu, ukazuje się też „Wszechświat”.

Wiele tekstów, z których pobrano próbki do podkorpusu popularnonaukowego, zostało odnalezionych dzięki internetowemu katalogowi HINT (www.hint.org.pl).

Analizator morfologiczny najlepiej poradził sobie w podkorpusie popularnonaukowym z próbką tekstu Z. Kramsztyka z 1897 r. (1,3% nierozpoznanych segmentów, por. 5), najslabiej – co nie dziwi – z jednym z tekstów najdawniejszych, fragmentem „O topografii gór” F. Paszkowskiego (1830), w którym nie rozpoznał ok. 25% wyrazów (por. tekst poniżej). Jak widać, przyczyną tak dużej liczby wyrazów nierozpoznanych jest nie tylko odmienna od współczesnej pisownia, ale też wyrazy obce przyswojone w różnym stopniu (*feldspat*), specjalistyczne oraz proponowane terminy polskie, które ostatecznie się nie przyjęły (*blasczeń*).

F. Paszkowski, *O topografii gór*, 1830 (1830 1.2)

Dawne te Lawy wulkanicznych roztopionych skał, stanowią osobną i obszerną dzielnicę niepodległą ([[terrains indépendans]]) skał zagadliwych, ([[problematiques]]), iakimi są Trachyty i Basalty ; massy lite z feldspatu i Hornblendy, (rogomienia) albo z feldspatu i Augitu {1} Augit, ([[Pyroxène]]) nazwany tak od blasku; więc spolszczyć go można na blasczeń.} złożone, które Cordier nazwał skałami ogniorodnymi ([[roches pyrogènes]]), a które przez niego i przez Fleriau de Bellevue oryktognostycznie rozkładane {2} [[Journal de Physique]] Tom LI. LX. i LXXIII.}, dotąd w sposobie powstania swojego nie są docieczone. Liczą się one do utworów wulkanicznych, bo neptunicznych

pochód całe wyłączaia, ale żadnego niemaia podobieństwa do Law terażniejszemi gorzelcami wymiatanych.

Trachyty są porfyrowatemi skałami częstokroć dziurkowatemi, chropowatemi na dotknięcie i przeto tak przez Haüy nazwane, Trachys, szorstki, nierówny. {1} Można go nazwać szorstcień.}

Dolomieu policzył ie do granitowych i porfyrowatych Law, a Buch nazwał ie Trappo Porfyrami. Są one albo same albo złączone z innemi oryktognostycznie różnemi skałami, iakoto Perlity, Obsydiany, gębczenie {2} Gębczeń, pumex, pumite, Bimstein nie iest żadnym osobnym rodzajem skały, ale belkowatym, włóknistym stanem w który pewne wulkaniczne skały przechodzą; Haüy odróżnił i w Klasyfikacyi swoiey położył Trachyt, Perlit i Obsydian, jako sposobne do tego stanu przechodzić.} i inne dotąd nieopisane. Nigdzie ich niema w prądach iak nowe Lawy, ale po wszystkich częściach ziemi wznoszą się to w grona górzyn, iak Wygorzelec w Węgrzech.

Drugi podkorpus, złożony z drobnych tekstów prasowych, składa się w zdecydowanej większości z krótkich informacji zamieszczanych w prasie codziennej największych polskich miast. Oprócz prasy codziennej uwzględniono również gazety ukazujące się dwa razy w tygodniu, raz w tygodniu i raz na dwa tygodnie, zwłaszcza w przypadku prasy z mniejszych miejscowości, w których gazety codzienne się nie ukazywały.

Jest to podkorpus zdecydowanie najbardziej zróżnicowany pod względem miejsca wydania. Choć dominuje tu prasa warszawska (75 z 200 próbek), zawiera on próbki z prasy wydawanej np. na Kujawach czy w Galicji Wschodniej, Zaolziu, a nawet na Warmii i Mazurach, często z niedużych miejscowości (np. Pelplin, Inowrocław, Chełmno, Suwałki, Kielce, Kołomyja, Racibórz).

Jest to również podkorpus stosunkowo najbardziej jednolity pod względem tematyki tekstów — w zdecydowanej większości są to krótkie notki poświęcone polityce krajowej i zagranicznej oraz bieżącym wydarzeniom lokalnym i regionalnym.

Najczęściej przywoływane periodyki to „Gazeta Lwowska”, „Gazeta Warszawska” — po kilkanaście próbek. Kilka tekstów zostało zaczerpniętych z „Kurjera Warszawskiego”, „Tygodnika Petersburskiego”, krakowskiego „Czasu”, „Gazety Wielkiego Xięstwa Poznańskiego”, „Dziennika Poznańskiego” i warszawskiej „Gazety Polskiej”. Wszystkie one ukazywały się przez kilkadziesiąt lat, więc ich większa obecność w korpusie jest uzasadniona. Reprezentowane są także tytuły ukazujące się krótko i bardzo krótko, jak na przykład „Złodziej Polityczny” wychodzący przez kilka miesięcy w trakcie powstania listopadowego czy „Pszczola”, którą wydawano przez cztery miesiące na przełomie 1861 i 1862 r.

Prasa nie odbiega, jeśli chodzi o zmiany językowe, od tekstów popularnonaukowych (23 segmenty w najlepiej rozpoznanej, 253 w najslabiej rozpoznanej próbce), choć w tym wypadku głównym źródłem nierozpoznanych fragmentów są odmienne postaci ortograficzne lub dawne postaci odmiany.

Podkorpus publicystyczny składa się w części z tekstów drukowanych w prasie i czasopismach, w części zaś — w wydawnictwach książkowych. Dominują (ok. 70%) teksty wydane w największych polskich miastach: Warszawie, Lwowie, Krakowie i Poznaniu. W publicystyce więcej niż w innych podkorpusach jest, co zrozumiałe, tekstów wydanych za granicą, przede wszystkim w Paryżu, ale też w Londynie, Genewie i Dreźnie.

Jest to również styl, w którym pojawia się najwięcej próbek anonimowych — stanowią one prawie połowę, jeśli zaliczyć do tej grupy teksty sygnowane wyłącznie inicjałami, godłem lub przez autora zbiorowego (*Redakcja, Duchowieństwo Rzymsko-Katolickie Wielkiego Xięstwa Poznańskiego*). Najczęściej cytowanymi autorami są Stanisław Przyby-

szewski, Józef Ignacy Kraszewski, Walerian Kalinka, Juliusz Słowacki, Ludwik Mierosławski, Karol Libelt, Julian Klaczko, Aleksander Jełowicki, Stanisław Bełza i Kazimierz Bartoszewicz. Próbkę publicystyczną należą do lepiej rozpoznawanych, co należy przypisać, jak sądzimy, przede wszystkim dużemu udziałowi języka ogólnego, unikaniu cytatów obcych, terminów fachowych itp.

Podkorpus prozatorski to głównie próbki z powieści i opowiadań. Wyjątek stanowi siedem próbek z powieści poetyckich i poematów epickich — w metryczce dostały one specjalne oznaczenie: proza wierszowana, ponieważ może to być informacja przydatna podczas maszynowego przetwarzania tekstu. Próbkę te zostały włączone do korpusu, ponieważ stanowią typowe teksty pierwszego dwudziestolecia, które obejmujemy opisem. Z wyjątkiem fragmentu opowiadania, pochodzącego z czasopisma „Dziennik Literacki” (próbka 1852_4.1), wszystkie pozostałe zostały opublikowane w książkach. Najczęściej cytowanymi autorami są Józef Dzierzkowski, Eliza Orzeszkowa, Józef Ignacy Kraszewski, Michał Bałucki, Artur Gruszecki, Zygmunt Krasiński, Edward Lubowski i Waleria Marenné. Blisko połowa to dzieła wydane w Warszawie, wraz z publikacjami z Lwowa, Wilna i Krakowa stanowią one 3/4 podkorpusu. Blisko 10% to publikacje zagraniczne: z Paryża i Lipska. We wczesnych utworach, lekkich romansach sporo jest partii francuskich (por. rys. 4), w późniejszych nierozpoznane są głównie dawniejsze formy odmiany.

Na podkorpus dramatu artystycznego składają się próbki z utworów dramatycznych różnego typu — od najważniejszych utworów literatury polskiej XIX i początku XX w. jak „Dziady”, „Kordian” czy „Wesele” aż po libretta operetek i wodewilów. Jest to jedyny podkorpus, w którym istotną część (ok. 1/3) stanowią utwory wierszowane. Informacja ta została podana w metryczce. Najczęściej cytowani autorzy dramatyczni to Józef Korzeniowski, Władysław Koziebrodzki, Stanisław Wyspiański, Juliusz Słowacki i Stanisław Bogusławski. Około 1/4 korpusu stanowią teksty wydane w Warszawie, 1/5 — we Lwowie i niemal tyle samo w Krakowie, a więc w dużych ośrodkach teatralnych.

Nawet tak niewielki korpus można wykorzystać nie tylko jako źródło danych analizatora, ale również do badania procesów zachodzących np. we fleksji czy pisowni [por. Derwojedowa i in. 2016], a także do badań składni — korpus, którym dysponujemy, zawiera ponad 11 tys. zdań. Wyraźne rozdzielanie tekstów w stylach (na co wskazują wspomniane na początku analizy, por. rys. 1) pozwalają stawiać ostrożne hipotezy co do różnic pomiędzy podkorpusami, przynajmniej w zakresie własności fleksyjnych czy ortograficznych.

Bibliografia

Derwojedowa i in. 2014 Derwojedowa, M., Kieraś W. Skowrońska, D. Wołosz, R. *Zasób leksykalny polszczyzny II poł. XIX wieku a możliwość automatycznej analizy morfologicznej tekstów z tego okresu* [w:] M. Gębka-Wolak, J. Kamper-Warejko i A. Moroz (red.), *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, Toruń 2014.

Derwojedowa i in. 2016 Derwojedowa, M. Kieraś, W., Bilińska, J., Kwiecień M., *Dynamika zmian między reformami 1830-1918*, Język Polski z. 1 XCVI.

Eder i in. 2013 Eder, M., Kestemont, M., Rybicki, J., *Stylometry with R: a suite of tools*, Digital Humanities 2013: Conference Abstracts.

Gruszczyński i in. 2013 Gruszczyński, W., Adamiec, D. i Ogrodniczuk, M., *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.) – prezentacja projektu badawczego.*, „Polonica” XXXIII.

Klemensiewicz, Z. 2002. *Historia języka polskiego*. Warszawa.

Kurcz, I. i in. 1992. *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*,. Warszawa.

Przepiórkowski, A. i in. (red.) 2012 Przepiórkowski A., Bańko M., Górski, R.L. i Lewandowska-Tomaszczyk, B. *Narodowy Korpus Języka Polskiego*.

Saloni, Z. i in. 2015 Saloni, Z., Woliński, M., Wołosz, R., Gruszczyński, W., Skowrońska, D. *Słownik gramatyczny języka polskiego* Url: <http://sgjp.pl/>.

Woliński M., 2014. Morfeusz reloaded, [w:] N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, H. Loftsson, B. Maegaard, J. Mariani, A. Moreno, J. Odijk, S. Piperidis (red.) *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2014, ELRA, Reykjavík, Iceland*, s. 1106–1111.

SYLWIA TYSZKA

Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej

ZAPOŻYCZENIA ANGIELSKIE NA ŁAMACH CZASOPISMA ARCHITEKTURA-MURATOR W LATACH 2000-2009

Jak twierdzi E. Mańczak-Wohlfeld zjawisko zapożyczania jest nieuniknione w kontaktach językowych, gdyż nie istnieją tzw. czyste języki naturalne, do których nie wprowadzało by się elementów z języków obcych [Mańczak-Wohlfeld 2006: 9]. Od niedawna na skutek upadku komunizmu oraz otwarcia naszego kraju na kulturę zachodnią widoczne są wzmożone wpływy języka angielskiego. Tendencja ta występuje zarówno w języku ogólnym, jak również w językach specjalistycznych, w których wyrazy zapożyczone stanowią jeden z trzech sposobów wzbogacania systemu terminologicznego [Lukszyn, Zmarzer 2006: 76]. Jednym z takich języków specjalistycznych jest język architektury, na który przez szereg lat oddziaływały takie języki jak: łacina, niemiecki, francuski i włoski, a ostatnio również angielski. Aby sprawdzić, jakie nowe słownictwo i konstrukcje zostały przyjęte z tego języka, przeprowadzono analizę dziesięciu roczników magazynu „Architektur-Murator” będącego jednym z liczących się czasopism w branży.

Na łamach analizowanego czasopisma pojawiły się zapożyczenia formalnosemantyczne (inaczej właściwe), w których „miało miejsce zarówno zapożyczenie formy, jak i treści wyrazu” [Renz 2010: 116]. W grupie tej występują zapożyczenia:

- wyrazowe: *blob* (budynek o kształcie organicznym, np. ameby lub nurt organiczny w architekturze), *box* (nurt geometryczny w architekturze), *bulaj* (okrągłe okno od bull's eye – oko byka), *cohousing* (wspólne inwestowanie i projektowanie osiedli przez określoną wspólnotę), *design*, *designer*, *developer*, *eskalator* (schody ruchome), *fusing* (łączenie różnych gatunków szkła w różnych temperaturach, np. metoda fusingu), *hol / hall*, *kemping*, *kempingowy*, *klub*, *bar*, *landmark* (punkt orientacyjny),

(*shopping*) *mall*, *parking*, *penthouse* (elegancki apartament znajdujący się na płaskim dachu wieżowca), *pirs* (portowa budowla hydrotechniczna w postaci sztucznego półwyspu wysuniętego w głąb wody), *recykling*, *rekuperator* (wymyennik ciepła, w którym do ogrzewania powietrza stosuje się ciepło uchodzących spalin lub gazów), *reling* (stalowy podłużny wieszak z hakami), *siding*, *silikon* – *silikonowy*, *skwer*, *slums* (region miasta zamieszkały przez biedną ludność), *sprej*, *torkret* (technika dynamicznego nakładania zaprawy lub betonu, polegająca na wtryskiwaniu lub "wstrzeliwaniu" w miejsce wbudowania), *trap* (ruchome schody, drabina), *wernakularyzm* (prąd w architekturze nawiązujący do lokalnych tradycji); - frazeologiczne: *klub-bar*, *mininal art*, *open space*, *op-art* (od *optical art* - sztuka optyczna, wzrokowa, inaczej wizualizm), *pop-art* (stylizyka *pop-artu*), *showroom/show room*, *skybar*, *sky box*, *soft loft* (kompleks mieszkalne budowane od podstaw swoją formą nawiązujące do stylu przemysłowego), *street art*, *white cube* (biała przestrzeń wystawowa w kształcie sześcianu, *white cube'a*).

W badanym okresie większość analizowanych wyrazów zachowała formę angielską, natomiast substytucja graficzna odbyła się w następujących formach: *bulaj*, *eskalator*, *kemping*, *klub*, *recykling*, *rekuperator*, *silikon*, *skwer*, *sprej*, *wernakularyzm* (zamiana „c” na „k”, „a” na „e” i „v” na „w”). Przy czym forma *bulaj* to bardzo stare zapożyczenie powstałe z połączenia dwóch wyrazów angielskich *bull's eye*, czym tłumaczyć można znaczące zmiany, jakie zaszły w tym złożeniu w postaci redukcji angielskiej końcówki dopełniacza 's oraz podwojonego „l”. Z kolei w wyrazie *slums*, można również zaobserwować tzw. zjawisko depluralizacji, czyli „przyjmowania przez język polski wyrazów angielskich w formie liczby mnogiej jako rzeczowników w liczbie pojedynczej” [Mańczak-Wohlfeld 2006: 63]. W związku z tym, iż zapożyczenia te kończą się na spółgłoskę, wymawianą lub pisaną, otrzymały rodzaj męski. Formy te podlegają w języku polskim odmianie (np. *fusing* – *fusingu*). Gdy są zakończone na -e, końcówkę poprzedza apostrof, np. *penthouse'y*, *white cube'a*. Tworzą również derywaty, np. *parking* – *parkingowy*, *silikon* – *silikonowy*, *street art* - *street artowy*. Na temat zapożyczeń frazeologicznych warto zauważyć, iż niektóre z nich składają się z jednego elementu angielskiego zaadaptowanego a drugiego niezaadaptowanego.

Kolejną grupę zapożyczeń w badanym czasopiśmie tworzą kalki, czyli „wyrazy i konstrukcje odtwarzające słowa i zestawienia obce za pomocą rodzimych morfemów lub wyrazów” [E. Sękowska 2007: 47]. Wśród nich występują:

- kalki słowotwórcze (wyrazowe), np. kontr-pomnik (*counter monument*)
- frazeologiczne, np. beton samozagęszczający (*self-compacting concrete*), skojarzone wytwarzanie ciepła i energii elektrycznej (*CHP – Combined Heat and Power*), cyfrowa siatka (*digital mesh*), cyfrowe

definiowanie formy (*digital form definition*), dom inteligentny (*smart house*), beton zbrojony włóknem szklanym (*GRC - Glassfibre Reinforced Concrete*), jakość powietrza wewnętrznego (*IAQ - Indoor Air Quality*), miasto ponad miastami (*the city over the cities*), współczynnik pochłaniania dźwięku (*NRC - Noise Reduction Coefficient*), obliczeniowa generacja formy (*computational form generation*), poliester pokryty winylem (*VCP - Vinyl Coated Polyester*), polietylen o wysokiej gęstości (*HDPE - High Density Polyethylene*), wirtualny budynek (*virtual building*), włókno szklane pokryte silikonem (*silicone coated fibreglass*).

W badanym korpusie tekstów znaleziono również struktury hybrydalne zbudowane z cząstek pochodzących z różnych języków [Rostowska 2009: 180], np. *laminat* (łac. *lamina* + ang. *ate* – wielowarstwowe tworzywo stosowane do produkcji mebli, szyb i rozmaitych urządzeń) lub złożenia wyrazów z tego samego języka np., *motel* (ang. *motor* + *hotel*), *outsulation* (izolacja zewnętrzna *out* + *insulation*), *piksel* (ang. *pixel*, od *picture* + *element* – najmniejszy element obrazu), *pleksiglas* (w skrócie *pleksi* – przezroczyste tworzywo sztuczne), *upcykling* (*up* + *recycling* – forma przetwarzania wtórnego odpadów, w wyniku którego powstają produkty o wartości wyższej niż przetwarzane surowce). W przedstawionej grupie formy *outsulation* i *upcykling* powstały poprzez zamianę prefiksów *in-* na *out-* oraz *re-* na *up-*. Co ciekawe w badanych tekstach formy złożone z wyrazów z różnych języków zaobserwowano również na poziomie związku frazeologicznego, np. szkło *float*, meble *outdoor*.

Ostatnią grupę wśród badanych zapożyczeń stanowią cytaty, czyli zapożyczenia które „mają ortograficzny kształt zgodny z językiem oryginalnym; wchodzi w skład polskich zdań, ale nie wykazują znamion adaptacji fleksyjnej, nie są też aktywne słotwórczo [E. Sękowska 2007: 48]. Do tej klasy należą następujące cytaty:

- wyrazowe: *city*, *city skyline* (panorama miasta), *building placement* (umieszczanie budynku w filmie), *city placement* (umieszczanie miasta w filmie), *business lounge*, *clip in* (zaciskowy sposób montażu sufitów kasetonowych), *lay-on* (sposób montażu sufitów kasetonowych), *company town* (struktura urbanistyczna skupiona wokół fabryk i dzielnic robotniczych), *system construction management*, *downtown* (przedmieście), *facility management* (zarządzanie budynkiem), *farmscrapers* (wieżowce pełniące funkcję wertykalnych farm), *folly* (zaginająca się płaszczyzna), *food court* (strefa restauracyjna w centrum handlowym), *high-tech* (podejście wysokotechnologiczne, np. styl, technologia *high-tech*), *high-rise housing* (wysokie budownictwo mieszkaniowe), *low-tech* (podejście niskotechnologiczne), *light-wall* (przegroda refleksyjna), *low iron glass* (szkło o obniżonej zawartości żelaza), *music-hall*, *new urbanism* (nowy urbanizm, nowa miejskość), *non-place* (nie-

miejsce - termin odnoszący się do miejsc nie tak istotnych, aby móc je uważać za 'miejsca', np. pokój hotelowy, autostrada, lotnisko), *open source/open-source* (dostępność katalogów architektonicznych dla klienta), *produced to order* (konceptcja, zgodnie z którą projekt jest dostosowany do potrzeb klienta), *sky court* (podniebny dziedziniec), *urban attractor* (miejski wabik), *urban design*, *urban renewal* (odnowa miast), *urban sprawl* (eksuburbanizacja, proces rozlewania się miast w obszary mniej intensywnej urbanizacji), *useful sculpture* (rzeźba użyteczna), *waterfront* (front wodny - w urbanistyce terminem tym określa się obszary ulokowane nad naturalnym zbiornikiem wodnym)

- frazeologiczne: *C2C* (*cradle to cradle* - zamknięty obieg materiałów), *custom made* (konceptcja, zgodnie z którą projekt jest dostosowany do potrzeb klienta), *free cooling* (system odzysku energii chłodu z powietrza zewnętrznego), *hard landscape* (utwardzony krajobraz), *mainstream* (główny nurt reprezentowany przez większość artystów z danej dziedziny, m.in. z dziedziny architektury), *soft landscape* (krajobraz bez utwardzenia), *high performance / high performance glass* (rodzaj szkła elewacyjnego o wysokim stosunku światło/ciepło), *hot desk* (stanowisko pracy używane przez wielu pracowników, np. stanowiska pracy typu *hot desk*), *jet grouting* (iniekcja strumieniowa), *land art* (sztuka ziemi - działalność artystyczna, której obszarem działania jest środowisko naturalne, przestrzeń ziemi), *ready made* (przedmiot stanowiący dzieło sztuki, który został utworzony z przedmiotu codziennego użytku), *real-time design* (projektowanie w czasie rzeczywistym), *shrinking cities* (kurczenie się miast), *streamline /streamlined style* (styl z początku lat 40. XX w. charakteryzujący się opływowymi kształtami), *top-down* (budowa części nadziemnej jest realizowana jednocześnie z częścią podziemną).

Wśród cytatów wyrazowych zwraca uwagę wyjątkowo duża liczba skrótowców odnoszących się do:

- **jednostek i miar:** D (*dimension*, np. 3-D), H (*height* - wysokość), L (*length*), W (*width* - szerokość),
- **nazw materiałów budowlanych:** *CFRP* (*Carbon Fibre Reinforced Polymer* - tworzywo wzmocnione włóknem węglowym, np. taśma *CFRP*), *FRP* (*Fibre Reinforced Plastic* - tworzywo wzmocnione włóknem, np. panele *FRP*), *GRC* (*Glassfibre Reinforced Concrete* - beton zbrojony włóknem szklanym), *HDF* (*High Density Fibreboard* - płyta z włókien drzewnych o dużej gęstości i twardości, np. płyta *HDF*), *HDS* (*high density surface* - powierzchnia o dużej gęstości, np. farba akrylowa *HDS*), *PEHD* (*High Density Polyethylene*- polietylen o dużej gęstości), *VCP* (*Vinyl Coated Polyester* - poliestr pokryty winylem), *PVC*

(Polyvinyl Chloridine – polichlorek winylu), PVDF (Polyvinylidene fluoride / polyvinylidene difluoride), RPC (Reactive Powder Concrete - beton reaktywny / z proszkiem reaktywnym), SBS (Stirene Butadiene Stirene, np. elastomer SBS), HCPE (High-Density Polyethylene - polietylen o wysokiej gęstości), SMA (Stone Mastic Asphalt - mastyks grysowy SMA), TIM (Transparent Insulating Material – izolacyjny materiał przezroczysty), TPO (Thermoplastic Polyolefin – termoplastyczne poliolefiny), VIP (Vacuum Isolated Panels – próżniowe panele izolacyjne),

- **nazw współczynników:** g (*glazing* – oszklenie, np. współczynnik g – współczynnik oszklenia), COP (*Coefficient of Performance* – współczynnik wydajności chłodniczej, np. współczynnik COP), LR (*Light Reflectance* – współczynnik odbicia światła), NRC (*Noise Reduction Coefficient* – współczynnik pochłaniania dźwięku, np. wartość NRC), SF (*Solar Factor* – współczynnik słoneczny),
- **nazw systemów i technologii:** LSC (*Lift Smoke Control* – system oddymiania wind, np. system LSC), CRT (*Cathode Ray Tube*, np. technologia CRT), DTM (*Dynamic Thermal Management* – System Dynamicznego Zarządzania Ciepłem), EIB (*European Installation Bus*, np. System EIB), ERS (*Energy Recycling System*, np. system ERS), ETHM (*Ethernet Module*), GIS (*Geographic Information System* - System Informacji Geograficznej), HD (*High Definition*, np. wykładzina produkowana w wersji HD), HMS (*Home Management System* – system zarządzania domem, np. system HMS), HPC (*High Protection Coating*, np. produkty HPC, technologia HPC), HVAC (*Heating Ventilation and Air Conditioning* – ogrzewanie, wentylacja i klimatyzacja, np. instalacja HVAC), LAN (*Local Access Network* – sieć lokalna), LCD (*Liquid Crystal Display* – wyświetlacz ciekłokrystaliczny, np. panele LCD), LIS (*Land Information System* - Systemem Informacji o Terenie), LON (*Local Operating Network* – lokalna sieć w inteligentnych budynkach), LSC (*Lift Smoke Control* – system oddymiania wind, np. system LSC), NCS (*Natural Colour System*, np. system barw NSC), RFID (*Radio-frequency identification* – bezprzewodowa komunikacja radiowa), SBD (*Secured By Design* – program projektowy, którego założeniem jest tworzenie przestrzeni chroniących przed przestępczością i zapewniającym mieszkańcom poczucie bezpieczeństwa, np. certyfikat SBD), CPTED (*Crime Protection Trough Environmental Design* – strategia ochrony przed przestępczością poprzez projektowanie ekologiczne, np. strategia CPTED), SMD (*Surface Mount Device* - sposób montowania elementów elektronicznych na powierzchni, np. diody SMD), SSBS (*Special Scaffolding Building System* – specjalny system rusztowań budowlanych), TAS (*Thermal Analysis Software* – oprogramowanie do

analizy termicznej), *THT* (*Through Hole Technology* – technologia przewlekana), *TMD* (*Tuned Mass Dumping* – system tłumienia wiatru, np. tłumik *TMD*), *VRF-GHP* (*Variable Refrigeration Flow* – systemy ze zmiennym przepływem czynnika chłodniczego), *GHP* (*Gas Heat Pump* – gazowa pompa ciepła),

- **nazw organizacji brytyjskich, amerykańskich lub międzynarodowych:** *EEA* (*European Environment Agency* – Europejska Komisja Ochrony Środowiska), *ECTP* (*European Council for Town Planners* – Europejska Rada Urbanistów), *EFAP* (*European Forum for Architectural Policies* – Europejskie Forum Polityk Architektonicznych), *ICLEI* (*International Council for Local Environmental Initiatives* – Międzynarodowa Organizacja Samorządów dla Zrównoważonego Rozwoju), *RIAI* (*the Royal Institute of the Architects of Ireland* – Królewski Instytut Irlandzkich Architektów), *RIBA* (*Royal Institute of British Architects* – Królewski Instytut Brytyjskich Architektów),
- **innych określeń:** *CFD* (*Computational Fluid Dynamics* – komputerowo wspomagana mechanika płynów, np. model *CFD*), *CPV* (*Common Procurement Vocabulary* – Wspólny Słownik Zamówień, np. kody *CPV*), *EPBD* (*Energy Performance of Buildings Directive* – dyrektywa dotycząca jakości energetycznej budynków np. dyrektywa *EPBD*), *GAUDI* (*Governance, Architecture, Urbanism, Democracy, Integration*, np. program *GAUDI*), *IR* (*infrared* – podczerwony), *SBS* (*Sick Building Syndrome* – syndrom chorego budynku), *UV* (*ultraviolet* – ultrafioletowy), *VIP* (*Very Important Person*, np. kluby *VIP*, sektor *VIP*).
- Warto zauważyć, iż większości wyżej wymienionych angielskich skrótowców towarzyszy polskie tłumaczenie, ale bez polskiego odpowiednika. Jednakże w celu osiągnięcia precyzji znaczeniowej formy te są niejednokrotnie poprzedzone polskim słowem lub słowami wyjaśniającymi, np. taśma *CFRP*, panele *FRP*, płyta *HDF*, farba akrylowa *HDS*, elastomer *SBS*, współczynnik *COP*, system *LSC*, technologia *CRT*, jednostka *DBE*, system *EIB*, system *ERS*, wykładzina produkowana w wersji *HD*, system *HMS*, technologia *HPC*, instalacja *HVAC*, panele *LCD*, system *LSC*, system barw *NSC*, wartość *NRC*, certyfikat *SBD*, strategia *CPTED*, diody *SMD*, tłumik *TMD*.

Aby sprawdzić, jak tego typu skrótowce są wymawiane, została przeprowadzona ankieta wśród osób pracujących w sektorze związanych z architekturą. Ankietowane osoby reprezentowały różny poziom znajomości języka angielskiego od zerowego do średniozaawansowanego. Przeprowadzona analiza pokazała, iż polski wariant wymowy jest przeważający, co ankietowani argumentowali z następujący sposób: „jak bym miał użyć tych skrótów w rozmowie z Polakiem to wszystkie bym mówił po polsku, (...) nie wysiłałbym się, aby literować po angielsku”, „w warunkach polskiej budowy

wszystko bym wymówił po polsku”. Z wypowiedzi tych wynika, iż wymowa polska jest preferowana, gdyż jest łatwiejsza i bardziej zrozumiała w „warunkach polskiej budowy”, gdzie większość pracowników nie zna angielskiego lub zna go słabo. Część respondentów zadeklarowała również wymowę angielską następujących wyrazów: *CFD* (*Computational Fluid Dynamics*), *CFRP* (*Carbon Fibre Reinforced Polymer*), *COP* (*Coefficient of Performance*), *CPTED* (*Crime Protection Trough Environmental Design*), *DTM* (*Dynamic Thermal Management*), *ECTP* (*European Council for Town Planners*), *EEA* (*European Environment Agency*), *EFAP* (*European Forum for Architectural Policies*), *EIB* (*European Installation Bus*), *EPBD* (*Energy Performance of Buildings Directive*), *ERS* (*Energy Recycling System*), *ETHM* (*Ethernet Module*), *FRP* (*Fibre Reinforced Plastic*), *GIS* (*Geographic Information System*), *GHP* (*Gas Heat Pump*), *GRC* (*Glassfibre Reinforced Concrete*), *HD* (*High Definition*), *HDF* (*High Density Fibreboard*), *HMS* (*Home Management System*), *HPC* (*High Protection Coating*), *HVAC* (*Heating Ventilation and Air Conditioning*), *ICLEI* (*International Council for Local Environmental Initiatives*), *IR* (*infrared*), *LAN* (*Local Access Network*), *LCD* (*Liquid Crystal Display*), *LIS* (*Land Information System*), *LON* (*Local Operating Network*), *LR* (*Light Reflectance*), *LSC* (*Lift Smoke Control*), *NCS* (*Natural Colour System*), *PEHD* (*High Density Polyethylene*), *PVC* (*Polyvinyl Chloridine*), *RIAI* (*the Royal Institute of the Architects of Ireland*), *RIBA* (*Royal Institute of British Architects*), *RPC* (*Reactive Powder Concrete*), *RFID* (*Radio-frequency identification*), *SBD* (*Secured By Design*), *SBS* (*Stirene Butadiene Stirene i Sick Building Syndrome*), *SF* (*Solar Factor*), *SMA* (*Stone Mastic Asphalt*), *SF* (*Solar Factor*), *THT* (*Through Hole Technology*), *TIM* (*Transparent Insulating Material*), *TPO* (*Thermoplastic Polyolefin*), *UV* (*ultraviolet*), *VCP* (*Vinyl Coated Polyester*), *VIP* (*Very Important Person i Vacuum Isolated Panels*).

Zarówno po polsku, jak po angielsku wymówiono by następujące skróty: *CFRP* (*Carbon Fibre Reinforced Polymer*), *PVDF* (*Polyvinylidene fluoride / polyvinylidene difluoride*), *RPC* (*Reactive Powder Concrete*), *HCPE* (*High-Density Polyethylene*), *TPO* (*Thermoplastic Polyolefin*), *VIP* (*Very Important Person i Vacuum Isolated Panels*), *g* (*glazing – oszklenie*), *DTM* (*Dynamic Thermal Management*), *HVAC* (*Heating Ventilation and Air Conditioning*), *LIS* (*Land Information System*), *LON* (*Local Operating Network*), *LSC* (*Lift Smoke Control*), *NCS* (*Natural Colour System*), *SMD* (*Surface Mount Device*), *SSBS* (*Special Scaffolding Building System*). Dwóch respondentów stwierdziło również, iż nie wiedzą jak wymówić następujące wyrazy: *PVC* (*Polyvinyl Chloridine*), *PVDF* (*Polyvinylidene fluoride / Polyvinylidene difluoride*), *g* (*glazing*), *DTM* (*Dynamic Thermal Management*), *CRT* (*Cathode Ray Tube*), *VRF-GHP* (*Variable Refrigeration Flow*), *EPBD* (*Energy Performance of Buildings Directive*), *GAUDI* (*Governance, Architecture, Urbanism, Democracy, Integration*). Warto zauważyć, iż an-

gielską wersję wymowy wybierały osoby zatrudnione w pracowniach architektonicznych, urzędach lub przy produkcji materiałów budowlanych, natomiast osoby pracujące na budowie preferowały wymowę polską. Jak pokazuje przeprowadzona analiza na przestrzeni dziesięciu lat język specjalistyczny architektury został znacząco poszerzony o nowe formy zaczerpnięte z języka angielskiego. Wpływy angielskie są również widoczne w wymowie. Zaskakująco liczną grupę stanowią skrótowce, co potwierdza tezę o stosowaniu zapożyczeń na potrzeby ekonomii językowej.

Bibliografia:

- Dalewska-Greń H., 2007**, *Języki słowiańskie*, PWN, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa. K., Dubisz S., 2001**, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, wyd. UW, Warszawa.
- Kopaliński W., 2007**, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
- Łukaszyn J., Zmarzer W., 2006**, *Teoretyczne podstawy terminologii*, KJS, Warszawa.
- Mańczak-Wohlfeld E., 2006**, *Angielsko-polskie kontakty językowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Renz M., 2010**, *Słownik zapożyczeń niemieckich w języku polskim: prezentacja projektu i perspektywy rozwoju*, (w:) "Język Polski" nr 2.
- Rostowska M., 2009**, *Struktury hybrydalne w języku młodzieży*, (w:) "Język Polski" nr 3.
- Sękowska, E. 2007**, *Wpływ języka angielskiego na słownictwo polszczyzny ogólnej*, (w:) „Poradnik Językowy” 5, s. 44-51.

Materiał badawczy:

Czasopismo „Architektura-Murator” roczniki 2000-2009.

EWA POBIERZYN*Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

ELEMENTY ANGLOJĘZYCZNE W POLSKIM JĘZYKU MARKETINGU

Język specjalistyczny marketingu w świetle lingwistyki antropocentrycznej

Analizę języka specjalistycznego należy poprzedzić refleksją nad jego definicją. W tym celu odwołamy się do antropocentrycznej teorii języków ludzkich Franciszka Gruczy¹⁰⁴ oraz bazującej na niej antropocentrycznej teorii języków specjalistycznych Sambora Gruczy. Z punktu widzenia lingwistyki języków specjalistycznych „rzeczywiście istnieją tylko języki specjalistyczne konkretnych mówców-słuchaczy-specjalistów”. Języki te można nazwać idiolektami specjalistycznymi (nazwa stanowi analogię do idiolektu podstawowego). Idiolekty są zlokalizowane w mózgach wspomnianych specjalistów, a zatem nie są bytami samoistnymi. W drugim znaczeniu ogólne języki specjalistyczne to idealne konstrukty określane też jako „branżowe” lub „dziedzinowe” języki specjalistyczne. Należy pamiętać, że te ostatnie nie są rzeczywistymi językami konkretnych osób. Wyróżnić można również polilekty specjalistyczne (w odróżnieniu od polilektów ogólnych), będące przekrojem logicznym bądź sumą logiczną zbioru idiolektów poszczególnych specjalistów [S. Grucza 2010: 50].

Należy pamiętać, że idiolekt specjalistyczny nie jest pełnym językiem w lingwistycznym znaczeniu, ponieważ idiolekty specjalistyczne i podstawowe bazują na tej samej gramatyce, fonemice i częściowo również leksyce, różnią się natomiast terminologią i tekstemiką. Założenie to przeczy tzw. podejściu wariantowemu, zgodnie z którym języki specjalistyczne

¹⁰⁴ Teoria przedstawiona w monografii „Zagadnienia metalingwistyki” z roku 1983 (oraz w kolejnych pracach, w tym m.in.: 1992, 1993 a i b, 1997).

stanowią wariant języka ogólnego. Warto wspomnieć o tym, że idiolekt specjalistyczny wyróżnia nie tylko to, że służy do komunikacji specjalistycznej, ale też do tworzenia wiedzy, stąd ważna jest jego funkcja kognitywna [S. Grucza 2013b: 102-104].

Należy rozważyć kim jest ów specjalista. Zgodnie z założeniem omawianej teorii mianem tym określamy osobę zdolną do wykonywania odpowiednich działań specjalistycznych w określonej dziedzinie. Nie jest jednak zadaniem lingwisty ocenianie kto zasługuje na takie miano. Wspomniana gałąź lingwistyki zajmuje się specjalistycznymi właściwościami językowymi osób uznawanych za specjalistów. Właściwości te pozwalają im brać udział w komunikacji specjalistycznej z innymi specjalistami reprezentującymi daną dziedzinę. Komunikując się, tworzą oni konkretne teksty specjalistyczne dzięki swoim językom specjalistycznym i w celu wyrażenia swojej wiedzy specjalistycznej oraz odbierają i rozumieją teksty [S. Grucza 2013a: 86].

Również pojęcie wiedzy specjalistycznej może nastroczać trudności definicyjne, ale można powiedzieć, że idiomiedza specjalistyczna jest zawsze wiedzą o czymś konkretnym. Ponadto jest ona zgromadzona w mózgu specjalisty i w związku z tym nie podlega bezpośredniej obserwacji empirycznej, jak również nie można jej przekazać bezpośrednio innej osobie [S. Grucza 2013b: 115-117].

Kolejną kwestią poruszoną przez Sambora Gruczę [tamże: 122-124] jest definicja tekstu specjalistycznego. Są to teksty wytworzone przez specjalistów w celu wyrażenia odpowiedniej specjalistycznej wiedzy. O tym, czy dany tekst można uznać za specjalistyczny decydują specjaliści reprezentujący daną dziedzinę. To właśnie analiza tekstów – wytworów specjalistów jest podstawowym obiektem zainteresowania lingwistyki języków specjalistycznych, nie zaś analiza terminów. To, czy dane jednostki leksykalne są terminami zależy od analizy konkretnych tekstów, bądź wypowiedzi specjalistów.

W świetle przedstawionych wyżej rozważań, język marketingu jest więc wyrażeniem odnoszącym się do idiolektów specjalistów w dziedzinie marketingu lub też można go traktować jako idealny konstrukt - model zwany językiem branżowym (por. definicja specjalistycznego języka biznesu za J. Łompię 2014: 109). Na potrzeby niniejszego artykułu przedstawione zostanie badanie obejmujące teksty pochodzące z czasopism branżowych poświęconych tematyce marketingowej, tworzone w dużej mierze przez specjalistów w dziedzinie marketingu i przeznaczone przede wszystkim dla personelu marketingowego. Tak więc zarówno nadawca, jak i odbiorca to w większości przypadków specjaliści.

Status języka angielskiego w Europie i świecie

Pozycja języka angielskiego od wielu lat leży w kręgu zainteresowania lingwistów. Coraz częściej, aby podkreślić globalny i międzynarodowy wymiar tego języka, badacze określają go mianem *global language*, *world language*, czy też *international language*. Innym często padającym określeniem jest termin *lingua franca* (terminów użyli m.in. Crystal, Graddol, Seidlhofer oraz Jenkins¹⁰⁵).

Historycznie pojęcie *lingua franca* zgodnie z definicją zawartą w Słowniku Języka Polskiego¹⁰⁶ oznaczało „gwarę złożoną z elementów języka francuskiego, włoskiego, hiszpańskiego, greckiego i arabskiego, używaną w portach Morza Śródziemnego”. W znaczeniu przenośnym jest to natomiast „wspólny język, umożliwiający porozumiewanie się ludziom, którzy na co dzień mówią różnymi językami”. Zjawisko *lingua franca*, również w znaczeniu przenośnym nie jest z pewnością niczym nowym. W przeszłości rolę tę pełniły różne języki, w tym łacina, arabski, czy francuski, jednak ich zasięg był zazwyczaj ograniczony do obszarów związanych ze sobą historycznie, geograficznie bądź kulturowo [Frath 2010: 290]. Najczęściej *lingua franca* służyła do komunikacji narodom utrzymującym ze sobą kontakty handlowe bądź też wchodzącym w skład jednego państwa, czy też imperium [Łuczyński 2011: 132]. Przed angielskim żaden inny język nie miał zasięgu światowego: „*Like no other tongue before it, English has expanded into a world-language. It has far outstripped its potential competitors.*” [Steiner 1975: 75].

Momentem, kiedy język angielski pierwszy raz zdobył pozycję lidera był zdaniem wielu badaczy koniec XIX wieku, czyli czasy świetności brytyjskiego imperium kolonialnego. Wtedy pozostałe języki, w tym francuski, spadły na dalszy plan. Jednak dopiero powojenna dominacja gospodarcza i polityczna Stanów Zjednoczonych przyczyniła się do globalnej dominacji angielskiego [Graddol 1997: 7-8].

Obecnie język angielski służy jako *lingua franca* w wielu dziedzinach. Jedną z nich jest nauka. Większość konferencji międzynarodowych odbywa się w języku angielskim, a ponadto wszystkie czołowe czasopisma poświęcone socjologii, polityce i ekonomii wydawane są również w tym języku. Pomimo tego, że badacze publikują swoje dzieła w językach rodzimych to język angielski jest często gwarantem osiągnięcia sławy międzynarodowej. Pozostałe dziedziny, w których angielski próbuje rywalizować

¹⁰⁵ Termin *lingua franca* użyty przez Seidlhofer [2011] i Jenkins [2003] również w kontekście nauczania ELF English as a Lingua Franca.

¹⁰⁶ Definicja wg Słownika Języka Polskiego PWN (<http://sjp.pwn.pl/szukaj/lingua-franca.html>).

z językami rodzimymi to handel międzynarodowy, przemysł rozrywkowy oraz wydawniczy [Melitz 2015: 1].

Poszerza się również krąg uczących się tego języka, w szczególności ludzi młodych. Zgodnie z danymi opublikowanymi w 2016 roku przez Eurostat (Europejski Urząd Statystyczny) język angielski jest najczęściej nauczanym językiem obcym w Unii Europejskiej na wszystkich poziomach nauczania.¹⁰⁷ Angielski odgrywa ogromną rolę również w szkolnictwie wyższym. Truchot zwraca uwagę na postępującą internacjonalizację edukacji wyższej. Internacjonalizacji i towarzyszącemu jej wzrostowi popularności języka angielskiego sprzyja m.in. wdrożenie procesu bolońskiego, którego celem było utworzenie Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego [Truchot 2002: 9]. Również poza Unią angielski zajmuje czołowe miejsca w rankingach popularności. Pomimo, iż język chiński wyprzedza język angielski pod względem liczby rodowitych mówców, języki te znajdują się na zbliżonej pozycji, jeśli porównamy całkowitą liczbę użytkowników, a pod względem liczby użytkowników sieci Internet, język angielski wysuwa się na prowadzenie.¹⁰⁸ Angielski jako jedyny język reprezentowany jest na wszystkich kontynentach [Melitz 2015: 2].

Oprócz tego, że angielski w wielu dziedzinach pełni rolę *lingua franca*, jest również językiem-dawcą w procesie zapożyczania do wielu języków europejskich i pozaeuropejskich. Należy się w tym miejscu zastanowić, skąd wynika tak duża obecność pożyczek z języka angielskiego w rodzimych językach.

Przyczyny napływu anglicyzmów do języków rodzimych mogą mieć charakter językowy oraz pozajęzykowy. Czynniki pozajęzykowe można zdefiniować jako szeroko rozumiane uwarunkowania socjologiczne, psychologiczne oraz kulturowe [Mańczak-Wohlfeld 1995, 18]. Pozostałe przyczyny można określić mianem lingwistycznych. Warto wymienić tu przede wszystkim brak rodzimych ekwiwalentów dla słów pochodzenia obcego. Kolejną przyczyną wymienianą przez lingwistów jest tzw. „ekonomia językowa”. Wiąże się ona z faktem, że słowa i wyrażenia angielskie są w wielu przypadkach o wiele krótsze i bardziej kompaktowe niż polskie. Dodatkowo dochodzi kwestia prestiżu, czy wręcz używania anglicyzmów jako środków perswazji, chociażby w przypadku komunikatów reklamowych [Czamara 1996: 29].

Powyższe rozważania nad statusem języka doskonale podsumowuje cytat z Davida Crystala: *“Why a language becomes a global language has little to do with the number of people who speak it. It has much more to do*

¹⁰⁷ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics.

¹⁰⁸ Dane na podstawie bazy Ethnologue oraz badań J. Melitza and F. Toubala [za Melitz 2015: 2].

with who those speakers are...Without a strong power-base, whether political, military or economic, no language can make progress as an international medium of communication... Language exists only in the brains and mouths and ears and hands and eyes of its users. When they succeed, on the international stage, their language succeeds. When they fail, their language fails” [Crystal 2003: 7].

Jak więc wynika z powyżej zacytowanego fragmentu, liczba posługujących się językiem osób to niewystarczający powód popularności danego języka. Język istnieje tylko w mózgach użytkowników i to od nich zależy, czy język ma szansę sukcesu na skale światową.

Język angielski w polskim idiolekcie marketingowym

Język polski również jest językiem-biorcą czerpiącym z języka angielskiego. Wpływ ten nie ogranicza się do leksyki, ale obejmuje również semantykę i składnię [Zabawa 2008: 28]. Jedną z dziedzin, w których obecność angielskiego jest widoczna jest marketing. Skąd wynika obecność pojęć w idiolektach marketingowców?

Należy mieć na uwadze, że angielski służy jako język kontaktów międzynarodowych, a jego obecności w fachowej terminologii z dziedziny handlu i marketingowej sprzyja globalizacja, rozwój kontaktów międzynarodowych oraz powstawanie korporacji transnarodowych. Ewa Piotrowska-Oberda [2006: 23] zwraca uwagę na występujące we współczesnej komunikacji menedżerskiej w Polsce zjawisko bilingwizmu (dwujęzyczności). Język angielski często wybierany jest jako podstawowy środek komunikacji w spółkach, w których mamy do czynienia z wielojęzycznym środowiskiem pracy. Celem takiej polityki jest dążenie do eliminacji trudności w komunikacji wewnątrz firmy. O tym, że znajomość języka angielskiego jest w branży marketingowej niezbędna świadczyć mogą także ogłoszenia o pracę wymieniające co najmniej dobrą znajomość języka angielskiego jako jedno z wymagań na stanowisko specjalisty z zakresu marketingu [Awdziej, Tkaczyk, 2004].

Warto wspomnieć, że marketing jest dziedziną ściśle powiązaną z reklamą, w której to branży zapożyczenia z języka angielskiego są zjawiskiem powszechnym i stosowane są jako językowy środek perswazji. Nowe koncepcje i pojęcia marketingowe często powstające w Stanach Zjednoczonych bądź Europie Zachodniej wymagają nazwania, a szybszym i łatwiejszym zabiegiem jest przejście nazwy angielskiej, niż zaproponowanie nowej nazwy polskiej. Tu więc pojawia się wspomniana już kwestia nazwania nowych desygnatów. Autorzy podręczników poświęconych tematyce marketingowej sami przyznają, że bardzo trudno jest znaleźć w języku

polskim odpowiednik pojęć angielskich, takich jak np.: *Customer Relationship Management* i tak naprawdę jedynym wyjściem jest tłumaczenie opisowe [Deszczyński 2011: 22].

Badanie anglicyzmów w korpusie tekstów specjalistycznych z dziedziny marketingu

Materiał badawczy i metodologia

Pierwszym krokiem było skompletowanie materiału empirycznego. Materiał badawczy wyekscerpowany został z czasopism branżowych poświęconych tematyce marketingu i obejmuje teksty opublikowane na stronach internetowych czasopism w 2015 i 2016 roku. Aby zwiększyć reprezentatywność korpusu, teksty pochodzą z kilku różnych czasopism poświęconych danej tematyce. Czasopisma te skierowane są do kadry marketingowej i kierowniczej. Przedmiotem badania były zapożyczenia terminologiczne z dziedziny marketingu. Z korpusu wyłączone zostały m.in. nazwy własne, nazwiska oraz cytaty. Szczegółowej analizie poddano 125 terminów występujących w danym korpusie przynajmniej 2 razy. W sumie zarejestrowano 611 wystąpień wspomnianych tokenów. W ramach badania użyto programu do analizy korpusów AntConc.

Większość zarejestrowanych zapożyczeń to anglicyzmy jednowyrazowe: *branding*, *lead*, *influencer*, *marketer*, *newsletter*, *insight*, a także dwuwyrazowe: *natural media*, *customer experience*, *content marketing*, a nawet trzywyrazowe: *user generated content*. Zarejestrowano również kilka wystąpień akronimów.

Wśród wyekscerpowanych anglicyzmów zarejestrowano znaczącą przewagę rzeczowników (97%). W korpusie pojawiły się również nieliczne czasowniki (*targetować*) oraz przymiotniki zarówno niezasymilowane *top down*, *bottom up*, jak i zasymilowane *remarketingowy*, *brandingowy*.

Warto zauważyć, że w wyniku procesu zapożyczenia może dojść do przesunięcia w zakresie części mowy tak jak w poniższym przykładzie:

Powszechniej też wykorzystuje się kanały dotarcia, takie jak radio, telewizja, internet w tym social media, prasa czy outdoor.
[http://www.brief.pl/artikul,2982,b2b_a_b2c_rozne_oblicza_lojalnosci.html, dostęp: 12.05.2016]

Jak więc widzimy anglicyzm *outdoor*, będący w języku angielskim przymiotnikiem, występuje w powyższym przykładzie jako rzeczownik oznaczający reklamę zewnętrzną.

Rozważania dotyczące części mowy najczęściej podlegających zapożyczeniu zawarła w swoim artykule z 2008 roku Elżbieta Mańczak-Wohlfeld. Możliwe wytłumaczenia tak dużej reprezentacji rzeczowników wśród zapożyczeń to tendencja do myślenia konstrukcjami nominalnymi, a także względy semantyczne związane z potrzebą nazwania czegoś nowego, co wcześniej nie miało swojej nazwy. Wyniki przeprowadzonego przez nią badania korespondują z wynikami uzyskanymi przez innych badaczy.

Integracja morfologiczna anglicyzmów

Należy pamiętać o tym, że język polski jest językiem fleksyjnym i zapożyczenia poddawane są analizie morfologicznej w celu kwalifikacji do odpowiedniej kategorii i ewentualnego włączenia do polskiego systemu fleksyjnego. Trzeba mieć na uwadze, że adaptacja jest często długotrwałym procesem, skąd wynika występowanie całkowicie niezaadaptowanych najnowszych anglicyzmów. O stopniu asymilacji anglicyzmów świadczy również ich zdolność słowotwórcza: rzeczownik *targetowanie* od słowa *target*, czy też *ATL-owy* od akronimu *ATL*.

Poniżej znajdują się przykłady współlistnienia wariantów anglicyzmów zasymilowanych i niezasymilowanych, bądź zasymilowanych częściowo.

Przykład nr 1

Zintegrowany storytelling, czyli przekaz werbalny wzmocniony obrazem (animacją, wideo, animowanym gifem, zdjęciem czy rysunkiem lub infografiką) to nie duplikowanie contentu. (...) uczestniczą w tworzeniu user generated content, wchodzi w dyskusję i lajkują (...)
[<http://marketing.org.pl/mwp/535-influencerzy-i-rzad-dusz>, dostęp: 12.05.2016]

Przykład nr 2

Najmniej liczna (1 proc.) grupa twórców (trendsetterów) potrafi zmobilizować kolejne 9 proc. followersów, którzy w social mediach zapewniają shareability (upowszechnianie treści, dzielenie się nimi), [ibid.]
W social media przebywają według nich „młodzi z miast, millenials, aktywnie korzystający z technologii”, a digital jest przestrzenią, w której siedzą „Internauci”.
[<http://marketerplus.pl/teksty/pulapki-zaangazowania-czesc-1-2/> dostęp: 12.05.2016]

Przykład nr 3

Relacja twórców, followersów i obserwatorów rozkłada się w modelu 1–9–90.
[<http://marketing.org.pl/mwp/535-influencerzy-i-rzad-dusz>, dostęp: 12.05.2016]

Najefektywniejsze przedsiębiorstwa 3-krotnie więcej od Underperformers inwestują w rozwój pracowników budując ich lojalność.
[<http://www.marketing-news.pl/message.php?art=46418> dostęp: 12.05.2016]

Jak widać słowo *content* zostało odmienione tylko w pierwszym ze zdań, podobnie ma się sprawa z wyrażeniem *social media*. Reguły fleksyjne zostały zastosowane również w przypadku słowa *followersi*, które zostało odmienione na *followersów*, nie stało się tak jednak w przypadku *Underperformers*.

Jedną z kwestii do omówienia przy okazji analizy integracji morfologicznej jest tworzenie liczby mnogiej. Większość zapożyczonych rzeczowników tworzy liczbę mnogą w sposób regularny zgodnie z regułami języka polskiego. W przypadku liczby mnogiej rzeczowników męskoosobowych są to końcówki *-rzy* i *-owie* (*influencerzy*, *marketerzy*, *trendsetterzy*, *managerowie*). Mianownik liczby mnogiej rzeczowników niemęskoosobowych przyjmuje w zarejestrowanych przypadkach końcówkę *-y* (*targety*, *plannery*, *touchpointy*, *lead*, *insighty*, *placementy*).

W korpusie wystąpiły również przypadki podwójnej pluralizacji; liczba mnoga tworzona jest przy wykorzystaniu zarówno końcówki angielskiej *-s*, jak i polskiej końcówki: *followersi millenials*. Odnotowano również wystąpienie wyrazów w liczbie mnogiej z zachowaniem wyłącznie reguł angielskich: *hard-buyers*.

Obowiązkowym zabiegiem jest przypisanie rodzaju gramatycznego, którego zapożyczenia z języka angielskiego nie posiadają [Mańczak-Wohlfeld 2008: 115]. Istnieje bardzo wiele kryteriów przypisywania rodzaju gramatycznego, w tym m.in. struktura wygłosu anglicyzmu, forma graficzna zapożyczenia, jego znaczenie, istnienie homonimów oraz struktura morfologiczna zapożyczenia. W korpusie odnotowano przykłady maskulinizacji rzeczowników zakończonych spółgłoską:

Przykład nr 4

Dobrze jest więc dokładnie określić wartości, jakie nasz brand chce kultywować – dzięki temu bowiem może nam się udać pozyskać grupę lojalnych klientów – przyjaciół.
[http://www.brief.pl/artykul,3733,z_milosci_do_marki.html dostęp 12.05.16]

Przykład nr 5

Zintegrowany storytelling, czyli przekaz werbalny wzmocniony obrazem (animacją, wideo, animowanym gifem, zdjęciem czy rysunkiem lub infografiką) to nie duplikowanie contentu.
[<http://marketing.org.pl/mwp/536-mozg-lubi-historie> dostęp 12.05.16]

Przykład nr 6

Alternatywą byłoby zrealizowanie własnego filmu (podobne koszty produkcyjne) oraz uruchomienie kampanii, która rozpowszechni taki content marki.

[http://www.brief.pl/artikul,3733,z_milosci_do_marki.html dostęp: 12.05.16]

W kolejnym przypadku zilustrowane zostało przypisanie rodzaju gramatycznego na podstawie znaczenia wyrazu zapożyczonego i wykorzystanie rodzaju gramatycznego odpowiednika semantycznego w języku biorcy.

Przykład nr 7

W odniesieniu do wieloetapowej customer journey, obejmującej wszystkie elementy interakcji, konsumenci cyfrowi na poszczególnych etapach relacji z ubezpieczycielem preferują różne kanały kontaktu.

[<http://www.marketing-news.pl/message.php?art=46328> dostęp: 12.05.16].

Adaptacja graficzna

Pisownia zapożyczeń analizowana jest pod kątem zasymilowania w języku-biorcy. Przy analizie zapożyczeń z języka angielskiego należy pamiętać o różnicach w systemie graficznym obu języków, w tym różnicach w liczbie i dystrybucji liter [Mańczak-Wohlfeld 1995: 42].

Wiele z przebadanych jednostek leksykalnych zachowuje identyczną pisownię jak ich angielskie odpowiedniki. Za przykład posłużą tu takie jednostki leksykalne jak: *shopper*, *heavy buyer*, *customer journey*, *touchpointy*.

Nieliczne anglicyzmy (zaledwie kilka spośród zarejestrowanych pożyczek) uległy asymilacji poprzez zamianę c => k oraz x => ks np.: *content* => *kontent*, *marketing mix* => *marketing miks*. Większość przypadków asymilacji dotyczyło anglicyzmów starszych takich jak *manager* => *menedżer*. Może też dojść do redukcji podwójnych spółgłosek - przykładem jest słowo *baner* z angielskiego *banner*.

W korpusie zarejestrowano kilka przypadków zastosowania kapitalizacji, co jest niezgodne z zasadami zarówno polskiej, jak i angielskiej ortografii. Motywem takiego działania najpewniej było podkreślenie wagi słowa oraz tego, że dane słowo jest zapożyczeniem:

Idea opiera się na Lead Generation (generowaniu leadów).

(http://www.brief.pl/artikul,3428,lead_is_king_content_is_queen_where_is_prince.html dostęp: 12.05.16.)

Dlaczego w większości przypadków dochodzi do zachowania pisowni oryginalnej? Najprostszym wytłumaczeniem jest to, że sprawa tyczy się anglicyzmów najnowszych, które jeszcze nie zdążyły się zasymilować.

Dodatkowo zachowaniu pisowni angielskiej sprzyja rosnący poziom kompetencji językowych wśród personelu marketingowego.

Z uwagi na brak pisanych reguł dotyczących sposobu integracji ortograficznej może dojść do współlistnienia dwóch lub więcej wariantów pisowni danej pożyczki (alografów), jak to ma miejsce w przypadku *content* vs *kontent*, *marketing mix* vs *marketing miks*, *manager* vs *menedżer*).

Również Bogusławska [1994: 11] stwierdza, że w wyniku adaptacji zapożyczeń prędkiej czy później dochodzi do zjawiska współlistnienia dwóch wariantów graficznych. Często warianty występują w obrębie tego samego tekstu. Taka tendencja ma również miejsce w przypadku zapożyczeń angielskich występujących w języku niemieckim [Onysko 2007: 68].

Wprowadzanie anglicyzmów do tekstu

Kolejnym krokiem było przeprowadzenie analizy sposobu, w jaki anglicyzmy wprowadzane są do korpusu. W korpusie odnotowano cztery główne sposoby wprowadzania zapożyczeń:

- 1) Wprowadzenie anglicyzmów bez żadnego wyjaśnienia ich znaczenia, np.:
 - *Zbuduj „buzz” i pozyskaj leady*;
[<http://marketerplus.pl/teksty/wprowadzenie-nowego-produktu-na-rynek-okiem-crm-managera/> dostęp: 12.05.2016]
 - *Kampania ATL z odrobiną humoru i stałości opowiada o rodzinności i optymizmie*; [<http://marketerplus.pl/teksty/pulapki-zaangazowania-czesc-1/> dostęp 12.05.2016]
 - Pierwowzorem natural media jest popularny street art, czyli forma sztuki, która wykorzystuje przestrzenie miejskie do stworzenia pewnej kreacji; [<http://marketerplus.pl/teksty/natural-media-reklama-stawiana-eko/> dostęp 12.05.2016]
- 2) Podanie terminu angielskiego i wyjaśnienia w języku polskim (najczęściej w nawiasie), np.:
 - *źródła lead nurturingu (dojrzewania leadów)*;
 - *brand equity (wartość marki)*;
 - *rich content (czyli “bogate” opisy produktu zawierające treści wideo, infografikę, treści redakcyjne)*;
 - *customer journey, czyli proces podejmowania decyzji i dokonywania zakupów przez konsumenta*.
- 3) Podanie terminu polskiego oraz jego angielskiego odpowiednika (najczęściej w nawiasie), np.:
 - *zaangażowanie (engagement)*;
 - *premierę artykułu (tzw. teasera)*;
 - *przedsiębiorstw o najefektywniejszej obsłudze klienta (High Performers)*;

- 4) Wyjaśnienie anglicyzmu za pomocą przypisu redakcji
- trend *samo-wydawniczy* [z ang. *self-publishing* –red.]

Występowanie polskich odpowiedników anglicyzmów

W samym tekście wiele występujących pożytek zostało zastąpionych ich rodzimymi odpowiednikami. Może świadczyć to o tym, że brak rodzimego ekwiwalentu nie jest przyczyną dla którego anglicyzmy zostały wprowadzone do tekstu. Poniżej kilka przykładów:

- brand equity vs wartość marki
Jak budować wartość marki narzędziami marketingu mobilnego? Jeśli jesteśmy znaną marką FMCG, to aby uzmysłowić sobie rolę brand equity, warto wyobrazić sobie całkowite zaprzestanie działań marketingowych przez Coca Colę.
[<http://marketerplus.pl/teksty/pulapki-zaangazowania-czesc-1-2/> dostęp 12.05.2016]
- content vs treść
W ramach konsumpcji treści w sposób top-down, konsument jest skoncentrowany na swojej potrzebie, przetwarza informacje z uwagą i kiedy odnajdzie to, czego potrzebuje, przechodzi do tej treści. Dla uproszczenia nazwijmy je poszukiwaniem i przeglądaniem. W trakcie tego pierwszego szukamy konkretnych materiałów i informacji. W trakcie tego drugiego, po prostu konsumujemy content.
[<http://marketerplus.pl/teksty/pulapki-zaangazowania-czesc-1/> dostęp 12.05.16]
- lead vs klient (budowanie bazy leadów vs budowanie bazy klientów)
To teraz budujesz bazę leadów, która przyda się w późniejszych działaniach sprzedażowych. Dzięki temu, powiększyłby bazę swoich klientów oraz zwiększył częstotliwość zakupu w grupie, która jeszcze ma do tego potencjał (...)
[<http://marketerplus.pl/teksty/wprowadzenie-nowego-produktu-na-rynek-okiem-crm-managera/> dostęp 12.05.16]
- storytelling vs budowanie opowieści wokół marki
W zintegrowanym storytellingu obraz uzupełnia to, co zbyt skomplikowane do wyrażenia słowami. Najłatwiej jest budować opowieść wokół marki opierając się na historii jej powstania, a także miejscu, z którego się wywodzi.
[http://www.brief.pl/artukul,3056,o_czym_opowiadaja_marki.html dostęp 12.05.16]

- brand vs marka

Bywa, że o klęsce brandu decyduje jeden błąd marketingowy, problemy finansowe lub postępująca globalizacja.

Wystarczy jednak spojrzeć kilka lat wstecz, by uświadomić sobie, że nawet te pozornie najbardziej stabilne marki mogą niespodziewanie zakończyć swój żywot.

[http://www.brief.pl/arttykul,3161,polskie_relikty_przeszlosci.html dostęp 12.05.16].

Podsumowując rozważania nad językiem marketingu, a raczej idiolektem marketingowców można powiedzieć, że dziedzina, jaką jest marketing, rozwija się bardzo szybko. Cały czas pojawiają się nowe koncepcje i strategie marketingowe głównie w krajach Europy Zachodniej. Trendy te przechodzą później do Polski co sprzyja zapożyczaniu nazw tych koncepcji. Należy mieć na uwadze, że znakomita większość anglicyzmów z dziedziny marketingu nie została ujęta w żadnym słowniku wyrazów obcych. Słowniki nie nadążają za coraz to nowymi pożyczkami, a dynamika, z jaką zmienia się leksykon specjalistyczny w omawianej dziedzinie, jest ogromna. Dodatkowo warto pamiętać, że nie wszystkie anglicyzmy łatwo i szybko adaptują się do reguł polskiej morfologii. Pełna adaptacja graficzna jest w przypadku najnowszych zapożyczeń bardzo rzadkim zjawiskiem. Pojawiają się coraz to nowe koncepcje. Rodzi się jednak pytanie, na ile konieczne jest użycie konstrukcji i leksyki angielskiej, w momencie gdy wiele z terminów ma już swoje polskie odpowiedniki. Można tu przywołać obawy wyrażane przez m.in. Davida Crystala i wielu innych badaczy dotyczące tego, że w wyniku oddziaływania języka angielskiego może dojść do spadku znaczenia języków ojczystych, a nawet ich wyginiecia.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Zagadnieniem tzw. śmierci języka (z ang. language death zajmowali się m.in. D. Crystal [2000] oraz K. David Harrison [2007]).

Bibliografia:

- Awdziej M., Tkaczyk J., 2004**, *Oczekiwania pracodawców wobec specjalistów z zakresu marketingu – analiza ogłoszeń prasowych*, [w:] «Kontrowersje wokół marketingu w Polsce - tożsamość, etyka, przyszłość», L. Garbarski (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa, br. nr s.
- Bogusławska E., 1994**, *Adaptacja fonetyczna i graficzna pożyczek angielskich w języku polskim i czeskim*, [w:] «Poradnik Językowy», nr 8, s. 1–15.
- Crystal D., 2000**, *Language death*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Crystal D., 2003**, *English as a global language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Czamara A., 1996**, *Made in Europe - leksykalne zapożyczenia z języka angielskiego w polskim polu wyrazowym handlu i usług*, [w:] «Poradnik językowy», nr 5/6, s. 23–30.
- Deszczyński B., 2011**, *CRM - strategia, system, zarządzanie zmianą: jak uniknąć błędów i odnieść sukces wdrożenia*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Fraith P., 2010**, *Should the world rely on English as a lingua franca?*, [w:] «Current Trends in SLA Research and Language Teaching. Proceedings of the 6th International ELT Research Conference», s. 290–295.
- Graddol D., 1997**, *The Future of English? A guide to forecasting the popularity of the English language in the 21st century*, The British Council, London.
- Grucza F., 1983**, *Zagadnienia metalingwistyki. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana*, PWN, Warszawa.
- Grucza F., 1992**, *O komunikacji międzyludzkiej - jej podstawach, środkach, rodzajach, płaszczyznach, składnikach i zewnętrznych uwarunkowaniach*, [w:] «Modele komunikacji międzyludzkiej», W. Woźniakowski (red.), UW, Warszawa, s. 9–30.
- Grucza F., 1993a**, *Język, ludzkie właściwości językowe, językowa zdolność ludzi*, [w:] «Człowiek w perspektywie ujęć biokulturowych», J. Piontka, A. Wiercińska (red.), UAM, Poznań, s. 151–174.
- Grucza F., 1993b**, *Zagadnienia ontologii lingwistycznej: O językach ludzkich i ich (rzeczywistym) istnieniu*, [w:] «Opuscula Logopaedica. In honorem Leonis Kaczmarek», UMCS, Lublin, s. 25–47.
- Grucza F., 1994**, *O językach specjalistycznych (= technolektach) jako pewnych składnikach rzeczywistych języków ludzkich*, [w:] «Języki specjalistyczne», F. Grucza, Z. Kozłowska (red.), KJS UW, Warszawa, s. 7–27.
- Grucza F., 1997**, *Języki ludzkie a wyrażenia językowe, wiedza a informacja, mózg a umysł ludzki*, [w:] «Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce», F. Grucza, M. Dakowska (red.), UW, Warszawa, s. 7–21.
- Grucza S., 2010**, *Główne tezy antropocentrycznej teorii języków*, [w:] «Lingwistyka Stosowana», nr 2, s. 41–68.
- Grucza S., 2013a**, *Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego (= Studi@ Naukowe, t. 2, red. S. Grucza)*, Wydawnictwo. Naukowe IKL@ UW, Warszawa.

- Grucza S., 2013b**, *Lingwistyka języków specjalistycznych (= Studi@ Naukowe*, t. 3, red. S. Grucza), Wydawnictwo Naukowe IKL@ UW, Warszawa.
- Harrison D., 2007**, *When languages die: the extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*, Oxford University Press, Oxford.
- Jenkins J., 2003**, *World Englishes*, Routledge, London.
- Łompię J., 2014**, *Raport spółki giełdowej. Studium pragmatolingwistyczne*, Wydawnictwo Naukowe IKL@, Warszawa.
- Łuczyński P., 2011**, *Słowa wyzbyte swych znaczeń. Czy warto angielskie terminy naukowe tłumaczyć na język polski?*, [w:] «NAUKA», nr 2, s. 131–141.
- Mańczak-Wohlfeld E., 1995**, *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*, Universitas, Kraków.
- Mańczak-Wohlfeld E., 2008**, *Morfologia zapożyczeń angielskich w językach europejskich*, [w:] «Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis», s. 113–120.
- Melitz J., 2015**, *English as a global language*, Heriot-Watt University Economics Discussion Papers 1505, Heriot-Watt University.
- Nettmann-Multanowska K., 2003**, *English Loanwords in Polish and German after 1945: Orthography and Morphology*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Onysko A., 2007**, *Anglicisms in German: Borrowing, Lexical Productivity, and Written Codeswitching*, Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- Otwinowska-Kasztelanic A., 1997**, *Uwagi o kilku anglicyzmach gramatycznych, semantycznych i frazeologicznych w polszczyźnie*, [w:] «Poradnik językowy», nr 2, s. 48–53.
- Piotrowska-Oberda E., 2006**, *Transfer leksykalny w komunikacji menedżerskiej*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Rybicka-Nowacka H., 1976**, *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Seidlhofer B., 2011**, *Understanding English as a Lingua Franca*, Oxford University Press, Oxford.
- Steiner G., 1975**, *After Babel: Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, Oxford.
- Truchot C., 2002**, *Key Aspects of The Use of English in Europe*, Marc Bloch University, Strasbourg.
- Zabawa M., 2008**, *Jeszcze o nowych zapożyczeniach semantycznych w polszczyźnie*, [w:] «Poradnik językowy», nr 9, s. 28–41.

Adresy internetowe:

Foreign language learning statistics, dostęp 29.05.2016 http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics.

Hasło *lingua franca* w Słowniku Języka Polskiego PWN, dostęp 29.05.2016, <http://sjp.pwn.pl/szukaj/lingua-franca.html>

EWA MAJEWSKA

Uniwersytet Warszawski, Wydział Neofilologii

BILDUNGSWEISEN DER FACHWÖRTER AUS DEM BEREICH DER NOSOLOGIE UND IHRE CHARAKTERISTIK ANHAND VON DEUTSCHSPRACHIGEN MEDIZINISCHEN ZEITSCHRIFTEN

1. Nosologie und ihre Aufgaben

Nosologie ist ein medizinisches Fachgebiet, das sich mit der systematischen Einordnung und Beschreibung von Krankheiten befasst [Duden 2007: 594]. Die Haupteinteilung der Krankheiten fußt auf ihrer Ätiologie (Ursachen), der Pathogenese (Faktoren, die an der Entwicklung der Krankheit beteiligt sind) und den klinischen Symptomen. Das Wort *Nosologie* setzt sich aus zwei altgriechischen Wörtern zusammen: gr. *nosos* 'Krankheit' + *logos* 'Lehre'. Nosologie bedeutet also 'Lehre von den Krankheiten'. Das griechische *nosos* steht am Wortanfang immer als *Noso-*, z.B. in *Nosophobie* 'eine übersteigerte Angst vor Krankheiten' und *Nosographie* 'die Krankheitsbeschreibung'. Am Wortausgang erscheint *nosos* in der medizinischen Fachsprache als *-nose*, z.B. in *Hypsonose* 'die Höhenkrankheit' (gr. *hypsos* 'Höhe') und *Anthropozoonose* 'eine vom Tier auf den Menschen übertragbare Krankheit' (gr. *zoon* 'Tier', gr. *anthropos* 'Mensch') [Schulze 2003: 16-17].

Die Nosologie bezieht sich auf alle medizinischen Teilgebiete, denn sie betrifft sämtliche pathologischen Erscheinungen des menschlichen Körpers. Krankheiten können sowohl das Nervensystem als auch den Magen-Darm-Trakt, die Haut, das Blut oder den Bewegungsapparat befallen, dementsprechend ist die Nomenklatur im Bereich der Nosologie vielfältig und heterogen und umfasst sowohl ganze Systeme als auch einzelne Organe oder Gewebe.

2. Die medizinischen Fachwörter

Der gesamte medizinische Fachwortschatz kann nach dem Fachlichkeitsgrad eingeteilt werden. Diese Einteilung betrifft auch die Nosologie. Die höchste Stufe bilden Termini technici (z. B. *Diabetes mellitus*), ihnen folgen eingedeutschte Termini und Kurzbezeichnungen, sog. Trivialbezeichnungen (z.B. *der Diabetes*) [(vgl. Porep/Steudel 1974: 20; Ahlheim 1992: 23; Wiese 1998 :1279]. Einen besonderen Platz nehmen griechisch-lateinische, bzw. lateinisch-deutsche oder griechisch-deutsche Wörter, so genannte Hybridbildungen, ein (lat. Hybrida ‚Mischling‘), die häufig in der Fachpresse und Fachliteratur vorkommen (Willmanns /Schmitt 2002:21). Als Beispiele der nosologischen Hybridbildungen können folgende Fachwörter genannt werden: *Niereninsuffizienz* (deutsch-lateinisch) und *Leberzirrhose* (deutsch-griechisch):

- „Wir bitten auch die möglichen Kontraindikation und Nebenwirkungen der für die CT erforderlichen Röntgenkontrastmittel mehr zu beachten (**Niereninsuffizienz**, Hyperthyreose, [...])“ (DÄ 9/2011:142).
- „Für Notfalleingriffe ist die Erhöhung von Leberwerten oder die Präsenz einer **Leberzirrhose** im Wesentlichen irrelevant“ (ÄW 40/2011: K 6).

Neben den Fachwörtern griechisch-lateinischer Herkunft enthält der medizinische Wortschatz der Nosologie auch muttersprachliches Wortgut [Wiese 1998 : 1279], z.B. *Zuckerkrankheit* (Diabetes mellitus) oder *Magersucht* (Anorexia nervosa).

Das in diesem Artikel analysierte Sprachgut entstammt den deutschsprachigen medizinischen Fachzeitschriften *Ärztewoche* und *Deutsches Ärzteblatt* aus dem Jahr 2011 und enthält Fachwörter, die einen unterschiedenen Fachlichkeitsgrad aufweisen, nämlich Namen der Krankheiten und Syndrome.

3. Krankheitsbezeichnungen

Es gibt für Krankheitsbezeichnungen keine international vereinbarte Nomenklatur im Gegensatz zur Anatomie. Für manche Krankheiten bestehen mehrere oder viele Namen, was jedoch eine fachliche Verständigung trotzdem möglich macht [Schulze 2003: 23]. Als Beispiel kann die *Ahornsirupkrankheit* genannt werden, die auch unter dem Namen *Leuzinose* oder *Verzweigkettenkrankheit* (aus dem engl. *Maple syrup urine disease*) bekannt ist:

- „Die **Ahornsirupkrankheit**, die Defekte der Fettsäureoxidation und die Organoazidämien können bei Neugeborenen tödlich

verlaufen oder durch die Stoffwechselentgleisung zu irreversiblen Schäden führen“ [DÄ, 1/2/2011: 16].

Im Laufe der Entwicklung der medizinischen Fachsprache hat man bestimmte Prinzipien für die Bildung von Krankheitsnamen geschaffen. Das Alter der Namen ist unterschiedlich, wobei das älteste Sprachgut aus der Antike stammt. Manche Krankheitsbezeichnungen waren schon vor 2500 Jahren bekannt, wie z.B. *Karzinom* ‚Krebsgeschwulst‘. Dagegen soll *Appendizitis* ‚Wurmfortsatzentzündung‘ ungefähr 150 Jahre alt sein [Schulze 2003: 23]. Krankheiten wie AIDS oder BSE hingegen sind erst seit dem 20. Jahrhundert bekannt.

Ein beträchtlich großer Teil der medizinischen Terminologie besteht aus griechischen und lateinischen Wörtern und Wortelementen. Dies ist darauf zurückzuführen, dass Latein bis zum Ende des 18. und dem Beginn des 19. Jahrhunderts die dominante Sprache im akademischen Unterricht war. Beim Übergang auf den Gebrauch des Deutschen verwendete man weiter die lateinische Terminologie, während manche Termini eingedeutscht wurden [Wiese 1998: 1279], vgl. Lippert [1978: 92]; Schipperges [1988: 63]. Die Verwendung beider klassischen Sprachen in der gegenwärtigen Medizin hat große Vorteile. Das Griechische besitzt die Fähigkeit, mehrere Wörter zu mehrgliedrigen Komposita zu verbinden. Beide Sprachen verleihen dem medizinischen Fachwortschatz zudem Kürze und Präzision [Willmanns/Schmitt 2002: 20]. Das Altgriechische und das Lateinische wurden allmählich durch die Nationalsprachen ersetzt, was sie zu toten Sprachen machte. Doch darin besteht eben ihr großer Vorteil den modernen Sprachen gegenüber, denn in einer toten Sprache wird die Semantik der einzelnen Wörter nicht mehr verändert [Willmanns/Schmitt 2002: 21].

3.1. Benennungskriterien der Krankheiten

Es werden immer neue Krankheiten und Symptome entdeckt, die beschrieben und benannt werden müssen. Es gibt verschiedene Benennungs- und Klassifikationsmotive. Leiber und Olbrich [1981: XXIII] nennen neun Prinzipien, nach denen man Namen für die gebräuchlichen Syndrome (Komplexe von Symptomen) erfunden hat. Zu diesen Prinzipien gehören: Benennung mit Autoren- oder Patientennamen, mit aus der Volkssprache entstammenden Bezeichnungen, nach der Ätiologie, nach der Pathogenese, nach Hauptsymptomen, nach der anatomischen Symptomlokalisation, nach pathologisch-anatomischen Hauptbefunden und nach dem Anfangsbuchstaben der Hauptsymptome.

Im Fall der traditionellen Krankheitsbezeichnungen spielen sinnlich wahrnehmbare Merkmale des klinischen Bildes und auffällige Symptome

eine wichtige Rolle bei der Benennung. Beispielsweise zeichnet sich der *Scharlach* dadurch aus, dass bei dieser Krankheit ein roter Ausschlag als Hauptsymptom auftritt (mittellat. *scarlatum* ‚rote Farbe‘). Ein anderes Beispiel gibt die *Gürtelrose* ab, die nach der Form des Ausschlags (bandförmig) benannt worden ist. Die *Tollwut* hat den Namen vom abnormalen Verhalten des Erkrankten bekommen, und im Falle vom *Gelbfieber* haben Fieber und Gelbfärbung der Haut zur Namensbildung beigetragen [Wiese 1998: 1281].

Vor allem werden die neuen Begriffe aus dem Bereich der Nosologie auf Grund der Beobachtung und Beschreibung des klinischen Bildes der Krankheit gewonnen, z.B. dienen auffällige Symptome sowie pathomorphologische Veränderungen zur Motivation [Wiese 1984: 50]. Das im untersuchten Sprachgut vorkommende Fachwort für eine Krankheit, deren Hauptsymptom, der Gewichtsverlust, am auffälligsten ist, ist nämlich die *Magersucht*:

- „Die **Magersucht** ist die schwerste Krankheit, die die Psychiatrie kennt“ [ÄW 13/2011:17].

Es gibt auch vergleichend - bildhafte Bezeichnungen: z.B. *Athletenherz*, *Fischgeruch-Syndrom*. Die pathologische Veränderung des Herzens im ersten Beispiel wird mit dem Herzen des Athleten verglichen (das Herz ist so wie bei dem Athleten) und im zweiten Satz ist die Rede vom Geruch, der den Fischen ähnelt:

- „Das **Athletenherz** ist ein alle Herzhöhlen betreffendes, harmonisch vergrößertes Herz“ [ÄW 40/2011: K-27].
- „Das **Fischgeruch-Syndrom** ist eine autosomal-rezessive Stoffwechselkrankheit, die in der Folge zu einem Enzymdefizit in der Leber führt“ [ÄW 20/2011: 5].

Infektionskrankheiten werden durch bestimmte Krankheitserreger verursacht. Als Benennungsprinzip gilt meist die Bezeichnung der Infektion nach den ursächlichen Viren oder Bakterien, z.B. Cocksackie –Virus-Infektion (Wiese 1984: 53). Im untersuchten Material gelten als Beispiel für dieses Benennungsprinzip: *Borreliose*, die durch Borrelien hervorgerufen wird, und *Influenzaviren A/H1N12009*, für deren Ansteckung das Virus *A/H1N12009* verantwortlich ist:

- „Die **Borreliose** ist endemisch in Nordamerika, Europa und Asien“ [ÄW 40/2011: K-24].
- „Bisher zirkulieren vor allem **Influenzaviren A/H1N12009**“ [DÄ 4/2011: A.150].

Ein anderes Benennungsmotiv bei den Infektionskrankheiten ist der Übertragungsweg der Krankheit, z.B. bei der *Katzenkratzkrankheit*. Wenn es mehrere Ansteckungswege gibt, dann wird nur der Hauptübertragungsweg als Motivation für die gefundene Benennung der Krankheit gewählt [Wiese 1984: 53]. Der Fortschritt in der medizinischen Forschung, der unterschiedliche Disziplinen und Fachgebiete betrifft, bewirkt, dass auch biochemische, genetische, immunologische und molekularbiologische Befunde für die Benennung der Krankheiten bedeutsam werden, z.B. *Trisomie 21*, *Down-Syndrom* [Wiese 1998: 1281].

Viele Krankheiten und Syndrome wurden nach ihren Entdeckern oder Erstbeschreibern benannt. Das Eponym in der Form eines Familiennamens steht nach dem lateinischen Wort *Morbus* „Krankheit“:

- „Neben Informationen zu Tinnitus und **Morbus Menière**, zu Therapien und Therapeuten sowie zu örtlichen Selbsthilfegruppen bietet die Webseite (...)“ [DÄ 9/2011: A462];
- „Beim **Morbus Crohn** wurde der Nachweis der Effektivität von Kortikosteroiden zur Remissionsinduktion vor etwa 30 Jahren erbracht“ [ÄW 24/2011: 7].

Eponyme sind auch Bestandteile von Namen der Syndrome:

- „Weitere derzeit anerkannte Indikatoren für eine Wachstumshormontherapie sind:
- **Ullrich-Turner-Syndrom**, (...), **Prader-Willi-Syndrom** (...) [DÄ 9/2011: 127].

Auch die deutschen Wörter *Krankheit* und *Erkrankung* sind oft mit einem Eponym versehen. Das Eponym stellt das erste Glied der Zusammensetzung dar oder taucht in der Form eines abgeleiteten Adjektivs auf:

- „Unter den aggressiven B-Zell-Lymphomen waren (...) neun **Castleman-Erkrankungen**“ [DÄ 8/2011, S. 118].
- „Die Leitsymptome des Normaldruckhydrozephalus entsprechen denen der **Alzheimerschen Erkrankung** und des Parkinson Syndroms mit Leistungsabfall, (...)“ [DÄ 8/2011: 131].

Mit dem Eponym kommt auch ein konkreter Krankheitsname vor:

- „Gehäufte Komorbidität mit Autoimmunerkrankungen wie Vitiligo, **Hashimoto-Thyreoiditis** und Diabetes mellitus Typ 1 sind mehrfach beschrieben worden“ [DÄ, 4/2011: 54].

Wenn das Eponym mit dem Namen eines Organs verbunden ist, dann kann dieses oft auf einen pathologischen Zustand dieses Organs hinweisen. Der

Familiennamen des Erstbeschreibers dieser Erkrankung verbergen sich hinter diesem Eponym:

- „Am besten belegt ist diese Assoziation zwischen Adipositas und dem **Barret-Ösophagus** (...)“ [ÄW 46/2011: 26].

Bestimmte Krankheiten stellen eine gewisse Einheit erst dann dar, wenn sie mit ihrem lateinischen/griechischen Namen, versehen mit einem Adjektiv verwendet werden. Nach Duden [2007: 34] können sie erst dann als richtige Termini betrachtet werden, z.B. *Asthma bronchiale*, *Anorexia nervosa*:

- „Primär ist Dauerhusten auf eine chronische Bronchitis, **Asthma bronchiale** oder COPD zurückzuführen“ [ÄW 2/2011: 1].
- „Elterlicher Erziehungsstil und genetische Veranlagung sind wesentliche Faktoren für den Ausbruch einer **Anorexia nervosa**“ [ÄW 13/2011: 17].

3.2. Fremde Wortbildungselemente in den Krankheitsnamen

Aus dem Griechischen stammen unterschiedliche Wörter und Wortteile, die auf eine Krankheit oder einen pathologischen Zustand hinweisen. Zu ihnen gehört das altgriechische *pathos* ‚Geschick, Unglück, Leid, Unheil, Qual, Leidenschaft‘, dessen Bedeutung als ‚Krankheit‘ ‚Leiden‘, seltener ‚Empfindung‘ oder ‚Gefühl‘ übersetzt wird. Am Wortanfang steht *patho-*, z.B. in *Pathologie* ‚die Lehre von den krankhaften Veränderungen sowie deren Ursachen und Entstehung‘. Am Wortende erscheint *pathie-* [Schulze 2003: 17], z.B. in *Retinopathie* ‚nichtentzündliche Erkrankungen der Netzhaut‘:

- „Sie umfassen zerebrale ischämische und hämorrhagische Insulte, **Retinopathie** (...)“ [ÄW 45/2011: 26].

Namen bestimmter großer Krankheitsgruppen werden auch durch Suffixe und Präfixe gebildet und charakterisiert, die griechischer oder lateinischer Herkunft sind. Zu solchen Suffixen gehört u.a. *-itis*, das zur Bezeichnung von Entzündungskrankheiten dient [Duden 2007: 410]: z.B. *Cheilitis* ‚Lippenentzündung‘, *Konjunktivitis* ‚Bindehautentzündung‘:

- „Häufig besteht eine axfoliative **Cheilitis** der Unterlippe, manchmal auch eine **Konjunktivitis**“ [DÄ 9/2011: 133].

Das Suffix *-ismus* wird allgemein zur Bezeichnung eines krankhaften Zustandes oder einer Vergiftung verwendet und stammt vom griechischen *-ismos*. [Schulze 2003: 27]. Es weist auf eine Normabweichung hin (Ruff 2001:51): z.B. *Autismus* ‚Kontaktunfähigkeit‘:

- „So können ADHS, Angst, Depression, posttraumatischer Stress oder sogar **Autismus** für das Phänomen der Konzentrationsstörung verantwortlich sein“ [ÄW 24/2011: 10].

Das nächste Suffix, das ganz allgemein für eine Krankheit steht, ist das griechische *-ose /-osis-*. Es drückt eine Krankheit, einen krankhaften Zustand sowie häufig eine degenerative, chronische Erkrankung aus [Schulze 2003: 26]. Im Sprachmaterial wurden u.a. folgende Beispiele gefunden: *Psychose*, ‚Geisteskrankheit‘, *Listeriose*, auf den Menschen übertragbare Zoonose‘:

- „Bei der Behandlung von chronischen **Psychosen** wurden auch bereits sehr früh Ressourcen ins Behandlungsprogramm mit einbezogen“ [ÄW 20/2011: 21].
- „Die durch *Listeria monocytogenes* ausgelöste zerebrale **Listeriose** ist eine durch Lebensmittel übertragene Infektion“ [ÄW 49/2011: 7].

Das aus dem Griechischen übernommene Suffix *-om* hat die Bedeutung ‚Geschwulst‘: [Duden 2007: 558]. Die Endung *-om* weist auf eine Geschwulst, eine Neubildung, einen Tumor hin [Lippert-Burmester/ Lippert 2008: 10]. Als Beispiel kann *Lipom* ‚Fettgeschwulst‘ angegeben werden:

- „Endobronchiale **Lipome** sind sehr seltene, vom Fettgewebe der Bronchialwand ausgehende Tumoren“ [ÄW 45/2011: 5].

Eine bösartige Geschwulst wird mit dem Fachbegriff Karzinom (vom altgriech. Karkinoma) bezeichnet. In der Fachpresse wurden u.a. folgende Beispiele gefunden: *Zervixkarzinom*, Gebärmutterhalskrebs‘, *Kolonkarzinom*, Darmkrebs‘:

- „Durch eine effektive gynäkologische Vorsorge können Zellentartungen der Zervix uteri schon vor der Entstehung eines invasiven **Zervixkarzinoms** entdeckt und behandelt werden“ [ÄW 40/2011: 15].
- „Fürs Auftreten eines **Kolonkarzinoms** zeigen Statine tatsächlich einen geringen Effekt“ [ÄW 40/2011: K.16].

Außer den Suffixen beteiligen sich an der Wortbildung der medizinischen Fachsprache auch die folgenden Präfixe:

Hyper- bedeutet nach Duden [2007: 374], über, übermäßig‘. Mit diesem Präfix werden Fachwörter gebildet, die eine erhöhte Konzentration bestimmter Stoffe im Blut angeben [Ruff 2001:37]. Zu den gefundenen Beispielen im Korpus gehört u.a.: *Hypercholesterinämie*, zu viel Cholesterin im Blut‘:

- „Zwanzig bis vierzig Prozent aller Männer mit einer ED leiden zusätzlich an ... und oder einer **Hypercholesterinämie**“ [ÄW 49/2011: 26].

Das folgende Präfix **Hypo-** hat die Bedeutung ‚unter, darunter, unterhalb des Normalen‘ [Duden 2007: 379], z.B. *Hypokalzämie*: ‚Verminderung des Kalziumgehalts im Blut‘:

- „Die klinisch-manifeste **Hypokalzämie** ist für die Patienten äußerst belastend“ [DÄ 8/2011: 133].

Das Präfix **Dys-** bildet Fachwörter, die bezeichnen, das etwas von der Norm abweichend, schlecht, krankhaft ist [Duden 2007: 248]. Die Termini mit dem Präfix *Dys-* drücken eine Störung der Funktionen im Organismus, eine Abweichung von der Norm aus: z.B. *Dyspepsie* ‚Verdauungsstörung‘:

- „Auch funktionelle **Dyspepsie** und das Reizdarmsyndrom gehen mit Funktionsstörungen des ENS einher“ [ÄW 45/2011: 9].

3.3. Einfluss des Englischen

Immer mehr Bezeichnungen werden aus dem Englischen entlehnt, was auf die Entdeckungen neuer Krankheiten und Heilungsmethoden vor allem im englischen Sprachgebiet zurückzuführen ist. Außerdem ist die Rolle der englischen Sprache auf den medizinischen internationalen Kongressen heutzutage führend und die Fachliteratur wird oft aus dem Englischen übersetzt:

- „Aktuelle Studien zur Therapie des **Restless-Legs-Syndroms** (RLS) bei schwangeren Frauen und zu ungünstigen Effekten auf den Krankheitsverlauf nach Schlaganfall“ [ÄW 24/2011: 7].
- „**Unresponsible wakefulness** („Wachheit ohne Kontaktaufnahme“) bezeichnet Patienten mit einem funktionierendem Schlaf-Wach-Rhythmus, (...)“ [ÄW 24/2011: 8].

3.4. Akronyme

Im untersuchten Material kommen auch Akronyme (Kurzwörter/Initialwörter) vor, die als Folge von Buchstaben ausgesprochen werden können. Sie werden oft von Fachwörtern aus anderen Sprachen gebildet, z.B: *ADHS* ‚Aufmerksamkeitsdefizit und Hyperaktivitätssyndrom‘ oder *SANDD*: ‚Sinoatrial Node Dysfunction and Deafness‘.

- „So können **ADHS**, Angst, Depression, posttraumatischer Stress oder sogar Autismus für das Phänomen der Konzentrationsstörung verantwortlich sein“ [ÄW 24/2011: 10].
- „Das neue Syndrom wird mit dem Akronym „**SANDD**“ bezeichnet: Sinoatrial Node Dysfunction and Deafness“ [ÄW 2/2011:15].

3.5. Schlussfolgerungen

Der Fachwortschatz aus dem Bereich der Nosologie ist vielfältig und umfasst zahlreiche Krankheitsnamen aus allen medizinischen Teilgebieten. Die krankhaften pathologischen Veränderungen betreffen sowohl ganze Systeme als auch einzelne Organe oder Gewebe. Der Wortschatz wird ständig um neue Krankheitsnamen ergänzt, denn immer neue Krankheiten und Syndrome werden entdeckt und beschrieben. Im untersuchten Sprachmaterial der Fachzeitschriften wurden alle Arten der Fachbegriffe gesammelt, d.h. sowohl Termini technici als auch Trivialbezeichnungen und gemeinsprachliches Wortgut mit jeweils unterschiedlichen morphologischen Strukturen. Krankheitsnamen werden auf verschiedene Weise gebildet. Außer den zusammengesetzten Formen kommen Suffixderivate und Präfixbildungen sowie Mehrwortbezeichnungen vor. Der große Teil der Begriffe geht auf die klassischen Sprachen zurück. Der Fachwortschatz enthält entlehnte Wörter und Wortteile, Suffixe und Präfixe griechischer und lateinischer Herkunft. Das Fachvokabular umfasst viele Hybridbildungen und er wird immer mehr um neue englischsprachige Wörter bereichert. Die Krankheitsnamen erhalten oft die Form eines Akronyms oder werden mit einem Eponym, dem Familiennamen des Entdeckers oder Erstbeschreibers, versehen. Mit dem Fortschritt der Wissenschaft entstehen stets neuere Benennungskriterien.

Die medizinischen Fachartikel enthalten genaue Beschreibungen der Krankheitsbilder, Bezeichnungen der Symptome und Syndrome sowie der pathologischen Prozesse, die der jeweiligen Erkrankung zugrunde liegen. Dieses Vokabular stellt damit eine wichtige und reiche Quelle des Sprachmaterials für die Fachsprachenforschung dar.

Quelle

Ärzteweche 2/2011
Ärzteweche 13/2011
Ärzteweche 20/2011
Ärzteweche 24/2011
Ärzteweche 40/2011
Ärzteweche 45/2011
Ärzteweche 46/2011
Ärzteweche 49/2011
Deutsches Ärzteblatt 1/2 /2011
Deutsches Ärzteblatt 4/2011
Deutsches Ärzteblatt 8/2011
Deutsches Ärzteblatt 9/2011

Literatur

Ahlheim K.-H., 1992, *Duden. Das Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke*, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.

Duden 2007, *Wörterbuch medizinischer Fachbegriffe*, Dudenverlag Mannheim.

Leiber B., Olbrich G., 1981, *Die klinischen Syndrome Bd.1., Syndrome*, Urban & Schwarzenberg, München.

Ruff P. W., 2001, *Einführung in den Gebrauch der medizinischen Fachsprache*, LAU-Verlag, Reinbek, Nourney.

Lippert H., 1978, *Fachsprache Medizin*. [in:] H. Henne, W. Mentrup, D. Möhn, H. Weinrich, (eds): *Interdisziplinäres Deutsches Wörterbuch in der Diskussion*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, S. 86-101.

Porep R., Steudel W.-I., 1974, *Medizinische Terminologie. Ein programmierter Kurs zur Einführung in die medizinische Fachsprache*. Thieme, Stuttgart.

Schipperges H., 1988, *Die Sprache der Medizin. Medizinische Terminologie als Einführung in das ärztliche Denken und Handeln*. Verlag für Medizin Fischer, Heidelberg.

Schulze P., 2003, *Fachsprache der Medizin. Wissen ist Verstehen*. LinguaMed, Neu-Isenburg.

Wiese I., 1998, *Die neuere Fachsprache der Medizin seit der Mitte des 19. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Inneren Medizin*. [in:] L. Hoffmann, H. Kalverkämper, H.E. Wiegand (eds): *Fachsprachen. Languages for Spacial Purposes. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung* Berlin, New York, Walter de Gruyter, S. 1278 -1285.

Wiese, I., 1984, *Fachsprache der Medizin. Eine linguistische Analyse*, Enzyklopädie, Leipzig.

Wilmanns, J./Schmitt, G., 2002, *Die Medizin und ihre Sprache*, Ecomed, Landsberg/Lech.

**Sposoby tworzenia terminów specjalistycznych
z zakresu nozologii i ich charakterystyka
na podstawie niemieckojęzycznych czasopism medycznych**

Słownictwo medyczne z zakresu nozologii jest bardzo bogate i różnorodne. Obejmuje ono nazwy chorób, procesów chorobotwórczych, symptomów, syndromów oraz przyczyn powstawania schorzeń. To słownictwo wykazuje różne struktury morfologiczne i jest ono zróżnicowane pod względem semantycznym oraz pod względem stopnia fachowości. Poza terminami ściśle specjalistycznymi, którymi posługują się głównie medycy znajdziemy tu także tzw. nazwy trywialne lub też wyrazy zaczerpnięte z języka ogólnego. Oprócz niemieckich nazw chorób używane są także zapożyczenia z łaciny, greki lub z języka angielskiego, terminy składające się z kilku wyrazów oraz akronimy i eponimy.

ŁUKASZ KARPIŃSKI*Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

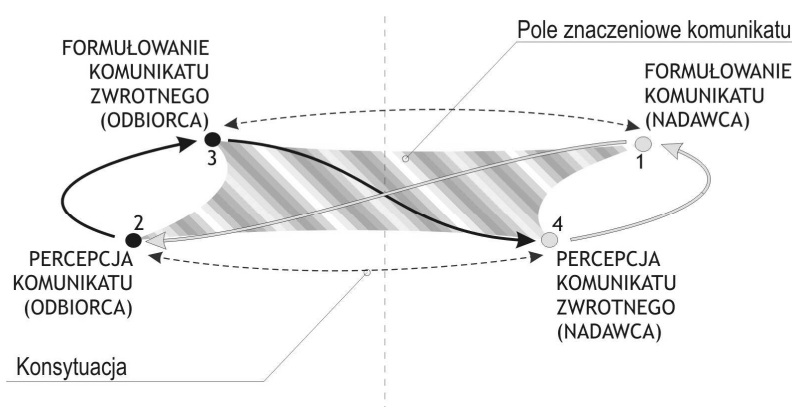
FUNKCJE KOGNITYWNE LEKSYKOGRAFICZNEJ BAZY DANYCH

Komunikowanie jest procesem złożonym, w którym stosowanych jest równolegle wiele sygnałów. Oprócz znaków językowych mogą się pojawić się sygnały pozawerbalne np. mimika, gestykulacja, ruchy ciała, dźwięki pozawerbalne¹¹⁰. Z czasem paletę możliwości komunikacyjnych wzbogaciło pismo i jego różnorodne realizacje graficzne oraz wynalazek druku, co spowodowało rozciągnięcie procesu komunikacyjnego w czasie i rozważanie treści bez jednoczesnego udziału nadawcy lub odbiorcy. Wprowadzenie ruchomych obrazów i rejestrowanych dźwięków wpłynęło na ogromny wzrost różnorodności wzajemnego oddziaływania ludzi na siebie oraz możliwość gromadzenia w niezmiennionej postaci pierwotnych komunikatów z zachowaniem w większym stopniu intencji nadawczych. Z kolei rozwój technik telekomunikacyjnych i informatycznych pozwolił na komunikację poza zasięgiem wzroku, gestu i mowy ciała rozwijając także wersję pisaną komunikacji, choć popularyzacja możliwości audiowizualnego kontaktu oraz możliwość maszynowego rejestrowania w formie pisemnej wypowiedzianych treści kieruje komunikowanie ponownie ku równowadze pomiędzy tekstami ustnymi i pisemnymi.

To, że komunikowanie językowe składa się z elementów i powiązań biorących udział w procesach endolingwistycznych (mentalnych) oraz z czynników egzolingwistycznych (prezentacja informacji) oraz jest wynikiem rozwoju istoty komunikującej się i jednocześnie kreuje jej dalsze kierunki

¹¹⁰ Kontekst niewerbalny dostarcza interlokutorowi dodatkowych informacji na temat samopoczucia nadawcy, jego postawy wobec rozmówcy, stopnia pewności siebie i stanu emocjonalnego. Sygnały te w większości przypadków nie są kontrolowane i mogą potwierdzać lub zaprzeczać ogólnym intencjom komunikacji.

rozwoju jest w zasadzie aksjomatem. Na poziomie współczesnych badań nad dyskursem pytaniem pozostaje to, co faktycznie kryje się nad typowym opisem, dotyczącym wewnętrznych procesów mentalnych w mózgu ludzkim. Podział na etapy, wynikający z głębokiej tradycji językoznawczej pozwala tworzyć dydaktyczne modele poznawcze i wyodrębnić poszczególne elementy, miejsca i impulsy dziejące się równolegle. Nawet podczas rozmowy pomiędzy dwiema osobami nie można mówić o „konsekwencji” kolejnych procedur – w trakcie wypowiedzania jednej kwestii nadawca ma perspektywę dalszego przebiegu rozmowy i na bieżąco koryguje treści słysząc reakcję odbiorcy. Tak dzieje się również w przypadku innych czynności: „niewiele zjawisk występuje w jednym punkcie czasu i przestrzeni. Wszystkie interesujące czynności mózgu angażują przestrzenno-czasowe wzorce aktywności. (...) Wszystkie nasze wrażenia – to wzorce rozciągające się w czasie i przestrzeni, (...) wszystkie nasze ruchy są wzorcami przestrzenno-czasowymi, obejmującymi różne mięśnie i momenty ich aktywacji.” [Calvin 1997: 63] Model wydarzenia komunikacji komunikacji językowej, uwzględniającego ciągłość i równoległość procesów można przedstawić następująco¹¹¹:

Rys.1. Model ciągłego wydarzenia komunikacji językowej (WKJ).
(kolejne etapy komunikacji oznaczono cyframi 1-4)

Poprzez umieszczenie w kodzie komunikacyjnym myśli, którą chce się wyrazić, nadawca tworzy zjawisko (1), składające się ze strony znaczeniowej i strony formalnej. Odbiorca powstałego komunikatu określa rodzaj (typ) kodu, w którym ono występuje, a następnie rozpoczyna analizę jego strony znaczeniowej, przetwarzając i porównując wejściowe dane z posia-

¹¹¹ por. Karpiński 2006, 2007, 2012, 2014.

danymi abstrakcyjnymi konceptami i cechami dystynktywnymi. W całym procesie występuje źródło wytwarzające przekaz (nadawca), emisor (biologiczny system lub sztuczne urządzenie, które przetwarza informację w jakąś formę energii możliwą do przesłania), kanał, receptor (system zmieniający sygnały emitowane w formie pewnej energii na powrót w informację) oraz odbiorca (cel) [por. Nęcki 2000: 20]. Uwzględnić trzeba także stopień zorientowania komunikatu na konsytuację (tj. psychicznych, kulturowych, przestrzennych i czasowych czynników determinujących wartość komunikacyjną danej wypowiedzi), zmiany znaczeń w trakcie procesu komunikacyjnego, efektywność analizy informacji uwarunkowaną stanem psychofizycznym, szumami i wzajemną postawą nadawcy i odbiorcy. Im większe doświadczenie w komunikowaniu się posiada odbiorca, im różnorodniejsze było ono w przeszłości i pozostawiło więcej śladów w pamięci, tym łatwiej przyjdzie mu zrozumieć informację, nawet, jeżeli ma ona niespotykaną wcześniej, wybrakowaną, zaskakującą czy oryginalną postać. Ludzie potrafią czynnie brać udział w aktach komunikacji mownej dzięki temu, że są w posiadaniu pewnych zasad vel. reguł i że potrafią się praktycznie nimi posługiwać. W przypadku niekompletnej percepcji komunikatu rekonstruowanie treści może spowodować niewłaściwe wnioskowanie. „Kiedy słuchamy, jak ktoś mówi lub gdy coś czytamy, wiele z tego, co jak sądzimy, widzimy lub słyszymy pochodzi z naszej pamięci. Nie zauważamy błędów drukarskich, wyobrażając sobie właściwe litery, choć widzieliśmy niewłaściwe. (...) Owo zapełnianie luk przez pamięć jest częścią tak zwanej percepcji kategoryzacyjnej.” [Calvin 1997: 58-59].

Z opisu procesu komunikacyjnego wynikają dwie informacje:

- na podstawie właściwości artykułowanych informacji (tekstów) można określić z dużym prawdopodobieństwem typ tekstu i kontekst jego użycia;
- umysł ludzki potrafi brakujące elementy komunikatu uzupełniać w bardzo trafny sposób, czego z kolei brakuje jeszcze procedurom maszynowym.

Na tle modelu składowych dyskursu proces komunikacyjny od momentu powstania pierwotnej myśli dostosowanej do możliwości kodu, w którym zostanie ona wyrażona, aż do całościowej formy tekstowego komunikatu opiera się na procesach trasowania i konsolidowania, zachodzących w mózgu poprzez filtr świadomości i pamięć, aby następnie zaistnieć w przestrzeni społecznej. Odpowiedź na pytanie, w jaki sposób człowiek odtwarza wiedzę na temat świadomości własnej i otoczenia jeszcze nie jest znana, choć współczesne badania stopniowo przybliżają do niej naukę. Równocześnie modelowanie kognitywne prowadzi w kierunku adaptacji lub symulacji procesów myślenia przez algorytmy komputerowe.

W kwestii świadomości trafne wydaje się wyróżnienie jej trzech stanów [por. Bobryk 1996: 44-46, za Armstrong 1980: 55-60]:

- świadomość minimalną, podczas której stany umysłowe osoby nieświadomej nie mają mocy przyczynowego oddziaływania (np. głęboki sen); do osoby docierają pewne wrażenia, stymulując procesy mózgowe;
- świadomość percepcyjną, łączoną z aktywnym stanem spostrzegania;
- świadomość introspekcyjną, najbardziej złożoną i rozwiniętą formę poznania, odnoszącą się nie tyle do zjawisk zewnętrznych co do analizowania stanów lub procesów umysłu (wewnętrzna percepcja), przy czym ta świadomość ma odróżniać człowieka od świata zwierzęcego.

Również J. Bobryk przedstawia dominujące we współczesnych teoriach percepcji dwa kierunki, jeden bliższy ujęciu mechanistycznemu, drugi – neurolingwistyczne, co obrazuje również wachlarz dostępnych pośrednich możliwości badawczych: „Pierwsze ujęcie to tzw. podejście informacyjne. Aktualna zaś wersja podejścia drugiego to ekologiczna teoria percepcji.” [Bobryk 1996: 55].

Podejście informacyjne odwołuje się technologii komputerowych i metafory widzącej w komputerze odzwierciedlenie istoty ludzkiej. „Jest to wizja, w której procesy poznawcze są przede wszystkim lub wyłącznie czynnikiem kierującym aktywnością, nie zaś wstępem do niej, jej pierwszym etapem lub jej integralną częścią.¹¹² (...) Zgodnie z tą teorią stałość spostrzeżeń, podobnie jak wiele zjawisk psychologicznych, można w całości wyczerpujący sposób wyjaśnić procesami uczenia się. Można mianowicie przyjąć, że w trakcie uczenia się tworzone są skojarzenia pomiędzy aktualną stymulacją sensoryczną, a dawnymi śladami pamięciowymi przeszłych stymulacji sensorycznych. Pozycja ta jest kodowana w pamięci, a w trakcie

¹¹² J. Bobryk wyraża w tym miejscu dość sceptyczny pogląd na temat odzwierciedlania otaczającej rzeczywistości „Świadomi lub nieświadomi zwolennicy klasycznej wizji umysłu akceptują dość chętnie teorię umysłu jako czegoś w rodzaju biernego zwierciadła. W każdej teorii umysłu-zwierciadła procesy percepcyjne są procesami najbardziej podstawowymi i najbardziej elementarnymi. Jakakolwiek aktywność podmiotu zaczyna się od mniej lub bardziej biernej rejestracji, lub biernego odzwierciedlenia, świata wokół niego. To odzwierciedlenie może być mniej lub bardziej subtelne i dokładne, zawsze jednak będzie odzwierciedleniem, wewnętrznym modelem, reprezentacją świata. Choć współcześni kognytywiści deklarują uznanie zasady aktywności ludzkiego umysłu, jednak faktycznie (co wielokrotnie podkreślałam w swoich publikacjach) ulegają w dużym stopniu tradycyjnej wizji umysłu-lustra, wizji, która, zdaniem ludzi badających tak zwaną historię intelektualną, zakończyła swoją intelektualną nośność w czasach renesansu. Z tego to powodu kognitywistyczne teorie procesów poznawczych, teorie używające chętnie pojęcia reprezentacji, zawierają wiele anachronicznych elementów” [1996: 56].

przebiegających w jakiejś chwili procesów percepcji każdy z tych pozostałych („nienormalnych”) widoków przedmiotu kojarzony jest z jego obrazem normalnym, wszystkie „nienormalne” widoki aktywizują zarejestrowany gdzieś w umyśle podmiotu „normalny” obraz.” [Bobryk 1996: 57].

W *podejściu ekologicznym* „stałość spostrzeżeń jest interpretowana jako efekt zdolności do wydobywania niezmienników (invariants), obiektywnie istniejących w spostrzeganych przedmiotach. (...) proces spostrzegania jest sprawnością (skill), nabywaną dzięki uczeniu się percepcyjnemu, nie chodzi tu jednak o budowanie w wyniku doświadczenia określonych struktur poznawczych po to, by następnie porównywać to, co się spostrzega z utrwaloną i zorganizowaną wcześniej strukturą. Spostrzeganie to po prostu umiejętność bezpośredniego dostrzegania pewnych cech lub zjawisk, interesujących dany organizm w danym momencie i w danych warunkach środowiskowych. Osiągana w uczeniu się percepcyjnym wprawa wywołuje aktywność organizmu jeszcze przed pojawieniem się właściwego pobudzenia, aktywność ta nastawia na eksplorację i szukanie niezmienników, czyli pewnych bodźców, mających istotne znaczenie dla organizmu.

Organizm widzi w różnych warunkach ten sam przedmiot, bo nastawiony jest na rejestrację niezmienników, uczy się dostrzegać te niezmienniki niezależnie od okoliczności, uczy się oddzielać je od innych nieistotnych dla jego aktywności informacji. Niezmienniki uiawniają się na tle zmian, można je rozumieć jako cechy złożonych wzorców stymulacji, coś, co pozostaje niezmiennie podczas zmian wynikających z sytuacji spostrzeganego podmiotu, ze zmian w środowisku lub ze zmieniających się relacji pomiędzy spostrzegającym i otoczeniem.

Wachlarz możliwości teoretycznych dotyczących percepcji powoduje także możliwość dopasowania podejścia informacyjnego do procesów trasowania, a podejścia ekologicznego – do konsolidowania. W pierwszym podejściu zakłada się, iż wielokierunkowe reakcje neuronowe w mózgu mają na celu odnalezienie struktur odwzorowujących podobne, zaistniałe wcześniej sytuacje oraz poprowadzenie reakcji w odniesieniu do poprzednich interpretacji z naniesieniem nowego kontekstu. Jeżeli takich kontekstów z przeszłości brakuje, od dotychczasowej ścieżki tworzą się nowe odgałęzienia zawierające nowe doświadczenia. Na poziomie realizacji słownej można to porównać do słownikowego przeszukiwania relacji sematycznych powiązanych z danym pojęciem i ewentualne dopisywanie odsyłaczy do nowych wyrażen, co może zmodyfikować znaczenie i kontekst użycia poszukiwanego pojęcia. W drugim podejściu zakłada się, iż reakcje neuronowe mają na celu wyszukanie niezmienników (które w kontekście pojęciowym można utożsamiać z cechami dystynktywnymi) i na ich podstawie następuje przyporządkowanie percypowanych treści do posiadanych zasobów, a w przypadku ich braku powstają kolejne grupy cech dystynktywnych pozwalających

oznaczyć (niemal) „parametrycznie” nowe pojęcia. Drugie podejście oprócz oczywistych walorów dla komunikacji ogólnej wydaje się także bliższe teorii języków specjalistycznych, gdyż konwencjonalne procesy możliwie jednoznacznego definiowania pojęć opierają się właśnie na wyodrębnieniu cech różnicujących w ramach danej klasy pojęć. Również funkcjonujące w językoznawstwie kognitywnym *domeny kognitywne*, tj. struktury kognitywne ujmujące naszą wiedzę o świecie, które łączą się ze sobą w zhierarchizowane struktury konceptualne określając daną strukturę semantyczną odpowiadają pojęciom konceptu i cech dystynktywnych [por. STP 2005: 52], funkcjonujących w (meta)terminologii języków specjalistycznych.

Porównanie obydwu podejść nasuwa proste skojarzenie z założeniami strukturalizmu i kognitywizmu i różnicy pomiędzy nimi, w uproszczeniu sprowadzającej się do określenia, co jest ważniejsze: formuła czy kontekst. Konkludując obydwie ww. stanowiska, wydaje się, iż w procesach poznawczych (kojarzonych szczególnie z pierwszymi etapami rozwoju człowieka) przeważa element dydaktyczny i kojarzenie sieciowe, a z kolei w procesach kreatywnych, związanych z indywidualizacją niezmienników (cech dystynktywnych) dominuje wnioskowanie logiczne, oparte o elementy różnicujące.

Podsumowując powyższe, uzyskuje się następujące wnioski:

- modelowanie kognitywne oparte o podejście informacyjne stanowi podstawę prac poszukujących właściwych formuł pozwalających odwzorowywać stany umysłu poprzez algorytmy maszynowe i sieciowanie;
- przeszukiwanie relacji semantycznych i modyfikowanie znaczenia oraz kontekstu użycia danego pojęcia jest zasadniczym elementem samodzielnie działającego według określonego algorytmu lub macierzy decyzyjnej mechanistycznego układu analizującego tekst;
- podejście informacyjne podtrzymuje funkcjonujące od wieków porównanie „człowiek to maszyna”, poszukując w budowie oraz opisie działania komputerów i programów analogii do człowieka;
- podejście ekologiczne nawiązuje do techniki wyodrębniania pojedynczych cech dystynktywnych składający się na całościowy obraz konceptu i odpowiadającego mu pojęcia.

Kognitywne modele języka zakładają koncepcje gramatyki daleko odbiegające od podejść generatywnych [por. Kardela 2013]. Wg Langackera, gramatyka jednego języka to dynamiczna psychologiczna reprezentacja systemu językowego, składająca się ze zbiorów utrwalonych *ścieżek kognitywnych* które są „formowane, zachowywane i modyfikowane przez użycie języka” [Ibid.]. Oznacza to, iż każdy otrzymany komunikat poprzez

trasowanie neuronowe w mózgu uzyskuje odpowiednią reakcję zwrotną, modyfikując przy tym dotychczas utrwalone stany pamięciowe¹¹³.

Przewaga kognitywizmu nad strukturalizmem, który także zajmował się formułami tekstowymi i korpusami tekstowymi, wynika generycznie z ogólnego postępu w nauce. W momencie powstawania pierwszych formuł generatywnych (początek lat 50-tych XX wieku) trudno było mówić o rozbudowanych bazach danych leksykograficznych i korpusach tekstowych, w których każda jednostka wyrazowa jest wielowymiarowo opisana. Wydajność ówczesnych komputerów była nieporównywalnie mniejsza, przy nieporównywalnie większej konsumpcji energii. Postęp informatyczny pozwolił zwiększyć wydajność i włączyć do badań aspekt zmienności języka w funkcji czasu. Wzrósł także przez ten czas poziom wiedzy w zakresie neurolingwistyki i psychologii.

Współcześnie pojemność baz danych powoduje, iż można tak kodować dane terminologiczne, aby rekord opisujący hasło zawierał dane encyklopedyczne, etymologiczne, gramatyczne, leksykalne czy też przekładowe. Stąd wywodzi się koncepcja, aby leksykograficzna baza danych oparta na reprezentatywnym korpusie językowym stała się integralnym elementem informatycznego neurotezaury, w którym sztuczna inteligencja będzie mogła zbierać dane słownikowe i tworzyć komunikaty zarówno na poziomie języka zapytań bazodanowych jak i na wyższych poziomach lingwistycznych. Cyfrowy zapis tekstu pozwala na dowolną obróbkę danych, przełamując dzięki temu ograniczenia technologii druku. Rozwiązuje to definitywnie problem wyszukiwania informacji na podstawie wzorca, gdyż skonfigurowana programowo maszyna zrobi to szybciej od człowieka.

Chociaż podstawę teorii komunikacji stanowi wymiana informacji pomiędzy ludźmi to z definicji następują procesy o podobnej charakterystyce pomiędzy urządzeniami elektronicznymi. W przypadku przekazywania danych na odległość oprócz treści, które są dostarczane i przetwarzane przez człowieka występują także elementy niejawne, których istnienia osoba nie zaznajomiona ze współczesną telekomunikacją może nawet nie podejrzewać, np. znaczniki początku i końca transmisji, kody potwierdzenia otrzymania, kody wykrycia zakłócenia wymagające powtórnej transmisji określonego fragmentu danych itp. Bardziej skomplikowane informacje także przesyłane są „w tle”, często bez wiedzy użytkownika urządzenia¹¹⁴.

¹¹³ Powyższe uproszczenie przedstawiono na podstawie: Pulvermüller 2001, Duch 2009a, 2009b, Antas 2013.

¹¹⁴ Informacje o tego typu procesach stanowią element umowy licencyjnej w instalowanym produkcie, często także przy instalowaniu aplikacji użytkownik jest informowany o tym, iż program (np. gra) wymaga dostępu np. do spisu połączeń, grafiki i obrazów, mikrofonu, tj. na pierwszy rzut oka elementów zupełnie nie związanych z pracą aplikacji. Jest to jednak przyczynek do pozyskiwania dodatkowych danych. Dopiero regulacja ustawień szczegóło-

Wtyczki, (tzw. cookies) oprócz uproszczenia i przyspieszenia wyświetlania danych mogą zawierać także dodatkowe procedury pozwalające np. śledzić zewnętrznie ruch kursora na ekranie¹¹⁵. Maszyny przekazują obecnie pomiędzy swoimi zasobami bardzo wiele danych w postaci binarnej, które mogą być następnie przetworzone i wyświetlone/wydrukowane w postaci komunikatu językowego. Przy jednoczesnych zaawansowanych technologiach samouczenia się aplikacji komputerowych, wykorzystujących kolejno napływające dane bardzo blisko jest już do przejścia od tzw. „miękkiej” inteligencji (uwarunkowanej przez człowieka) do „twardej” – samoistnej.

Funkcje kognitywne leksykograficznej bazy danych należy w tym kontekście rozumieć jako zestaw procesów (systemowych) naśladujący w prosty lub zaawansowany sposób modele operacji myślowych tj. czynności porządkowania, kojarzenia, wartościowania i określania skutków zachodzących zmian w indywidualnym systemie konceptualnym, a następnie generowanie, przetwarzanie i przekazywanie informacji na podstawie dotychczas utrwalonych stanów pamięciowych oraz percypowanych nowych treści. Kluczowym pojęciem dla „miękkiej” i „twardej” inteligencji jest przy tym jaźń, czyli ogólnie rzecz ujmując – wszystkie zjawiska psychiczne, jakie zachodzą w mózgu człowieka. Pojęcie to oznacza nade wszystko całość psychiki, tj. świadomość i nieświadomość. W kontekście komunikacyjnym jest tutaj rozumiane jako fundamentalna zdolność istoty myślącej do inwencyjnego i abstrakcyjnego operowania wiedzą.

W procesie tworzenia modelu ekwiwalencyjnego (substytucyjnego), zestawiającego ludzkie procesy myślenia z procedurami maszynowymi pojawiają się następujące opozycje:

- język ludzki (etnolekt, technolekt) staje się analogiem cyfrowego systemu leksykalno-komunikacyjnego, czyli zestawu algorytmów umożliwiających wiązanie sieci pojęciowych oraz selekcję informacji w zależności od potrzeb użytkowych, jak najdokładniej odzwierciedlających strukturę leksykalną, gramatyczną i systemową danego języka (specjalistycznego), traktujących bazę danych jako źródło wytwarzania informacji oraz jedno z mediów odbiorczych, w celu weryfikacji w ramach zmian w przestrzeni kognitywnej pojęć po zaistnieniu tekstu w przestrzeni dyskursywnej i/lub jego zaistnieniu w powiązanim z bazą korpusie tekstowym;
- leksykon mentalny, czyli zasób pojęć, składających się z konceptów i cech dystynktywnych, uczestniczących w wewnętrznych procesach abstrakcyjnego kojarzenia stanowi wzór dla bazy danych, tj. zorganizowa-

wych, ukrytych w wielopiętrowych menu pozwala zapanować użytkownikowi nad „ambicjami” komunikacyjnymi twórców programu.

¹¹⁵ Zewnętrzne badania okulograficzne za pomocą kamery w laptopie lub aparatu „selfie” także nie są fantastyką naukową.

wanego zbioru powiązanych ze sobą danych (rekordów), aktualizowanych okresowo lub najlepiej w czasie rzeczywistym);

- pojęcie (inaczej zwerybalizowany koncept) swój odpowiednik znajduje w cyfrowym opisie parametrycznym, zawierającym zestaw wskaźników liczbowych charakteryzujących stopień natężenia/występowania poszczególnych cech podstawowych (np. relacje czasowe, przestrzenne, ilościowe, jakościowe itd.);
- operacje myślowe, oznaczające czynności porządkowania, kojarzenia, wartościowania i określania skutków zachodzących zmian w indywidualnym systemie konceptualnym są odwzorowywane przy pomocy operacji przeszukiwania danych, opartych o różnorodne procedury kojarzące dane w bazie;
- jaźń to swoiste „złote runo” w naukowym wyścigu, a jej odwzorowanie stanowi kluczowy element w procesie tworzenia sztucznej inteligencji, jej maszynowy substytut można określić jako matrycę decyzyjną, czyli zaprogramowany na wzór ludzkiego umysłu zestaw procesów początkowych, uwarunkowanych określonymi czynnikami (zmiennymi) w celu wyboru określonej ścieżki algorytmicznej lub neuronowej;
- programowanie neurolingwistyczne i sieciowanie semantyczne to para pojęć już w samej nazwie nawiązująca nawzajem do siebie: programowanie neurolingwistyczne to zbiór technik komunikacji oraz treningowych metod pracy z wyobrażeniami, nastawionych na tworzenie i modyfikowanie wzorców postrzegania i myślenia u ludzi, co nasuwa myśl o swoistej mechanizacji i schematyzacji ludzkiego myślenia, natomiast sieciowanie semantyczne to ontologiczna metoda reprezentacji wiedzy, składająca się ze struktury wzajemnych powiązań wytwarzanych maszynowo pomiędzy pojęciami na podstawie analizy tekstów. Zadaniem maszyny byłoby określenie odpowiedniego dla znaczenia kontekstu i odseparowania danych nie związanych tematycznie oraz wykrycie polisemów i homonimów, co stanowi jeden z większych problemów maszynowej analizy. Wytworzenie przez maszynę sztucznej sieci neuronowej na podstawie wbudowanych zasad pierwotnych oraz sukcesywnego pozyskiwanych danych tekstowych pozwala(łoby) na przetworzenie sygnałów i uzyskanie/zmodyfikowanie cyfrowego opisu danego pojęcia, a w konsekwencji także indywidualizację każdego sztucznego systemu komunikacyjnego w sytuacji gdy każdy z nich będzie analizować różne lub częściowo podobne teksty.

O ile maszynowa rejestracja i analiza komunikatów językowych zapisanych w postaci elektronicznej nie jest niczym nadzwyczajnym, o tyle wciąż pozostają dwa nierozwiązane problemy:

- procesy komunikacyjne są uzupełniane poprzez sygnały niewerbalne, także uwarunkowane kulturowo;
- możliwości ludzkiego mózgu oraz możliwa rozległość połączeń synaptycznych pomiędzy neuronami, pozwalające na prowadzenie niepoliczalnej ilości równoległych procesów myślowych.

Pozostałe procesy znajdują się w różnych fazach zaawansowania, uzależnionych także od aktualnych możliwości sprzętowych.

Działający od 2011 roku superkomputer IBM Watson ma 2880 rdzeni i 15 terabajtów pamięci operacyjnej, a jego możliwości obliczeniowe i zaawansowane oprogramowanie umożliwiające eliminowanie własnych błędów w kolejnych procedurach przybliża go znacząco w kierunku sztucznej inteligencji. Z jego możliwości korzystają już m.in. analitycy finansowi. Inne projekty, jak działający już komputer szachowy DeepBlue czy wdrażany projekt Google pod nazwą Danielle pokazują ogromny potencjał tkwiący w zintegrowanych systemach informatycznych. Komputery są w stanie zapisywać mowę ludzką, gromadzić dane w pamięci, sortować, analizować i przetwarzać te dane, rozwijane są algorytmy stosowane do tłumaczenia maszynowego, w związku z czym pozostaje otwartą kwestia odpowiedniego skonstruowania bazy danych, umożliwiającej zapisywanie w niej informacji samoistnie przez komputer, który w ten sposób „uczyłby się” nowych pojęć oraz opracowania całego spektrum równoległe działających algorytmów kojarzenia danych z bazy z otrzymanymi danymi z zewnątrz – od istoty żywej – mózgu białkowego czy też komputera – mózgu krzemowego. Taka wielokierunkowa struktura może naśladować proste operacje mózgu ludzkiego i motywować do dalszej ewolucji w tym zakresie. Prace prowadzone są przez wiodących producentów sprzętu elektronicznego, oprogramowania i obsługi sieci Internet.

Spośród projektów wykorzystujących modele kognitywne i planowanie strukturalne ważne miejsce przypada stale rozwijanej „Słownosieci”. Powołana na Politechnice Wrocławskiej Grupa Naukowa G4.19 do swojego obszaru działań zalicza inżynierię języka naturalnego, technologię językową, lingwistykę informatyczną, semantykę formalną, lingwistykę i leksykografię. Głównym celem jest budowa podstawowej technologii językowej dla języka polskiego dostępnej na licencjach otwartych oraz zastosowanie inżynierii języka naturalnego w badaniach w dziedzinie nauk humanistycznych i społecznych. Ten projekt w oczywisty sposób pokazuje interdyscyplinarność badań w zakresie lingwistyki tekstu. Według informacji twórców [SSIEĆ 2013] „głównym celem jest skonstruowanie półautomatycznej metody budowy leksykalnych baz wiedzy. Metoda ta będzie działać z wieloma typami relacji semantycznych i inteligentnie łączyć różnorodne przesłanki rozpoznawane w korpusach tekstów. Ze względu na wykorzystanie korpusów jako głównego źródła wiedzy, metoda nie będzie

wymagała elektronicznych zasobów języka naturalnego w rodzaju słowników jednojęzycznych. (...) Pośród najbardziej dzisiaj typowych opisów semantyki leksykalnej znajdują się elektroniczne tezaury języków naturalnych, nazywane dalej *wordnetami*, (...) [Miller 1995]. Wordnet to słownik wyrazów bliskoznacznych, opis relacji semantycznych między wyrazami, źródło definicji znaczeń, hierarchia pojęć - wszystko to składa się na leksykalną bazę wiedzy. Oryginalny WordNet dla języka angielskiego, konstruowany od ponad 20 lat na Uniwersytecie Princeton, użył nazwy i struktury wielu takim bazom wiedzy dla innych języków. Bardzo liczne są komercyjne i badawcze zastosowania wordnetów w informatyce i inżynierii oprogramowania, nade wszystko w sztucznej inteligencji i zwłaszcza w przetwarzaniu języków.”

W przypadku, gdy maszyna na podstawie analizy własnych danych wyśle kontekstowo spójny komunikat zwrotny na zadane pytanie, ludzkość dojdzie do jednego z ważniejszych momentów w rozwoju cywilizacyjnym. Oprócz osiągnięcia nowych możliwości technicznych, obliczeniowych czy wręcz cywilizacyjnych i perspektywy współdziałania człowieka i maszyny palącą kwestią stanie się odpowiedź na pytanie czy maszyny będą miały sumienie. Sztuczna świadomość może bowiem znajdować rozwiązania globalnych i lokalnych problemów poprzez ingerencję w populację kudzka. Jeżeli program komputerowy będzie w stanie rozpoznać konteksty i kunszt stylistyczny zawarty w danym tekście, a następnie z równą wirtuozerią przetłumaczy tekst na inny język, tym bardziej przeanalizuje problemy natury pozajęzykowej.

Celem artykułu nie jest wytworzenie obaw przed bezpiecznym użyciem translatora maszynowego lub słownika elektronicznego lecz wsparcie dla potrzeby dyskusji kognitywistów nad potencjalnymi skutkami społecznymi wytworzenia inteligentnego oprogramowania. Szacowane możliwości samej analizy językowej i perspektywy wdrożeniowe są tak ogromne, iż badania prowadzą największe światowe korporacje. Bez odpowiedzi pozostaje pytanie, czym się one kierują, do czego dążą i jak oceniają finalne zastosowanie osiągniętych wyników i wniosków wpływających z przetworzenia ogromnych ilości informacji.

Bibliografia

- Antas A., 2013**, *Semantyczność ciała. Gesty jako znaki myślenia*, Wyd. Primus Verbum, Łódź, s. 323.
- Bobryk J., 1996**, *Akty świadomości i procesy poznawcze*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław.
- Calvin W. H., 1997**, *Jak myśli mózg. Ewolucja w okamgnieniu*, Wyd. CIS, Warszawa, ss. 208.
- Karpiński Ł., 2006**, *Aby zrozumieć... – mechanizmy dyskursu specjalistycznego*, [w:] „Linguodidactica”, t. X, 2006, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, s. 69-82.
- Karpiński Ł., 2007**, *Rozumienie a zakłócenia w kanale informacyjnym*, [w:] „Linguodidactica”, t. XI, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, ss. 75-82.
- Karpiński Ł., 2012**, *Analiza parametryczna tekstu a translacja maszynowa – wybrane zagadnienia*, [w:] «The Linguistic Academy Journal of Interdisciplinary Language Studies», LSW, Warszawa, s. 103-114.
- Karpiński Ł., 2014**, *Baza danych w konstruowaniu lingwistycznym*, [w:] „Narzędzia pracy lingwistycznej”, W. Zmarzer (red.), Instytut Rusycystyki UW, Warszawa, s. 199-226.
- Karpiński Ł., 2015**, *Słownictwo tekstów (specjalistycznych) w ujęciu parametrycznym*, [w:] „W dialogu języków i kultur”, t. IV, Lingwistyczna Szkoła Wyższa w Warszawie, Warszawa, s. 81-102.
- Nęcki Z., 2000**, *Komunikacja międzyludzka*, Wyd. Antykwa, Kraków.
- STP 2002** = *Słownik terminologii przedmiotowej*, pod red. J. Lukszyna, KJS UW, Warszawa, (II wydanie 2005).
- Kardela H., 2006**, *Metodologia językoznawstwa kognitywnego*, [w:] „Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne”, pod red. P. Stalmaszczyka, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 196-234.
- Antas A., 2013**, *Semantyczność ciała. Gesty jako znaki myślenia*, Wyd. Primus Verbum, Łódź, s. 323.
- Duch W., 2009a**, *Reprezentacje umysłowe jako aproksymacje stanów mózgu*, [w:] „Studia z Kognitywistyki i Filozofii Umysłu”, nr 3/2009, s. 5-28.
- Duch W., 2009b**, *Neurocognitive Informatics Manifesto*, [w:] “Series of Information and Management Sciences”, California Polytechnic State University, s. 264-282.
- Pulvermuller F., 2001**, *Brain reflections of words and their meaning*, [w:] “TRENDS in Cognitive Sciences”, Vol.5, No.12 December 2001, s. 517-524.
- Miller G. A., 1995**, *WordNet: A Lexical. Database for English*, [w:] “Communications Of The Acm”, November 1995/Vol. 38, No. 11, s. 39-41.
- SSIEĆ** = <http://nlp.pwr.wroc.pl/pl/slowosiec-20/opis-projektu-slowosieci-20>, dostęp 20.10.2013 (premiera „Słowosieci 3.0” odbyła się 27.06.2016 – przyp. aut.)

PIOTR MICHAŁOWSKI*Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

ELEKTRONICZNY SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY – STRUKTURA I FUNKCJE

Słowniki elektroniczne to najmłodszy typ produktów leksyko-graficznych, który pojawił się w Polsce w II połowie lat 90-tych XX w. i od tamtego czasu staje się coraz bardziej powszechny. W niniejszym artykule nazwa *słownik elektroniczny* występuje jako określenie nadrzędne w stosunku do *słowników komputerowych*, rozumianych jako ‘odrębne programy komputerowe, dystrybuowane na elektronicznych nośnikach danych (płyta CD-ROM, DVD-ROM, pamięć USB i in.), zawierające bazę danych leksykograficznych i narzędzia do jej przeszukiwania’ oraz *słowników internetowych* – ‘systemów słownikowych dostępnych w sieci Internet, umożliwiających wysyłanie przez użytkownika zapytań o różnej strukturze i różnym stopniu dokładności’ [por. Żmigrodzki 2009: 251-252].

Forma elektroniczna jest optymalna również dla słownika terminologicznego. Umożliwia ona bowiem zastosowanie nowoczesnych rozwiązań znacząco ułatwiających percepcję treści słownika, a tym samym zwiększających jego efektywność. W niniejszym artykule prezentowany jest projekt elektronicznego słownika terminologicznego. Jego podstawę stanowi idealny branżowy słownik terminologiczny (BST¹¹⁶), którego model można opisać następująco: tezaurus drugiego stopnia dokładności, pełny, otwarty (z możliwością przełączania na zamknięty), niehermetyczny, zharmonizowany¹¹⁷.

¹¹⁶ Zgodnie z klasyfikacją słowników terminologicznych BST opisuje leksykon terminologiczny jednej dziedziny wiedzy (Zmarzer 1991).

¹¹⁷ Szczegółowy opis modelu idealnego BST w: Michałowski 2004, 2014b.

Do parametrów makrostruktury, predestynujących model do realizacji w formie elektronicznej należą: objętość słownika i charakter systemu terminologicznego. Z punktu widzenia mikrostruktury forma elektroniczna stwarza możliwości zastosowania wielu rozwiązań, które nie są możliwe w wydaniu papierowym.

Forma elektroniczna umożliwia skonstruowanie pełnego słownika terminologicznego, który pomimo stosunkowo dużej objętości będzie mógł być z powodzeniem wykorzystywany w procesie edukacji. Korzystanie z niego nie będzie stwarzało takich problemów, jak posługiwanie się słownikiem o analogicznej objętości wydany w formie książkowej. Parametr objętościowy przestaje więc być kryterium dydaktycznego charakteru słownika przy jego realizacji w formie elektronicznej. Zwiększenie objętości nie jest bowiem odczuwalne przez użytkownika w taki sposób, jak przy formie papierowej. W celu pełnej realizacji zasad konstruowania słowników dydaktycznych niezbędne jest również wyraźne oznaczenie graficzne grupy terminów wchodzących w skład podstawy konceptualnej opisywanego leksykonu.

Z punktu widzenia charakteru systemu terminologicznego optymalne jest rozwiązanie hybrydowe – słownik otwarty z możliwością przełączania na zamknięty¹¹⁸. Forma elektroniczna umożliwia zastosowanie filtra, który w łatwy i odwracalny sposób (poprzez uruchomienie określonej funkcji programu) dezaktywowałby część artykułów hasłowych tak, że przestawałyby one być dostępne (widoczne) dla użytkownika. Przy włączonym filtrze słownik stawałby się słownikiem otwartym, natomiast przy wyłączonym przekształcałby się w słownik zamknięty. Graficzne oznaczenie podstawy konceptualnej leksykonu terminologicznego, widoczne przy obu ustawieniach filtra pozwoliłoby na otrzymanie produktu terminograficznego posiadającego wszelkie zalety słownika otwartego, jak również zapewniającego wysoką dokładność opisu leksykonu terminologicznego charakterystyczną dla słownika zamkniętego.

W słowniku elektronicznym możliwe jest pełne wyeksponowanie zalet modułowej struktury artykułu hasłowego zaproponowanej w modelu idealnego BST. Artykuł hasłowy składa się z następujących modułów (elementów):

- 1) termin hasłowy,
- 2) krótkie objaśnienie etymologiczne,
- 3) spis derywatów,
- 4) ekwiwalenty obcojęzyczne,
- 5) definicja predykatywna,

¹¹⁸ Słowniki otwarte i zamknięte opisano szczegółowo w: Michałowski 2004: 197-198.

- 6) rozwinięta definicja intensjonalna,
- 7) lista standardowych kolokacji,
- 8) mikrotezaurus.

Realizacja modelu w postaci elektronicznej pozwala na stworzenie systemu filtrów, pozwalających na aktywację (lub dezaktywację) poszczególnych modułów artykułu hasłowego w różnych konfiguracjach w zależności od konkretnych potrzeb użytkowników słownika. Przy pomocy pierwszego z filtrów uruchamianego przez włączenie funkcji programu o nazwie *Szybka konsultacja* można by korzystać ze słownika w sposób uproszczony, czyli zaznajamiać się tylko z trzema następującymi modułami hasła:

- 1) termin hasłowy,
- 5) definicja predykatywna,
- 8) mikrotezaurus.

Przy włączonej funkcji *Szybkiej konsultacji* pozostałe elementy artykułu hasłowego nie byłyby dostępne dla użytkownika. Przy wyłączonej omawianej funkcji dla użytkownika dostępne były by wszystkie elementy artykułu hasłowego.

Przy pomocy drugiego filtra uruchamianego przez włączenie funkcji programu o nazwie *Opis lingwistyczny* możliwa byłaby aktywacja lub dezaktywacja następujących elementów artykułu hasłowego:

- 2) objaśnienie etymologiczne,
- 3) spis derywatów,
- 7) lista standardowych kolokacji¹¹⁹.

Należy zaznaczyć, że opisane wyżej funkcje (filtry) mogłyby być włączane lub wyłączane niezależnie od siebie.

W celu pełnego wykorzystania możliwości oferowanych przez modułową strukturę hasła warto rozszerzyć system filtrów o funkcję tworzenia własnych *profilu użytkownika* i zapamiętywania ich przez program. *Profil użytkownika* słownika to konkretna konfiguracja dostępnych elementów artykułu hasłowego określona przez samego użytkownika i zapamiętana na stałe przez program komputerowy. Oznacza to, że w przypadku korzystania ze słownika przez kilku różnych użytkowników, każdy z nich mógłby mieć zdefiniowany własny profil (zapamiętany przez program). Dzięki takiemu rozwiązaniu poszczególni użytkownicy, po każdorazowym zidentyfikowaniu się na początku korzystania ze słownika np. poprzez podanie nazwy swojego profilu, mieliby dostęp tylko do tych

¹¹⁹ Szerzej na temat modułów nr 2, 3, 7 w: Michałowski 2014a: 92-94.

elementów artykułu hasłowego, które byłyby dlań interesujące. Należało by zapewnić również możliwość modyfikacji ustawień profilu. Możliwe byłoby także korzystanie ze słownika bez definiowania *profilu użytkownika* przy wykorzystaniu pozostałych filtrów.

Forma elektroniczna oferuje również inne możliwości, dostępne w istniejących już słownikach komputerowych i internetowych. Do omówienia funkcji możliwych do zastosowania w prezentowanym projekcie wykorzystano następujące słowniki dostępne na nośnikach elektronicznych (płyty CD-ROM, pamięci USB) i/lub w sieci Internet:

- 1) *Wielki słownik rosyjski PWN* (2006) = WSR,
- 2) *Uniwersalny słownik języka polskiego* (2004) = USJP,
- 3) *Le Trésor de la Langue Française informatisé* (2004) = TLFi,
- 4) *Słowniki naukowo-techniczne francusko-polski i polsko-francuski* (2002) = SNTF,
- 5) *Słowniki rosyjsko-polski i polsko-rosyjski naukowo-techniczne* (2008) = SNTR,
- 6) *Słownik polsko-rosyjski, rosyjsko-polski Kompakt plus* (2006) = Kompakt+.

Należy zauważyć, że TLFi oraz USJP są słownikami jednojęzycznymi opisującymi przede wszystkim słownictwo języka ogólnego. Natomiast SNTF oraz SNTR to glosariusze dwujęzyczne, opisujące terminologię naukowo-techniczną wielu dziedzin specjalistycznych. WSR oraz Kompakt+ są dwujęzycznymi słownikami języka ogólnego z poszerzoną zawartością wyrazów specjalistycznych. Wybór słowników był podyktowany zastosowanymi w nich nowoczesnymi rozwiązaniami technicznymi znacząco usprawniającymi korzystanie z nich oraz uznaniem, jakim cieszą się wśród użytkowników.

Wszystkie wspomniane wyżej słowniki dostępne są na nośnikach elektronicznych (płyty CD-ROM oraz w przypadku WSR i USJP – pamięci USB) o charakterze komercyjnym. Poza tym, TLFi jest dostępny bezpłatnie na witrynie internetowej pod adresem: <<http://atilf.atilf.fr/>>, a USJP jest dostępny na witrynie internetowej o charakterze komercyjnym pod adresem: <<http://usjp.pwn.pl/>>.

Wszystkie słowniki są tekstowymi digitalizacjami¹²⁰ słowników tradycyjnych [por. Bień 2006, 2008]. WSR jest wersją elektroniczną połączonych: *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego z kluczem polsko-*

¹²⁰ Por. digitalizacja trzeciego stopnia – „plik tekstowy lub bazodanowy z możliwościami wyszukiwania pojedynczych haseł i fragmentów artykułów hasłowych, ograniczonymi tylko właściwościami zastosowanego oprogramowania” [Żmigrodzki 2009: 253].

rosyjskim [Wawrzyńczyk 2004] oraz *Wielkiego słownika polsko-rosyjskiego* [Wawrzyńczyk 2005] wydanych przez PWN. USJP jest digitalizacją słownika pod takim samym tytułem [Dubisz 2003] wydanego również przez PWN. TLFi jest rozszerzoną wersją elektroniczną szesnastotomowego słownika *Le Trésor de la Langue Française* wydawanego w latach 1971–1994 przez wydawnictwo Gallimard. SNTF jest połączoną wersją elektroniczną: *Słownika naukowo-technicznego polsko-francuskiego* [Szarski, Janicka, Komorek 1998], *Słownika naukowo-technicznego francusko-polskiego* [Janicka, Szarski 1998] oraz *Małego słownika technicznego francusko-polskiego, polsko-francuskiego* [Janicka, Szarski, Gawlikowska 1992] wydanych w formie tradycyjnej przez Wydawnictwa Naukowo-Techniczne. SNTR jest połączoną wersją elektroniczną *Słownika naukowo-technicznego polsko-rosyjskiego* [Martin, Januszkiewicz, Boratyn 1984] oraz *Słownika naukowo-technicznego rosyjsko-polskiego* [Martin et al. 1983] wydanych w formie tradycyjnej przez Wydawnictwa Naukowo-Techniczne. Kompakt+ stanowi digitalizację słownika pod tym samym tytułem [Chwatow, Timoszuik 2005] wydanego przez Wydawnictwo REA.

Jedną z podstawowych zalet słowników elektronicznych jest stosowanie w nich hiperłączy. Zgodnie z definicją, „hiperłącze to połączenie w formie odnośnika jednej porcji tekstu z inną, które wzbogaca tekst tradycyjny; odnośnik ma źródło (miejsce, z którego przychodzi) i kierunek (miejsce, dokąd zmierza)” [Karpiński 2008: 242]. Stworzenie systemu hiperłączy w elektronicznym BST umożliwiłoby pełne wyeksponowanie struktury opisywanego leksykonu terminologicznego. Poruszanie się po słowniku (a co za tym idzie, po opisywanym leksykonie) od terminu do terminu drogą łączących je relacji semantycznych przy pomocy kliknięcia myszą znacząco ułatwiłoby korzystanie ze słownika, jak również uświadomiłoby użytkownikowi, z jak bardzo złożoną strukturą konceptualną ma do czynienia oraz jakie są jej cechy charakterystyczne.

W związku z tym, mikrotezaurus (moduł nr 8 artykułu hasłowego) z technicznego punktu widzenia powinien być zbudowany w oparciu o linki referencyjne (rodzaj hiperłączy). W praktyce oznaczałoby to, że kliknięcie myszą w którykolwiek z terminów, znajdujących się na poszczególnych pozycjach mikrotezaurusu, byłoby równoznaczne z przejściem do (otwarcie na ekranie) poświęconego mu artykułu hasłowego. Poza tym, każde wystąpienie terminu hasłowego lub deskryptora (tu: jednostki metajęzyka słownika) w tekście innego modułu (definicji itd.) któregośkolwiek artykułu hasłowego powinno być oznaczone graficznie (np. innym kolorem, krojem lub czcionką) oraz powinien mu towarzyszyć link referencyjny, odsyłający do artykułu poświęconego danemu terminowi

hasłowemu. W przypadku deskryptorów, przy włączonej funkcji *słownik zamknięty*, program zachowywałby się tak samo jak w przypadku terminów hasłowych (czyli otwierałby odnośny artykuł hasłowy). Natomiast przy włączonej funkcji *słownik otwarty*, program otwierałby (w oddzielnym oknie) listę artykułów, w których treści dany deskryptor również się pojawia. Równocześnie na ekranie powinien pojawiać się komunikat sygnalizujący, że artykuł poświęcony danemu deskryptorowi znajduje się w słowniku, ale jest dostępny dla użytkownika wtedy, gdy aktywna jest wersja zamknięta. W takim momencie powinno być możliwe przełączenie słownika z wersji otwartej na zamkniętą w celu zapoznania się z tym artykułem hasłowym.

Linki referencyjne, w sposób analogiczny do wyżej opisanego, zastosowano w USJP w treści haseł, gdzie wyrazy będące ich źródłami zaznaczono graficznie poprzez podkreślenie ciągłą linią, a także w funkcji o nazwie *sieć relacji wyrazowych*. Po jej uruchomieniu otwiera się oddzielne, małe okienko o stałej formie graficznej, w którym wyświetlane są antonimy i synonimy, hiponimy i hiperonimy oraz holonimy i meronimy wyrazu hasłowego. Każdy z nich stanowi jednocześnie źródło linku referencyjnego prowadzącego do poświęconego mu artykułu hasłowego.

Jeśli chodzi o wyszukiwanie terminów w słowniku, to wymienione słowniki elektroniczne oferują różne możliwości. Po pierwsze, często użytkownik ma dostęp do listy haseł. Jest to indeks wyrazów hasłowych wyświetlany w porządku alfabetycznym w wydzielonej części ekranu (czasem w oddzielnym oknie). W SNTF, SNTR, WSR, USJP indeks wyświetlany jest w wydzielonej graficznie części ekranu z jego lewej strony. Można się po nim poruszać przy pomocy klawiszy ze strzałkami, a także korzystając z myszy. W TLFi indeks można przeglądać w oddzielnym oknie, przy czym nie jest on dostępny na raz w całości. Użytkownik ma możliwość wyboru jednego z wielu przedziałów alfabetycznych, na które został on podzielony. Takie rozwiązanie nie jest wygodne, dlatego w digitalizacji idealnego BST indeks terminów hasłowych powinien być zawsze dostępny w całości w wydzielonej graficznie części ekranu. Digitalizację można wzbogacić dodatkowo o *indeks wszystkich terminów*. Przełączanie pomiędzy oboma rodzajami indeksu oznaczałoby aktywację bądź dezaktywację części jednostek wchodzących w skład indeksu. Każda jednostka wchodząca w skład indeksu terminów hasłowych byłaby jednocześnie źródłem linku referencyjnego, prowadzącego do poświęconego jej artykułu hasłowego. Natomiast kliknięcie na jednostkę indeksu będącą deskryptorem powodowałoby wyświetlenie w oddzielnym oknie listy artykułów hasłowych, w których treści pojawia się ten deskryptor. Równocześnie, przy aktywnej funkcji *słownik otwarty*, na ekranie powinien pojawiać się komunikat

sygnalizujący, że artykuł poświęcony danemu deskryptorowi znajduje się w słowniku, ale jest dostępny dla użytkownika wtedy, gdy aktywna jest wersja zamknięta. W takim momencie powinno być możliwe przełączenie słownika z wersji otwartej na zamkniętą w celu zapoznania się z tym artykułem hasłowym.

We wszystkich wymienionych słownikach dostępna jest również możliwość wyszukiwania poprzez wpisanie szukanego wyrazu z klawiatury w przeznaczone do tego celu okienko i potwierdzenie przy pomocy klawisza *Enter* lub kliknięcia myszą w odpowiedni znak graficzny oznaczający rozpoczęcie wyszukiwania. Warto zauważyć, że w Kompakt+ przy wyszukiwaniu wyrazu w taki sposób można określić kategorię słownictwa, która będzie przeszukiwana. Jest to bardzo wygodne rozwiązanie dla użytkownika, którego interesuje terminologia konkretnej dyscypliny, lub wybrana kategoria słownictwa ogólnego.

Digitalizację idealnego BST warto także wyposażyć w możliwość wyszukiwania oferowaną przez WSR, USJP, SNTF i SNTR, która w słownikach wydanych przez PWN nazywa się *autolink*. Funkcja ta polega na tym, że dwukrotne kliknięcie dowolnego wyrazu w treści hasła powoduje jego wyszukanie w słowniku. Wyszukiwanie odbywa się niezależnie od tego, czy wyszukiwany wyraz występuje w tekście artykułu w formie podstawowej (czyli np. dla rzeczownika w mianowniku liczby pojedynczej, dla czasownika w bezokoliczniku itd.) czy też nie.

Na uwagę zasługują także tzw. funkcje integracyjne, oferowane przez cytowane słowniki w różnym stopniu. Bardzo zaawansowany pod tym względem jest TLFi, który integruje się z popularnymi przeglądarkami internetowymi, takimi jak: Internet Explorer, Safari, Mozilla i in. oraz edytorem tekstu Microsoft Word. Z punktu widzenia użytkownika słownika terminologicznego szczególnie przydatne wydają się funkcje, pozwalające na łatwe i szybkie wyszukiwanie terminów spotykanych w tekstach zamieszczonych na stronach internetowych lub w plikach różnego typu. W związku z tym, elektroniczny BST należałoby wyposażyć w opcję reagowania na zawartość schowka systemowego. Dzięki tej opcji, przy każdej operacji kopiowania wyrazu do schowka systemowego (w dowolnym programie np. w systemie Windows) następowałoby jego automatyczne wyszukanie w słowniku.

W tym kontekście należy również wspomnieć o kolejnej przydatnej funkcji oferowanej przez WSR oraz USJP. Chodzi tu o wyszukiwanie tekstu na zasadzie *przeciągnij i upuść*. Po zaznaczeniu i przeciągnięciu kursorem myszy tekstu z dowolnego programu do okna słownika program zachowa się tak, jak po wpisaniu ciągu znaków w oknie wyszukiwania. Także taka funkcja powinna być dostępna w elektronicznym BST.

Elektroniczny BST powinien być także wyposażony w dwa rodzaje schematów graficznych: 1) schemat główny, prezentujący podział leksykonu terminologicznego na pola terminologiczne, 2) schematy poszczególnych pól terminologicznych. W przypadku głównego schematu graficznego, terminy będące nazwami poszczególnych pól stanowiłyby także źródła linków referencyjnych. Uruchomienie takiego linku powodowałoby przejście do schematu graficznego odnośnego pola terminologicznego. Jednostki terminologiczne, wchodzące w skład schematów pól terminologicznych, byłyby również źródłami linków referencyjnych odsyłających do artykułów hasłowych poświęconych tym jednostkom.

Kolejną funkcją, która powinna być dostępna w elektronicznej wersji idealnego BST jest drukowanie tekstów haseł. Posiadają ją wszystkie cytowane słowniki, jednak jest ona w nich realizowana w różny sposób. WSR i USJP pozwalają na drukowanie oraz kopiowanie do schowka tekstu pojedynczego hasła w dwojaki sposób: przy pomocy menu programu, a także stosując ogólnie przyjęte skróty klawiaturowe¹²¹ (*Ctrl+C* dla kopiowania oraz *Ctrl+P* dla drukowania). SNTF i SNTR oferują więcej możliwości drukowania. Dostępne są w nich cztery zakresy wydruku:

- 1) bieżące hasło – drukowanie artykułu hasłowego wyświetlanego na ekranie w danym momencie;
- 2) rezultat – drukowanie wyniku ostatniego wyszukiwania;
- 3) bufor – drukowanie haseł, które aktualnie znajdują się w buforze wydruku. Bufor wydruku umożliwia przygotowanie jednego wydruku różnych artykułów hasłowych, niekoniecznie ułożonych alfabetycznie, a nawet pochodzących z różnych zestawów słowników. Każde hasło dodane do bufora jest umieszczane na jego końcu. Do przeglądania haseł dodanych do bufora służy okno przeglądania bufora.
- 4) od hasła X do hasła Y – drukowanie artykułów hasłowych z zakresu, określonego przez użytkownika.

Oba słowniki oferują również bogaty wachlarz opcji technicznych dotyczących drukowania. Użytkownik ma możliwość określenia: liczby kopii, koloru wydruku, rozmiaru czcionki użytej na wydruku, orientacji poziomej lub pionowej papieru, wielkości odstępów pomiędzy wierszami oraz innych parametrów graficznych wydruku. Wyżej opisane opcje drukowania powinny być dostępne w wersji elektronicznej idealnego BST.

¹²¹ Skróty klawiaturowe to kombinacja dwóch lub więcej klawiszy, naciskanych jednocześnie lub jeden po drugim w określonej kolejności. Zastosowanie skrótu klawiaturowego uruchamia funkcję wykorzystywanego w danym momencie programu komputerowego lub systemu operacyjnego.

Na uwagę zasługuje także *Edytor notatek* dostępny w Kompakt+. Funkcja ta umożliwia dodanie przez użytkownika własnych notatek do każdego hasła w słowniku. Artykuły hasłowe z dodanymi notatkami użytkownika zostają oznaczone graficznie. Dzięki temu, przy ponownym ich przeglądaniu wiadomo, że warto uruchomić funkcję *Notatnik* w celu zapoznania się z notatkami, dodanymi wcześniej przez siebie lub innych użytkowników słownika.

SNTF oraz SNTR oferują możliwość edycji artykułów hasłowych oraz dodawania nowych haseł. Obie funkcje są bardzo przydatne, jednak pewne wątpliwości budzi fakt, że zmienione i/lub dodane przez użytkownika artykuły hasłowe nie są w żaden sposób oznaczane przez program. Zmiany wprowadzone przez użytkownika oraz artykuły hasłowe, dodane przez niego w całości powinny być oznaczone graficznie, co stanowiło by swego rodzaju ostrzeżenie dla innych użytkowników, informujące o tym, że autorem danego hasła nie jest autor słownika, lecz jeden z jego użytkowników.

Reasumując, w wersji elektronicznej idealnego BST należało by zastosować rozwiązanie będące skrzyżowaniem funkcji, oferowanych przez Kompakt+ oraz SNTF i SNTR. Powinna być dostępna możliwość edycji haseł oraz dodawania nowych artykułów hasłowych. Jednakże artykuły zmienione, lub w całości dodane przez użytkownika powinny być oznaczone graficznie podobnie, jak w Kompakt+. Powinna być również dostępna informacja o tym, jakich zmian dokonano w artykule hasłowym i kto jest ich autorem, natomiast w przypadku artykułów dodanych – informacja o tym, przez kogo zostały dodane.

SNTF i SNTR oferują także możliwość tworzenia słowników użytkownika oraz publikowania ich w sieci Internet. Użytkownik może samodzielnie stworzyć własny słownik (słowniki) w oparciu o artykuły hasłowe SNTF i SNTR oraz nowe, dodane przez siebie. Może także określić język artykułów hasłowych oraz język interfejsu nowego słownika¹²². Zastosowanie tych możliwości byłoby wskazane w wersji elektronicznej idealnego BST.

Na uwagę zasługuje również możliwość aktualizacji przez Internet dostępna w WSR, SNTF i SNTR. Funkcja ta w miarę możliwości powinna być zastosowana w projektowanym słowniku elektronicznym. W pewnym sensie stanowiło by to rozwinięcie idei serii terminograficznej [Lukszyn 2004: 59].

¹²² Jeśli chodzi o język interfejsu, to w SNTF (2002) i SNTR (2008) można wybrać spośród następujących: polskiego, angielskiego i niemieckiego.

Na podstawie przeglądu wybranych funkcji, oferowanych przez istniejące słowniki komputerowe i internetowe oraz projektu elektronicznej wersji idealnego BST można stwierdzić, że w pewnym sensie już dziś realizują się przewidywania, zgodnie z którymi w przyszłości będzie praktykowane konstruowanie rozbudowanych baz terminologicznych, natomiast użytkownicy w programach dołączonych do tych baz sami będą kompletować potrzebne im parametry mikrostruktury, wybierać odpowiednie kolory, rozmiar czcionki itd., a następnie drukować słowniki dostosowane do indywidualnych potrzeb [Karpiński 2008: 245].

Bibliografia:

Bień J. S., 2006, *Kilka przykładów dygitalizacji słowników*, [w:] „Poradnik Językowy” z. 8.

Bień J. S., 2008, *Tekstowe digitalizacje słowników tradycyjnych*, [online] <<http://bc.klf.uw.edu.pl/348/4/strad.html>> dostęp: 20.10.2016.

Bień J. S., 2010, *Dygitalizacja a komputeryzacja słowników na przykładzie Słownika polszczyzny XVI wieku*, [w:] *Język polski - wczoraj, dziś, jutro*. Kraków: IJP PAN, Wydawnictwo LEXIS, [online] <http://bc.klf.uw.edu.pl/165/1/JSB_JP-09u.pdf> dostęp: 20.10.2016.

Chwatow S., Timoszuć M., 2005, *Słownik Kompakt plus rosyjsko-polski, polsko-rosyjski.*, Warszawa: Wydawnictwo REA.

Dubisz S., 2003 (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa: PWN.

Janicka S., Szarski J., 1998, *Słownik naukowo-techniczny francusko-polski*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.

Janicka S., Szarski J., Gawlikowska A., 1992, *Mały słownik techniczny francusko-polski, polsko-francuski*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.

Kompakt+ = Chwatow S., Timoszuć M., 2006, *Słownik Kompakt plus rosyjsko-polski, polsko-rosyjski. Wersja multimedialna*, Warszawa: Wydawnictwo REA.

- Lukszyn J., 2004**, *Leksykon specjalistyczny – słownik terminologiczny – seria terminograficzna* [w:] Lewandowski J. (red.), *Języki specjalistyczne*, t. 4., *Leksykografia terminologiczna – teoria i praktyka*, KJS UW, Warszawa.
- Martin M., Januszkiewicz J., Boratyn M., 1984**, *Słownik naukowo-techniczny polsko-rosyjski*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.
- Martin et al. 1983** – Martin M., Boratyn M., Januszkiewicz J., Murawska A., Szarski J., Tabaczkiewicz E., *Słownik naukowo-techniczny rosyjsko-polski*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.
- Michałowski P., 2004**, *W poszukiwaniu idealnego modelu słownika terminologii przedmiotowej* [w:] J. Lewandowski (red.) *Języki specjalistyczne*, t. 4, *Leksykografia terminologiczna – teoria i praktyka*, KJS UW, Warszawa.
- Michałowski P., 2014a**, *Принципы конструирования двуязычного предметного терминологического словаря – торгово-финансовая терминология*, [w:] „Komunikacja Specjalistyczna”, t. 7, IKLA WLS UW, Warszawa.
- Michałowski P., 2014b**, *В поисках модели идеального многоязычного предметного терминологического словаря*, [w:] „Komunikacja Specjalistyczna”, t. 8, IKSI WLS UW, Warszawa.
- SNTF** – *Słowniki naukowo-techniczne francusko-polski i polsko-francuski*, wyd. 2, LexLand, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne 2002.
- SNTR** – *Słowniki rosyjsko-polski i polsko-rosyjski naukowo-techniczne*, wyd. 1, LexLand, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne 2008.
- Szarski J., Janicka S., Komorek A., 1998**, *Słownik naukowo-techniczny polsko-francuski*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne.
- TLF** – *Le Trésor de la Langue Française*, Paris: Gallimard 1971-1994.
- TLFi** – *Le Trésor de la Langue Française informatisé*, Nancy: ATILF – CNRS & Université de Lorraine 2004, [online] <<http://atilf.atilf.fr/>> dostęp : 20.10.2016.
- USJP** – Dubisz S., 2004 (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, wersja 1.0, PWN, Warszawa.
- Wawrzyńczyk J., 2004 (red.)**, *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, PWN, Warszawa.
- Wawrzyńczyk J., 2005 (red.)**, *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Warszawa: PWN.
- WSR** – Wawrzyńczyk J., 2006 (red.), *Wielki słownik rosyjski PWN*, wersja 1.0, PWN, Warszawa.
- Zmarzer W., 1991**, *Leksykografia terminologiczna*, [w:] F. Grucza (red.), *Teoretyczne podstawy terminologii*, Wyd. Ossolineum, Wrocław.
- Żmigrodzki P., 2009**, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, wyd. 3 rozszerzone, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

KATARZYNA GRZYB*Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

COMPUTER GAMES IN LANGUAGE LEARNING AND TEACHING AMONG TEENAGERS

Introduction

Introducing games into the foreign language classroom is not a new concept. The advantages of this approach are numerous as games influence such skills as perceptiveness or problem-solving thinking [Siek-Piskozub 1997: 7]. In the recent years digital games and their potential effect on language learning have become an increasingly developing field of research. It has been proven that there is a strong resemblance between successful learning environments and game environments [Reinders 2012:2]. Digital games have also become a field of interest for practicing teachers who highlight the benefits games can bring into the classroom [Mawer, Stanley 2011].

A number of studies have been carried out aiming at verifying if and how particular games support foreign language acquisition and encourage practical use of L2 [Peterson 2012:377]. Thanks to a cooperation with game developers, who adapted their game to the needs of an educational environment and research objectives, Reinders and Wattana [2012] were able to investigate whether games increase students' motivation to communicate in L2. Melchor-Couto [2016] demonstrated that virtual worlds give students more self-confidence in communication in a foreign language. However, the available research has not paid much attention to speakers of Polish. The study carried out in the scope of this article has thus concentrated on the Polish educational setting. The aim of the project was to investigate if the content of a game could potentially correspond with the formal language curriculum for the age group 13-15

years old on the extended level [*Podstawa programowa z komentarzami. Tom 3. Języki obce w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum 2009*].

Digital Games as a Modern Medium

Digital games have been present in formal education environment for more than three decades now. The first educational games were designed to let students practice “basic skills such as spelling, memorization or arithmetic, devised to look like mainstream video games” [Whitton 2014:25]. This approach was called “edutainment” but turned out not to be very successful as it relied too heavily on behavioristic concept of cue and reaction. Even though such games are still developed and sometimes used, they do not enter the scope of interest of this article.

Modern computer games are complex computer programmes that, depending on the approach chosen, can be seen either as systems of rules and results (ludology) or a means of telling a story (narratology) [Urbańska-Galanciak 2009:44]. To players games are primarily activities not objects [ibidem]. One of the most important qualities of computer games is their interactivity which makes them engaging and immersive, especially for generations of children and teenagers used to being surrounded with technology. Thanks to the Internet digital games have also become increasingly social as it is shown by the popularity of online games that require different levels of cooperation between users such as MMORPGS (Massive Multiplayer Online Role-Playing Games). It has been established that learners who participated in the study were successful in maintaining conversations solely in the target language. The use of TL involved “...types of positive politeness, including the appropriate use of greetings and leave-takings, small talk, informal language, and humor to create and maintain social cohesion” [Peterson 2012:377]. Following this path of research, the present study has been carried out on the basis of participatory observation of a chosen MMORPG environment.

MMORPG Computer Games [*Guild Wars 2*] as a Tool for Language Learning and Teaching

MMORPG – Massive Multiplayer Online Role-Playing Games

MMORPGs, also known as Massive Multiplayer Online Role-Playing Games, are not a new phenomenon on the computer games market. The term was coined by Richard Garriott in 1997 and apart from the game it also designates the communities existing around them. MMO's involve the development of unique language or jargon but also create their own social

conventions or even community values [Jon 2010:97]. They originated in traditional “pen and paper” games and had their further roots, electronic-wise, in so called MUD games (Multi-User Dungeons) and chat room games [Jon 2010:98]. In both these types, players focused on cooperative and collaborative storytelling and the gameplay was text-based. The games were usually set in different fantasy world sometimes directly borrowed from or inspired by literary works.

The focus on cooperation and storytelling set in a fictional virtual world is also true for modern MMORPGs. The players enter such a world, explore the game environment, interact with each other to complete quests and create online communities, very often reaching beyond the game (via forums, fan conventions etc.). MMO’s are highly communicative games and their resemblance to the real world make them very interesting from the pedagogic point of view. What is more, the variety of MMO’s on the gaming market is really huge. Some of the most prominent titles include Blizzard’s *World of Warcraft* (MMO with a monthly subscription, set in a fantasy world of Azeroth) and *SecondLife* (MMO which encourages players to create and share in-game content themselves).

Game-enhanced Learning Using the Example of *Guild Wars 2*

Methodology

The study is based on participatory observation, as such approach makes it possible to examine the game in the most natural way, just as its regular users would. By playing the game and joining the community, it is easier to gather data on the aspects of the game the research is mostly concerned about. The focus of the study is on the social interactions between players. The questions that will be answered while analysing the game are the following:

- 1) What language skills does the participation in the game require in the terms of communication?
- 2) How does the language content and the communicative skills are linked to the formal English teaching curriculum in Polish schools?

The answers to these questions could prove essential for determining how, if at all, computer games could help students with foreign language acquisition and teachers with engaging teenage pupils and encouraging them to be more autonomous in their learning.

The Choice of the Research Material

To examine the prospective benefits of playing computer games for L2 acquisition and of their usage in language teaching classroom, the study focuses on a commercial production: *Guild Wars 2*. Released as a follow-up to the original *Guild Wars* game in 2012, the game belongs to the MMORPG genre. This means it is inherently cooperative and presents both learners and teachers with numerous opportunities. Its ESRB rating (a scale which defines whether a game is appropriate for particular age groups) marks it off as a game suitable for 12-year-olds and older, so it suits the formal curriculum age group of 13-15-year-old students.

Guild Wars 2 is available in three main languages: English, French and German. This study is going to concentrate on the English version only, but the game could serve the same purpose in other foreign language classrooms. The game provides language content in written and audio versions. The written content includes e.g. descriptions of locations and quests while the audio is present in voiced-over cut-scenes and in-game dialogues with the NPCs (Non-Player Characters with which the players can interact in order to progress in the game). In the cut-scenes it is possible to turn on the subtitles which engages both listening and reading skills of the learners and adds to the general understanding of what is happening in the game.

The game is set in a fantasy world which has its own geography, history and inhabitants. The players become characters in this world and their task is to save it from subsequent calamities. This aim can be achieved through completing quests (tasks given to players by NPCs – Non-Player Characters) and missions. While the players deal with these tasks, they gain points of experience which allow them to level up and develop the characters (e.g. by acquiring new skills or weapons). *Guild Wars 2* is a multiplayer game so it requires a significant amount of cooperation between the users (e.g. by forming teams in order to progress in the game more successfully).

Game Analysis – Communicative Acts

Since *Guild Wars 2* is an MMO, communication between players is its important characteristic. Participating in the game community requires a series of communicative interactions on the parts of the players. The communication most often takes place through an in-game chat in the written form. Sometimes the interaction goes beyond text and is carried out orally thanks to the use of programs such as Skype or TeamSpeak. Nonetheless, the communication follows almost the same rules as the

communication in real life. It is necessary to mention that the conversations between players are marked by a certain number of jargon expressions. They include abbreviations of words and sometimes acronyms of whole phrases. A great deal of them are universally acknowledged in almost every type of internet communication, for instance: afk (away from keyboard), cu (see you), thx (thanks) etc. The players of *Guild Wars 2* also use some game-specific phrases such as: lfp/t (looking for players/team), g/b g (good/bad game) or AoE (area of effect – used for describing some of the avatar's skills). Another characteristic feature is an extensive set of emoticons. Interestingly, each avatar can perform an action after the player types in a command so that the character can dance, wave at somebody or laugh. Again, the written and visual representations of particular words describing feeling or actions are both present. The conversations between players, even though led mostly via chatbox and writing, resemble spoken exchanges in their grammar and style (abbreviations, simplicity, mistakes) as well as in their spontaneity. Chat conversations happen in real time and speed of response (fast typing) sometimes is crucial for the outcomes of the game.

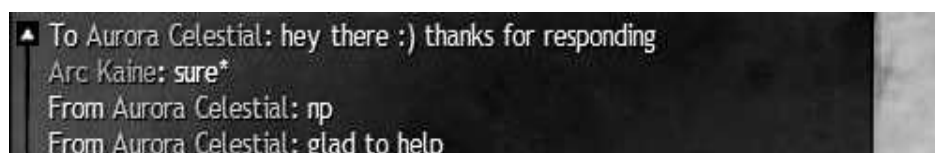

Fig 1. An extract from a conversation showing the use of abbreviations (“np” standing for “no problem”) and omission of pronoun and verb.

The observation of players' communication within the game has shown that despite the existence of a specific jargon and a seemingly limited scope of topics, the users of *Guild Wars 2* engage in many different communicative acts. This can be seen on the example of a structure called guilds, which are a formal groupings of players. The reason for their existence is best described by the creators of the game themselves in the text embedded in the game interface: “Guilds are a great way to connect to a community and make new friends. Each guild has its own chat channel and list of members to see who's available to play with. Members cooperate to purchase additional upgrades such as leveling bonuses, shared item vaults [...]. You may join a guild or start your own!”. Players belonging to a guild usually announce they have logged into the game by greeting other guild members, accordingly to the rules of politeness. Once the contact is

established, it happens sometimes that the conversations go beyond the game and start concerning everyday lives of the players.

The guilds give players the opportunity to use different skills in a foreign language. If somebody needs to complete a main quest (a task whose completion is a determining requirement for advancing with the plot), they might need to ask more experienced players for help. In order to achieve the goal, they will have to use polite requests and know how to ask for various pieces of advice. This might also require negotiating if other players turn out unwilling to engage in helping at a particular moment.

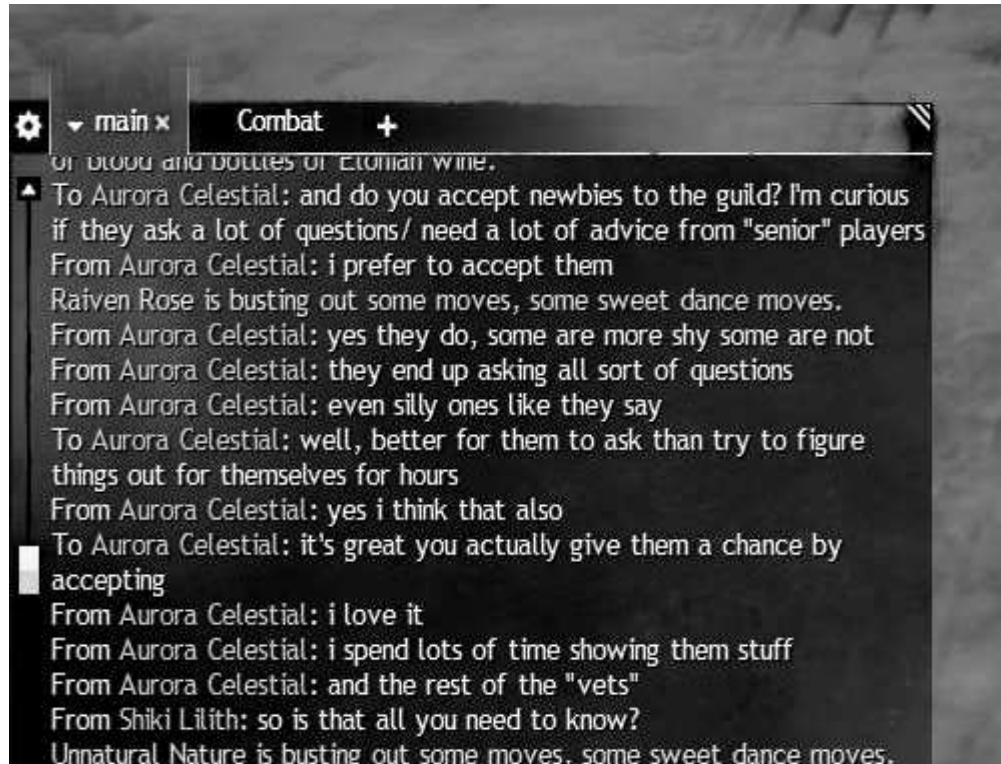

Fig 2. An experienced player (Aurora Celestial) talks about new players and the way they interact with others in order to learn about the game.

Also, when asked for help themselves, sometimes the players will need to learn to refuse requests politely, as being rude might result in their being expelled from the group.

Guild Wars 2 offers gamers a team option that is a player versus player mode in which the users form teams who compete against each other. Success in this type of game activity depends strongly on the

effectiveness of cooperation and applied strategies. Thus, a player who wishes to be an asset to his or her group will need to be able to understand commands and give them to others need be, which requires the use of imperative mode in English.

The communication which takes place in the game is meaningful for the players as they can freely discuss their points of interest. Players communicate among themselves because they want to have the sense of belonging to a community, share the knowledge they have or benefit from the knowledge of others. These reasons change a foreign language into a tool necessary to achieve a particular goal, it stops being used for the sake of using it.

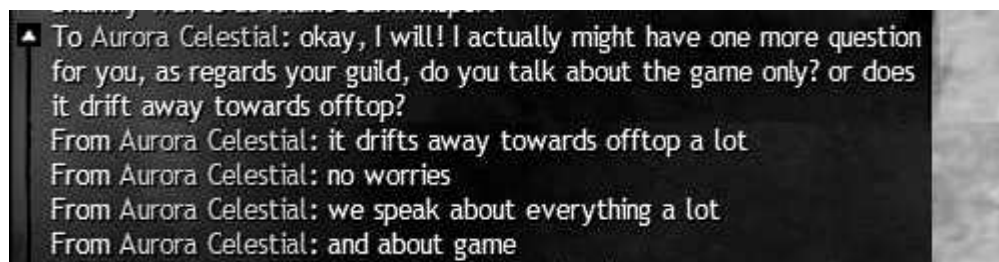

Fig 3. The community goes beyond the game itself – players touch upon many different subjects too.

Game and Curriculum – comparison

The aim of the third stage of this study is to compare findings of the participatory observation-based research with the formal English language curriculum for the age group 13-15 years old on the extended level [*Podstawa programowa z komentarzami. Tom 3. Języki obce w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum* 2009). Searching correspondence between the content of the game and the requirements of the Polish educational system is a way of determining if games could be used in language teaching.

The formal curriculum defines a set of topics that the learner should be able to talk and write about in order to pass the end of school exam. These topics include: people, house, school, work, family and social life, food, shopping and services, travelling and tourism, culture, sports, health, science and technology, world of nature, social life and knowledge about English-speaking countries. Many of these topics are developed in the game such as: words for describing people, different professions, food,

expressions related to travelling, culture and social life. However, since the virtual world of *Guild Wars 2* is a fantasy land, not all the topics specified by the curriculum could be developed through playing the game.

The second part of the document focuses on skills that the student should have after completing this stage of education, and it is this part that constitutes the centre of attention for this study. The part of the curriculum that the comparison is based on is point 7 describing the student's reactions in written form in the most typical situations of everyday life. In the table below the skills defined by the formal document are transposed with the communicative acts the users need to perform while playing the game with other people:

	Skill defined in the curriculum	Example use of the skill in the game
1	establishing social contact (introducing herself/himself and others, giving basic information, asking others questions about their personal details)	introducing herself/himself to players after joining a team or a guild
2	Acquiring information and passing it on	asking for advice on how to complete a quest or where to find an item and then being able to convey that information to other players
3	leading simple negotiations in typical situations (e.g. agreeing on a way to spend time)	(especially in a guild community) negotiating about which quest to do together
4	making suggestions, accept and refuse suggestions	performing these communicative acts as a part of negotiating about which elements of the game the players will try to complete
5	expressing his/her opinions, intentions, preferences and wishes, and ask about opinions, preferences and wishes of other people; agree and disagree	talking about which quests/ items/ professions are the players' favourite, asking other gamers about their favourites
6	expressing his/her emotions (e.g. joy, discontentment, surprise)	using appropriate word commands to make the avatar perform an emoticon, using abbreviations such as <i>gg</i> (good game) to express satisfaction

7	giving advice and ask for it	asking about which build (set of special skills each avatar has) to use
8	forming requests and thank, express agreement or disagreement to fulfill somebody else's request	asking other players for help; agreeing or disagreeing to help when other gamers form their requests
9	express complaint, apologise, accept an apology	being able to apologise if the player caused their team to lose because of their actions (e.g. failure to obey commands of more experienced players)

It is clear that the points specified by the curriculum find their real-life instances in the game content that has been described in previous sections of the project. In order to become a real member of the game community, the student will have to be able to perform practically all of the communicative acts described in the curriculum of English language education.

This correlation between players' actions and the expectations that are set before the teenage students in Polish junior high school shows that the environment of the game could be of great benefit to the learners, even from the exam-oriented point of view. By using the game and communicating with other users, students could apply those particular language skills in practice while keeping up meaningful contact with others.

The teacher wishing to encourage his or her learners to communicate in the foreign language could put the in-game interactions into a more organized framework. It must be admitted, however, that building a full-range language course on the game only is not a very plausible prospect. Nevertheless, the game could serve as an additional resource for learners, an extra-curricular activity helping with L2 acquisition. The teacher could serve as a guide, give encouragement and check upon progress made by the students once in a while, time permitting. Even if the language input provided by the game might be regarded by some as not very useful (vocabulary present in the game is very specialized sometimes), the opportunities to speak to players from all around the world could greatly influence the students' communicativeness and self-confidence in L2 use.

Conclusions

The research into the possible benefits of computer games for language learning and teaching is still a relatively undeveloped branch of language pedagogy. However, the number of children, teenagers and adults playing games has been increasing in the last years and so has the experts' interest in this field, as it is proved by new publications on the topic.

The aim of this study was to add to the already gathered knowledge by analysing one of the commercial games from the perspective of its usefulness to learners and teachers of foreign languages, English especially. The study of the game has shown that there are indeed many opportunities for development of various skills such as reading comprehension and written, or in some cases even oral, production. It is necessary to underline the fact that a commercial game cannot replace entirely other forms of learning and teaching English and is not suitable for beginner learners, as they might find it too difficult to operate in the virtual world. Also, in order for the game to be potentially implemented into the classroom teaching, proper supervision and help on the part of the teacher should be an indispensable ingredient of the process.

If introduced to the group with a sufficient command of English permitting basic comprehension and applied in line with the requirements enumerated in the formal curriculum, *Guild Wars 2* provides a range of elements that could be used by a teacher as well as by an autonomous learner, even if the latter will probably treat the game as entertainment in the first place. The Massive Multiplayer Online Role-Playing Game genre answers the gamers' need to be a part of a group, which relates to the intrinsic motivation to learn a language, and gives them a chance to engage in meaningful communicative acts.

This study is but a departure point for more extensive research. Another step would be to examine the influence of the game on the learners' proficiency English and measure their linguistic progress over time. This, nonetheless, would require a much bigger scope of analysis and would have to become a subject of a further, more developed project. Should such research be carried out on larger scale, it might encourage more teachers to see and appreciate the beneficial influence of computer games on young people and their development.

References:

- Jon A., 2010**, *The Development of MMORPG Culture and The Guild*, [w:] «*Australian folklore: A Yearly Journal Of Folklore Studies*», t. 25, Curtin University of Technology, Centre for Australian Studies, Perth, s. 97-112
- Mawer K., S. Graham, 2011**, *Digital Play. Computer Games and Language Aims*. Delta Publishing, Peaslake.
- Melchor-Couto S., 2016**, *Foreign language anxiety levels in Second Life oral interaction*, [w:] «*ReCALL*», FirstView, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1–21.
- MEN, 2009**, *Podstawa programowa z komentarzami. Tom 3. Języki obce w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa.
- Peterson M., 2012**, *Learner interaction in a massively multiplayer online role playing game (MMORPG): A sociocultural discourse analysis*, [w:] «*ReCALL*», t.3, *Digital games for language learning: challenges and opportunities*, F. Cornillie, S. L. Thorne, P. Desmet (red.), s. 361-380.
- Siek-Piskozub T., 1997**, *Gry i zabawy w nauczaniu języków obcych.*, WSiP, Warszawa.
- Reinders H., 2012**, *Introduction*, [w:] «*Digital Games in Language Learning and Teaching*», H. Reinders (red.), Macmillan Palgrave, Basingstoke.
- Reinders H., Sorada Wattana, 2012**, *Talk to me! Games and Students' Willingness to Communicate*, [w:] «*Digital Games in Language Learning and Teaching*», H. Reinders (red.), Macmillan Palgrave, Basingstoke.
- Urbańska-Galanciak D., 2009**, *Homo players. Strategie odbioru gier komputerowych*. WAiP, Warszawa.
- Whitton N., 2014**, *Digital Games in Learning: Research and Theory*, Routledge, New York.

Gry komputerowe w nauce języka obcego w grupie wiekowej nastolatków

Celem artykułu jest zbadanie przydatności gier komputerowych w procesie przyswajania języka obcego na przykładzie kooperacyjnej gry komputerowej *Guild Wars 2*. Badanie polegało na sprawdzeniu, jakie akty komunikacyjne występują pomiędzy użytkownikami gry oraz w jaki sposób komunikacja ta wpisuje się w ramy *Podstawy programowej* dla gimnazjum. Wyniki analizy dokonanej poprzez obserwację uczestniczącą pokazują, że gry komputerowe mogą posłużyć jako narzędzia do samodzielnej nauki oraz nauczania języków obcych, ponieważ wymagają od użytkowników zaangażowania się w szereg sytuacji komunikacyjnych, sprzyjających zawiązaniu się społeczności i koniecznych do jej funkcjonowania

RECENZJE

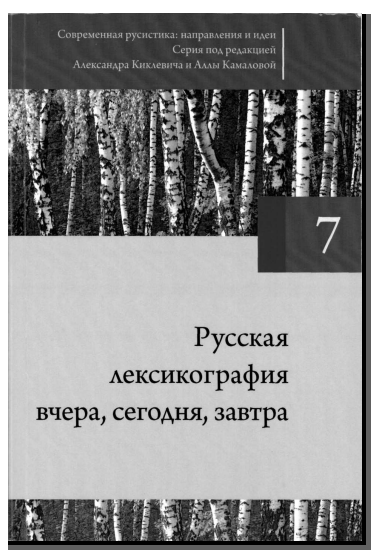
ВЛАДИМИР ДУБИЧИНСКИЙ

Варшавский университет, Факультет прикладной лингвистики

Алла Камалова (ред.),

Русская лексикография: вчера, сегодня, завтра,

*Научная серия „Современная русистика: направления и идеи”, том VII,
под ред. А.Киклевича и А.Камаловой,
Olsztyn 2015, ss.226.*

Сборник статей под ред. профессора **Аллы Камаловой** Варминьско-Мазурского университета в Ольштыне "Русская лексикография: вчера, сегодня, завтра" открывается Вступительным словом, в котором редактор обосновывает не только содержание/структуру книги, но и открывает перед читателем теоретические принципы лексикографии как комплексной научной дисциплины.

Современная лексикография в полной мере выполняет сегодня свои важнейшие общественные функции: справочную, систематизирующую, регистрирующую, познавательную, моделирующую и другие.

В данном контексте хочется вспомнить идею Ю.Н.Караулова, высказанную им еще в 1980-х годах и поддержанную многими языковедами (см., например, [Скляревская 2013: 588]) о том, что практически не существует такой лингвистической задачи, которая не могла бы быть решена в лексикографической форме.

По справедливому мнению редактора, на современном этапе лексикография сосредоточилась, прежде всего:

- а) на антропологическом описании языка, при котором человек рассматривается как продукт определённой культуры и носитель национального менталитета;
- б) на теоретической разработке интегрального описания языка;
- в) на дальнейшем решении задач системной лексикографии, описания семантических, фонетических, грамматических, терминологических, переводческих, психолингвистических и др. особенностей живого языка.

Сборник состоит из трех частей.

Первая часть „Актуальные вопросы теоретической лексикографии” открывается программной статьёй **Л. М. Васильева** о проблемах лингвистической семантики в свете лексикографической практики, в которой рассматриваются пути решения таких актуальных для современной семантики задач, как когнитивная сущность языкового значения; внутренняя структура значения; функции, значения и значимости как типы языкового знания; типы значений по их структуре, функции и значимости; взаимодействие языковых знаний с неязыковыми; лексикографическое представление системы языковых значений.

Логическим продолжением словарно-семантических исследований предыдущей публикации является статья **А. Киклевича** о синтаксической информации в лексикографировании слова (на примере ментальных глаголов), которая ставит на обсуждение оригинальную идею автора об описании в словарях языковых инвариантов значений: "Значение слова необоснованно "раздробляется" на отдельные варианты" (с. 39). "Значение глагола имеет - в определённом смысле - ситуативный характер: глагольная семантика отражает общую структуру ситуации, в которой называемое глаголом действие, процесс, состояние имеет организующий статус" (с. 41). "В словаре должны быть отражены наиболее типичные как с точки зрения системы языка, так и с точки зрения речевого употребления (так называемого узуса) типы синтаксической реализации лексем" (с.56).

В публикации **А. Камаловой** о классификационной базе системной лексикографии утверждается и доказывается, что "язык в целом и лексическая система в частности отражают общие свойства природы и всего сущего: всё взаимосвязано и взаимообусловлено" (с. 59). Автор показывает, что принцип организации лексики на основе семантической близости объединяет три типа словарей: тематические,

семантические, идеографические. Основной тезис, который защищает А.Камалова, состоит в том, что „не может быть универсальной классификации: для каждого конкретного языка и конкретного времени необходима характерная, национально-культурно ориентированная классификация” (с. 66).

Статья **Р.П.Попова** об урбонимии как специфическом объекте городской лексикографии посвящена описанию (микро)топонимов, городских диалектизмов в толковых словарях. А **J. Orzechowska** в своей публикации предлагает новую структуру словарной статьи двуязычного лингвокультурологического словаря. Автор поддерживает идеи В.В.Воробьёва [Воробьёв 2006: 39-41] о том, что модель лексикографирования лингвокультурем (единиц описания взаимосвязи языка и культуры) охватывает четыре аспекта: синтактику (системная и функциональная закреплённость единицы), семантику (словарное значение), сигматику (энциклопедическая, лингвокультурологическая дефиниция) и прагматику (воздействие на человека) (с. 87).

Вторая часть „Словари нового типа” включает статьи, которые предлагают новые интересные подходы к лексикографическому описанию различных лексических пластов: лексика традиционных промыслов и хозяйственных занятий кольских саамов на материале кильдинского диалекта саамского языка (**О. Н. Иваничева**); единицы денотативного класса (**Т. В. Симашко**) – „совокупность единиц, в значениях которых содержится один и тот же денотативный компонент” (с.131), что представляет собой наиболее конкретную степень обобщённости; сокращения в религиозной сфере на примере Православия (**И. В. Бугаева**); этимологическое гнездо диахронического словообразовательного словаря (**Н. В. Пятаева**). Например, в публикации Н.В.Пятаевой предлагается новаторская методика динамического исследования генетически родственных групп лексики, которая может быть применена во многих историко-этимологических словарях.

Третья часть „Из истории словарного дела” представлена лингвотекстологическим анализом двух словарей: Церковного словаря протоиерея Петра Алексеева 1773-1794 годов (**С.В.Феликсов**) и Słownika gwar starowierców mieszkających w Polsce I. Grek-Pabisowej i I. Maryniakowej 1980 года (**А. Tokarewicz**).

В целом, очередной седьмой том серии *„Современная русистика: направления и идеи”*, посвящённый русской лексикографии

стал заметной вехой в научных исследованиях словарного дела. Книга привлекает внимание не только специалистов-лексикографов, но и широкий круг лингвистов, историков, культурологов, преподавателей.

Учитывая сегодняшнее многогранное развитие лексикографической науки и практики, а также количество и разнообразие словарей, лингвистика в настоящее время испытывает очевидную необходимость в сборниках статей такого типа, которые на широком практическом материале исследуют как новые теоретические идеи, так и предлагают практические пути решения многих проблем лексикографического описания русского языка в многочисленных исследовательских аспектах и с различных точек зрения.

Книга „Русская лексикография: вчера, сегодня, завтра” под ред. А.Камаловой красноречиво подтверждает, что словарное дело сегодня представляет собой не просто методику представления языковых данных в определённой форме, но, по меньшей мере, философски строгую и научно обоснованную методологию системного описания языка.

Библиография:

Воробьёв В.В. 2006 *Лингвокультурология*, Москва.

Скляревская Г.Н. 2013 *Современная русская лексикография: достижения и лакуны*, [в:] *Славянская лексикография*, М.И.Чернышева (ред.), Москва, с. 579-615.

TOMASZ JANIAK*Instytut Logistyki i Magazynowania (ILiM)**Studium Języków Obcych Wyższej Szkoły Logistyki (WSL).***„Felder der Sprache. Felder der Forschung”**

pod red. D. Kaczmarek, J. Makowskiego, M. Michonia i Z. Weigta

Do rąk Czytelników trafia kolejny, czwarty, tom z serii „Felder der Sprache. Felder der Forschung”, poświęcony tym razem komunikacji interkulturowej. To kompleksowe zagadnienie jest analizowane przez liczne grono autorów z perspektywy dydaktycznej i lingwistycznej. Redaktorami naukowymi są łódzcy germaniści: dr Dorota Kaczmarek, prof. dr hab. Zenon Weigt, dr hab. Jacek Makowski i dr Marcin Michoń. W gronie autorów znalazło się 16 naukowców reprezentujących 8 uczelni wyższych.

Część pierwszą rozpoczyna rozdział Heinza-Helmuta Lügera, wybitnego germanisty z Uniwersytetu Koblenz-Landau, który zaprasza Czytelników w podróż w przeszłość, do czasów I wojny światowej. Ceniony znawca języka prasy, przedstawiając polityczne tło stosunków niemiecko-francuskich w okresie poprzedzającym wybuch wojny, analizuje wypowiedzi polityków i wskazuje liczne przykłady manipulacji językowej. Autorzy kolejnych rozdziałów koncentrują się na prezentacji aktualnych zjawisk charakteryzujących współczesną komunikację językową. **Joanna Hinc** (Uniwersytet Gdański) zwraca uwagę na zagadnienie szyku wyrazów w zdaniu w języku niemieckim, a w szczególności problemy, na jakie napotyka osoby uczące się języka niemieckiego, władające językiem angielskim. Cennym komponentem badawczym jest identyfikacja źródeł najczęściej popełnianych błędów. Bliski tematycznie jest rozdział **Agnieszki**

Pawłowskiej (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza), która na 40 przykładach tekstów pisanych przedstawia skuteczność identyfikacji i korekty błędów przez 2-osobowe zespoły za pośrednictwem wymiany korespondencji mailowej. Uczestnikami przeprowadzonych przez autorkę badań korektorami nie byli nauczyciele, lecz osoby uczące się języka niemieckiego. Podkreśla, że uczestnicy projektu (korektorzy) wykazali się dużą pomysłowością i kreatywnością w procesie doskonalenia tekstów pod względem językowym. Z kolei Joanna Pędzisz (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej) analizuje m.in. skuteczność wdrażania mechanizmów kontroli poprawności tłumaczenia symultanicznego na zajęciach z translatoryki. Cennym komponentem metodycznym i pomocą dla zainteresowanych jest prezentacja przykładowych formularzy oceny i samooceny (monitorowania rozwoju kompetencji tłumacza) oraz jakości tłumaczenia. Wątek doskonalenia procesu nauczania jest obecny także w rozdziale **Eweliny Basińskiej** (Uniwersytet Łódzki), zawierającym ciekawe propozycje metodyczne w e-learningu wykorzystywanym w nauczaniu języków obcych. Autorka prezentuje nie tylko niezbędne założenia modelu konstruowania zadań na potrzeby kursu internetowego, ale także wskazówki dla samodzielnego tworzenia i treści (ćwiczeń) online. Autorka zwraca także uwagę na bariery, jakie muszą pokonać osoby korzystające z tego typu kursów. **Piotr Iwan** (Uniwersytet Śląski/Katowice) skupia się na zagadnieniu wykorzystania kryteriów oceny treści programowych zajęć z wiedzy o krajach niemieckiego obszaru językowego, realizowanych w gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych. Autor przytacza 11 kryteriów oceny materiałów wykorzystywanych w procesie nauczania, ocenianych w skali od 1 do 5. Są wśród nich są istotne zagadnienia z punktu widzenia budowania postaw wobec zjawisk kulturowych, jak np. realistyczna prezentacja stereotypów i uprzedzeń, zróżnicowana prezentacja problemów i sukcesów krajów niemieckojęzycznych, a także różnorodność typów tekstów. Kolejny autor, **Reinhold Utri** (Uniwersytet Warszawski), nawiązuje tematycznie do omawianego artykułu Piotra Iwana. Celem rozważań jest wykazanie, jak bardzo podstawowa znajomość różnych odmian języka niemieckiego: helwetyzmów i austriacyzmów, pomaga w zrozumieniu kultury, ale, co więcej, jest wręcz niezbędna w pracy tłumaczy. **Krzysztof Sakowski** (Uniwersytet Łódzki) przybliży Czytelnikom zagadnienie wykorzystania kognitywnych modeli językowych w nauczaniu języków obcych. Konkretnie przedmiotem rozważań jest mało docenione wykorzystanie w podręcznikach językowych teorii metafory. Autor słusznie argumentuje, że znajomość metafor w języku obcym jest istotnym elementem poznawania kultury danego kraju. **Monika Kowalonek-Janczarek i Katarzyna Krzywda** (UAM) podejmują

zagadnienie obecności anglicyzmów w podręcznikach do nauki języka niemieckiego, zidentyfikowanych i analizowanych metodą korpusową w serii podręczników *em neu*. Przeprowadzone przez autorki badania dokumentują i odzwierciedlają aktualne tendencje zwiększającego się udziału anglicyzmów w języku niemieckim.

Część pierwszą kończy rozdział autorstwa **Jacka Makowskiego** (Uniwersytet Łódzki), który przedstawia wyniki badań w projekcie pn. „Językowy barometr Łodzi”, których celem była diagnoza znajomości języków obcych przez kandydatów na studia wyższe w kontekście zapotrzebowania rynku pracy. Proponowana przez autora metodologia może być inspiracją do podjęcia podobnych badań w innych miastach i województwach.

W drugiej część monografii **Joanna Szczęk i Marcelina Kałasznik** (Uniwersytet Wrocławski) wprowadzają Czytelnika w świat kulinariów. Tematem artykułu jest problem przetłumaczalności nazw potraw na język polski i niemiecki. Autorzy analizują tłumaczenie wybranych nazw potraw, proponowane przez różne źródła słownikowe i omawiają strategie translatorskie w przekładzie z języka niemieckiego na język polski. Znaczący walor kulturoznawczy ma także tekst autorstwa **Przemysława Staniewskiego** (Uniwersytet Wrocławski), analizującego polskie i niemieckie słownictwo związane ze zmysłem węchu. Autor przedstawia propozycję kategoryzacji i werbalizacji nazw zapachów w języku niemieckim i polskim. Związki frazeologiczne i ich modyfikacje zidentyfikowane w polskich i niemieckich reklamach produktów ubezpieczeniowych to temat podejmowany przez **Mariolę Majnusz-Stadnik** (Uniwersytet Opolski). To ciekawe studium kontrastywne, oparte na analizie treści 100 ogłoszeń reklamowych, dokumentuje znaczenie frazeologizmów w omawianym obszarze. Okazuje się, że frazeologizmy są obecne odpowiednio aż 65% polskich i 85% niemieckich reklam emitowanych przez firmy ubezpieczeniowe.

Monografię kończy rozdział autorstwa **Doroty Kaczmarek** (Uniwersytet Łódzki), przedstawiającej problematykę roli uczestników dyskursu medialnego. Przytacza i analizuje przykłady interpretacji przez dziennikarzy kontrowersyjnych wypowiedzi polityków, pozwalających na kreowanie tzw. uprzywilejowanej pozycji tych ostatnich. Autorka podejmuje w ten sposób ciekawy temat na styku medioznawstwa i lingwistyki stosowanej, co stanowi cenny wkład do badania przestrzeni komunikacji publicznej.

SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

OLGA JAKUBIAK*Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej*

**Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji
„Nauczanie języków obcych dzieci.
Między teorią a praktyką”,
Kraków 27-30 kwietnia 2016**

W dniach 27-30 kwietnia w Krakowie na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej odbyła się konferencja p.t. „Nauczanie języków obcych dzieci. Między teorią a praktyką”. Partnerami konferencji były wydawnictwa Nowa Era, Pearson, Oxford University Press oraz British Council.

Konferencja trwała 3 dni i składała się z dwóch części. Pierwsze dwa dni poświęcone były wystąpieniom naukowym, natomiast ostatni dzień przeznaczony był na prezentacje praktycznych rozwiązań pracy z małymi i bardzo małymi dziećmi w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Roboczymi językami konferencji był j. angielski i j. polski.

Zarówno pierwszy jak i drugi dzień zaczął się sesją plenarną w gmachu głównym Uniwersytetu Pedagogicznego. Następnie obrady przenosiły się do budynku Instytutu Neofilologii, gdzie podzielone były na 3 lub 4 równoległe sesje.

W czwartek 28 kwietnia konferencję otworzyła dr hab. prof. UP Joanna Rokita Jaśkow, po której wystąpiła prof. Victoria Murphy wygłaszając wykład p.t. „The Age myth: The role of age in learning foreign languages”. Następnie swoimi przemyśleniami na temat “English in pre-primary education in Europe: integrating and emulating” podzieliła się ze słuchaczami dr Sandie Mourão. Po przedrwie na lunch konferencja nabrała charakteru sesji referatowych, które odbywały się jednocześnie w 4 salach budynku Instytutu Neofilologii. Pierwszej sesji, noszącej tytuł „Teacher Education”, przewodniczyła prof. Janet Enever. W ramach niej uczestnicy

wysłuchali 4 referatów. Pierwszy z nich, zatytułowany „Teacher language in a young learner classroom”, wygłosiła dr Małgorzata Szulc-Kurpaska z Państwowej Wyższej Szkoły w Lednicy. Po niej głos zabrali prof. Yasemin Kirkgoz i dr Mustafa Yasar z Cukurova University w Turcji, którzy przygotowali wystąpienie p.t. „Enhancing Teaching With Collaborative Action Research”. Jako ostatnia w tej anglojęzycznej sesji wystąpiła dr Ewa Guz z Uniwersytetu Warszawskiego, której towarzyszyła mgr Małgorzata Tetiurka z Katolickiego Uniwersytetu im. Jana Pawła II w Lublinie. Ich wystąpienie zatytułowane było „Power relationship in an early foreign language classroom: insight from teacher training” i było zainspirowane wieloletnią pracą prelegentek ze studentami Filologii Angielskiej UW, specjalizacji pedagogicznej.

Paralelnie odbywającej się sesji pt. „Learning Strategies”, przewodniczyła prof. Victoria Murphy. Jako pierwsze z referatem p.t. „Learning strategies and child foreign language competence: the impact of a longitudinal intervention for reading”, wystąpiły w niej prof. Yolanda Ruiz de Zarobe z University of the Basque Country w Hiszpanii oraz dr Victoria Zenotz z Public University of Navarre, również w Hiszpanii. Po nich głos zabrała Associate Professor, dr Renata Šamo z University of Zagreb w Chorwacji. Przedstawiła swoje badania dotyczące bliźniąt w referacie, zatytułowanym „Young EFL learners and their reading awareness: a Case study with Twins”. Następnie prof. Anna Birketveit, dr Monika Bader oraz dr Hege Emma Rimmereide z Bergen University College w Norwegii przedstawiły swoje badania w referacie p.t. „From reading thrill to writing skill: the effect of extensive reading on the development of the written language of young EFL learners”. Tę sesję zamknął referat p.t. „Foreign language learning strategies used by young learners” zaprezentowany przez dr Ivanę Cirkovic Miladinovic z University of Kragujevac w Serbii.

Trzecia paraelna sesja, tym razem w języku polskim, nosiła tytuł „Metody nauczania 1”. Przewodniczyła jej dr hab. Joanna Zawodniak. Dr hab. Iwona Wowro z Uniwersytetu Śląskiego rozpoczęła ją wystąpieniem na temat „Efektywności metody narracyjnej w nauczaniu języków obcych: wyniki badania eksperymentalnego w obszarze nauczania języka niemieckiego metodą narracyjną w przedszkolu i na pierwszym etapie edukacyjnym”. W nawiązaniu do tej tematyki, jako druga wystąpiła dr Katarzyna Sowa-Bacia z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie ogłaszając swoje „Wyniki badania empirycznego nad efektywnością nauczania języka niemieckiego metodą narracyjną w przedszkolu”. Następnie dr Mariusz Jarosz z Uniwersytetu Śląskiego zaprezentował „Analizę kwalifikacji nauczycieli do prowadzenia zajęć językowych metodą narracyjną na etapie przedszkolnym i wczesnoszkolnym”. Sesję zakończyła wykraczająca poza tematykę naucza-

nia języka niemieckiego metodą narracyjną mgr Anna Szmidt z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, która mówiła o „Nauczaniu języka obcego dzieci w wieku przedszkolnym z wykorzystaniem metody immersji językowej”.

Czwarta, również polskojęzyczna, sesja w tej części konferencji nosiła tytuł „Polityka językowa” i przewodniczyła jej dr Ewa Andrzejewska. W jej ramach wystąpiła dr hab. Małorzata Ročławska-Daniluk z Uniwersytetu Gdańskiego, która apelowała „Pomożmy dzieciom lepiej mówić w języku ojczystym i w kolejnych językach!”. Następnie dr hab. Zbigniew Możejko z Uniwersytetu Warszawskiego przedstawił swoje rozważania na temat „Czy wczesny start językowy jest zawsze dobry? Z badań nad polityką językową; badanie przekonań i potrzeb różnych grup nauczycieli”. Jako druga w tej sesji wystąpiła dr Anna Włoch z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, wygłaszając referat nt. „Polityka edukacyjna w zakresie nauczania języków obcych w wybranych państwach europejskich a doświadczenia rodziców dzieci dwujęzycznych”. Ostatni referat w tej sesji, wygłoszony przez dr Agnieszkę Rabiej z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, dotyczył „Podejścia pluralistycznego do języków i kultur w kształceniu językowym dzieci w Polsce”.

Po przerwie kawowej rozpoczęła się druga część sesji referatowych, również podzielona na 4 równoległe panele. Tym razem wszystkie referaty zostały wygłoszone w języku angielskim. Pierwszy panel nosił nazwę „Language and Cognition” i przewodniczyła mu dr Sandie Mourão. Wysłuchać w nim można było trzech wystąpień. Jako pierwsze wystąpiły dr Danijela Prošić-Santovac z Uniwersytetu Novy Sad w Serbii wraz z dr Danijelą Radović z Instytutu Pedagogicznego Vojvodina również w Serbii. Ich wystąpienie nosiło tytuł „The role of parents in encouraging child motivation and attitude towards foreign language acquisition”. Następną prelegentką była mgr Beata Grymska z Uniwersytetu Śląskiego, która przedstawiła swoje rozważania na temat: “L2 and L3 in primary school curriculum: what is their role in the development of children’s memory”. Jako trzecia i ostatnia w tej sekcji wystąpiła mgr Maria Nilsson z Stockholm University w Szwecji. Wygłosiła referat na temat „Learner beliefs and foreign language anxiety – a study in two Swedish primary classrooms”.

Drugiemu panelowi, zatytułowanemu “Material Evaluation and Corpus Studies” przewodniczyła dr Melanie Ellis. Jako pierwsze nad zagadnieniem „The relevance of Lexis: A Corpus-based study of L2 English textbooks” zastanawiały się prof. Cathrine Norberg i dr Marie Nordlund z Luleå University of Technology w Szwecji. Również ze Szwecji z Uppsala University pochodził kolejny prelegent, dr Stellan Sundh, który mówił na temat projektu „The project BYLEC – s corpus of young learners’ written

production in English”. Trzeci i ostatni poświęcony badaniom korpusowym referat nosił tytuł „Never too young for intercultural competence – a sample textbook analysis” i został wygłoszony przez mgr Agatę Cierpisz z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Przewodniczącą trzecia sesji panelowej była dr Małgorzata Szluc-Kurpaska. Sesja ta nosiła tytuł „Teaching Methods” i skupiała się głównie na zagadnieniach wymowy w języku obcym. Rozpoczęło ją wystąpienie dr Anity Buczek-Zawilej z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie pt. „A holistic multimodal approach to the pronunciation training of young learners of English – an attempt at verification.” Po nim nastąpił referat mgr Doroty Lipińskiej z Uniwersytetu Śląskiego, zatytułowany “Teaching pronunciation to primary school learners: Yes, we can!” Ostatnia w tym panelu była wypowiedź mgr Małgorzaty-Róży Sawickiej z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zatytułowana „The value of using traditional songs and rhymes for young learners of English as a second language and its influence on the skill of reading”.

Czwarty i ostatni panel również składający się z trzech wystąpień, nosił tytuł „Different Perspectives” i przewodniczyła mu dr Albertyna Paciorek. Otworzył tę sesję wykład, wygłoszony przez dwie osoby z University of South Denmark: mgr Signe Hannibal Jensen oraz mgr Marię Vanessę aus der Wieschen pt. „Danish Young Learners inside and outside the classroom: perspectives on learning English”. Następnie mgr Magdalena Kowalczyk z Uniwersytetu Warszawskiego wypowiedziała się na temat „Parental beliefs in teaching English as a foreign language at pre-primary level”. Ostatni referat w tej sekcji, noszący tytuł „Working with picture books in the classroom and how it can result in a musical”, wygłosiły cztery osoby z Tomtebogård, Umeå ze Szwecji: mgr Åsa Hedlund, mgr Erika Frisk, mgr Susanne Nilsson oraz mgr Petter Sandström.

Pierwszy dzień owocnych obrad zakończyło zwiedzanie krakowskiego Starego Miasta z przewodnikiem w języku angielskim.

Drugi dzień konferencji również rozpoczął się sesją plenarną, w ramach której wygłosiły swoje wystąpienia 2 osoby: prof. Małgorzata Pamuła-Behrens oraz dr Paweł Postek. Prof. M. Pałula-Behrens przedstawiła swoje badania, dotyczące nauki czytania: „Nauka czytania w języku obcym i drugim w okresie wczesnoszkolnym. Teoria i praktyka”, natomiast dr P. Postek zastanawiał się nad „Efektywnością nauczania języków obcych – jakie czynniki mają znaczenie?”

Następnie, wzorem dnia poprzedniego, uczestnicy Konferencji rozeszli się do sekcji tematycznych. Tym razem równolegle odbywały się trzy sekcje. Pierwsza nosiła tytuł Pre-Primary Context i przewodniczyła jej

dr Agnieszka Strzałka. Sekcja ta odbyła się w całości w języku angielskim. W jej ramach jako pierwsza wystąpiła prof. Janet Enever z Umeå University ze Szwecji wygłaszając referat pt. „Policy and Practice in multilingual contexts: Diverse responses in Shanghai kindergartens”. Po tym wystąpieniu został przedstawiony referat dr Renaty Botwiny i dr Olgi Jakubiak z Uniwersytetu Warszawskiego, zatytułowany „Techniques and principles of teaching English to young learners”. Przedostatnią w tej sekcji była dr Anne-Marie Voise z Université Paris Est z Francji, która zaprezentowała wyniki badań, dotyczące zagadnienia „ELF in French pre-primary schools: objects, spaces and scenarios”. Jako ostatnia referat zatytułowany „Pre-service teachers’ perceived readiness and willingness to teach English to young learners” przedstawiła dr Zeynep Camlibel-Acar z Marmara University w Turcji.

Drugą sekcję, noszącą tytuł „Metody Nauczania 2”, a której przewodniczyła dr Maria Stec, zapoczątkowało wystąpienie mgr Anny Chałabiś z Uniwersytetu Warszawskiego, zatytułowane „Pacynka w nauczaniu języka obcego w przedszkolu – cele, funkcje, możliwości, wyzwania”. Następnie głos zabrała mgr Tatiana Konderak ze Szkoły Języków Obcych TINA, która mówiła o „Języku obcym w edukacji przedszkolnej – kształcenie receptywnych i produktywnych sprawności językowych”. Po niej wystąpiła mgr Magdalena Woś z Uniwersytetu Rzeszowskiego z referatem pt. „Edutainment w procesie opanowywania języków obcych przez dzieci przedszkolne w środowisku domowym”. Ostatnią prelegentką była Izabela Jaros z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, która wystąpiła z referatem „Zastosowanie nowoczesnych technologii we wczesnej nauce języka obcego w ocenie studentów – przyszłych nauczycieli pierwszego etapu edukacyjnego”. Wszystkie referaty w ramach tego panelu wygłoszone były w języku polskim.

Trzeci panel, zatytułowany „Metalinguistic Awareness”, zawierał jedynie trzy wystąpienia, wszystkie wygłoszone w języku angielskim. Przewodniczyła mu dr hab. prof. UP Joanna Rokita-Jaśkow, a rozpoczęła go referatem pt. „Opportunities for developing young learner metalinguistic awareness with reliance on mother tongue knowledge” dr hab. Joanna Zawodniak z Uniwersytetu Zielonogórskiego. Następnie dr Dorota E. Campfield z Educational Research Institute w Warszawie zaprezentowała swoje badania na temat „L2 prosody and child foreign language learning”. Tę sekcję zakończyło wystąpienie dr Marii Boguckiej i dr Ewy Andrzejewskiej z Uniwersytetu Gdańskiego z referatem pt. „Language Awareness in Preschool Children – teachers’ views”.

Po przerwie na lunch rozpoczęła się przedostatnia sesja referatowa, składająca się z 3 równoległych paneli. Większość referatów w tej części

konferencji (dwa panele), została wygłoszona w języku polskim. Jeden panel był anglojęzyczny. Pierwszy z nich pt. „Specjalne Potrzeby Edukacyjne”, któremu przewodniczyła dr Dorota E. Campfield, rozpoczął się referatem dr Ewy Kowalewskiej i dr hab. Małgorzaty Rogoćlańskiej-Daniluk z Uniwersytetu Gdańskiego pt. „Język dziecka z ubytkiem słuchu w realiach polskiej szkoły”. Następnie wystąpiła dr Joanna Sobańska-Jędrzych z Uniwersytetu Warszawskiego, która mówiła na temat „Ucznia zdolnego we wczesnoszkolnym nauczaniu języków obcych”. Następnie problematykę „Wykorzystania metod logopedycznych w pracy z dzieckiem dwujęzycznym na etapie wczesnoszkolnym (studium przypadku)” przybliżyły słuchaczom mgr Barbara Kryc i mgr Anna Mikulska z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Sesję zakończyło wystąpienie mgr Weroni Król-Gierat z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, zatytułowane „Autopercepcja uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w kontekście nauki języka obcego”.

Równoległej sesji, zatytułowanej „Materiały Glottodydaktyczne i Rola Rodzica”, przewodniczyła dr Małgorzata Marzec-Stawiarska. Wystąpiły w niej cztery osoby. Dr hab. Monika Kusiak-Pisowacka z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie zaprezentowała swoje badania nt. „Roli podręcznika w rozwijaniu sprawności czytania u dzieci”. Jako kolejna wystąpiła dr Maria Stec z Uniwersytetu Śląskiego z referatem pt. „Materiały glottodydaktyczne wspierające rodziców we wczesnoszkolnym nauczaniu języków obcych – szkic badań”. Mgr Aleksandra Raźniak z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, sponsorowana przez wydawnictwo Nowa Era, mówiła o „Świadomości językowej rodzica i teorii i praktyce”. Jako ostatnia głos zabrała mgr Małgorzata Gutowska, również sponosorowana przez Nową Erę, mówiąc o „Podręcznikach wieloletnich – jak z sukcesem z nich korzystać na lekcjach języków obcych w szkole”.

Trzecia, odbywająca się równolegle sesja w języku angielskim, nosiła tytuł „Parental Involvement” i przewodniczyła jej prof. Yolanda Ruiz de Zarobe. W jej ramach wystąpiły dr hab. Joanna Rokita-Jaśkow i mgr Agata Pogłodzińska z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN z Krakowa, z referatem pt. „Parental involvement in very early L2 acquisition”. Drugi referat pt. „The role of parental involvement in early foreign language learning” wygłosiła dr Weronika Szubko-Sitarek z Uniwersytetu Łódzkiego. Następnie wystąpiła dr Barbara Loranc-Paszyk z Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, mówiąc o znaczeniu „Parents’ attitude towards bilingual education in Poland”. Sesję tę zamknęła wypowiedź dr Anny Bąk-Średnickiej z Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sandomierzu, zatytułowana „In search of reflective techniques promoting collaboration with parents: diploma students’ projects inspired by school placements”.

Po przerwie kawowej rozpoczęła się ostatnia już w tym dniu sesja referatowa, składająca się jedynie z dwóch równoległych paneli. Oba odbyły się w języku polskim. Pierwszemu pt. „Język Polski jako Obcy”, przewodniczyła dr hab. Małgorzata Pamuła-Behrens. W jego ramach dr Ewa Andrzejewska z Uniwersytetu Gdańskiego wygłosiła referat nt. „Wczesny start językowy w równoczesnej nauce języka regionalnego i języka obcego/języków obcych”. Jako drugi wystąpił dr Jerzy Kowalewski z Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie, Ukraina, który podzielił się refleksjami na temat „Nauczania języka polskiego jako obcego dzieci na Ukrainie”. Ostatni referat, pt. „Pomoce naukowe do nauczania dzieci języka polskiego jako obcego” wygłosiła mgr Magdalena Szelc-Mays z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

W ramach ostatniego panelu pt. „Kompetencje Interkulturowe” również wystąpiły trzy osoby: jako pierwsza mgr Anna Rokicka z Uniwersytetu Warszawskiego (referat pt. „Kompetencje interkulturowe w nauce języków obcych”), jako druga mgr Maja Wenderlich z Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie (referat pt. „Rozwijanie kompetencji interkulturowych u dzieci a wczesne nauczanie języka obcego”), natomiast jako trzecia – mgr Katarzyna Nosidlak z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie (referat pt. „Kształtowanie kompetencji interkulturowej wśród najmłodszych”). Tej ostatniej sesji przewodniczyła dr hab. Monika Kusiak-Pisowacka.

Drugi dzień obrad zwieńczył uroczysty bankiet w restauracji „Hawelka”.

Trzeci dzień konferencji przeznaczony był przede wszystkim dla czynnych zawodowo nauczycieli starających się o awans zawodowy lub pragnących podwyższyc swoje kwalifikacje. Byli wśród nich nauczyciele języków obcych, nauczyciele nauczania wczesnoszkolnego lub przedszkolnego, w tym również osoby prowadzące zajęcia z języków obcych (przede wszystkim angielskiego) w przedszkolu. Zorganizowany został w formie warsztatów, zawierających praktyczne wskazówki, które można wykorzystać w pracy z dziećmi.

Warsztaty, na wzór wykładów z dwóch poprzednich dni, również zorganizowano w formie czterech równoległych sesji panelowych. Zdecydowana większość (11 na 17) odbyła się w języku angielskim. Większość warsztatów przygotowali przedstawiciele wydawnictw (Nowa Era, Oxford University Press, Cambridge University Press, Pearson Central Europe) lub szkół językowych (British Council, Teddy Eddy, Dzieci na Językach). Wśród szkółących byli też przedstawiciele uczelni wyższych z kraju i zagranicy.

Pierwszy panel zawierał dwa warsztaty, a przewodniczyła mu Weronika Król-Gierat. Rozpoczęła go Anna Musielak-Kubecka z Oxford University Press. Jej szkolenie zatytułowane było „Kształtowanie umiejętności społecznych poprzez zabawy w języku angielskim”. Drugi i ostatni w tej sesji warsztat nosił tytuł „Obraz jest wart tysiąc słów, a ile jest warte to, co mówi twój uczeń? Rozwijanie umiejętności mówienia z wykorzystaniem obrazków, video oraz historyjek”.

Moderatorem drugiej paralelnej sesji warsztatowej była Katarzyna Nosidlak. Pierwszy warsztat poprowadziła Justyna Skawiańczyk-Żur z Pearson Central Europe, która zaprezentowała gry i zabawy z wykorzystaniem obrazków w warsztacie pt „Fun with flashcards”. Drugą występującą uczestniczką panelu była Sylvie Doláková z Masaryk University z Brna, która przedstawiła pomysły na poprowadzenie zajęć metodą CLIL w warsztacie pt „Story-based CLIL for Young Learners”. Jako ostatnia wystąpiła dr Mariola Bogucka z Pearson Central Europe, która zatytułowała swoje wystąpienie „Two Little Dicky Birds & Company” i mówiła o wykorzystaniu tradycyjnych rymowanych wierszyków i piosenek w nauczaniu języka angielskiego.

Trzeci panel w całości poprowadzili przedstawiciele British Council, a jego moderatorem była dr Albertyna Paciorek. Jako pierwszy wystąpił James Savery, a poprowadzone przez niego szkolenie zatytułowane było „An innovative approach to Early Years Planning – CASPAR”. Po nim wystąpiła Amanda Davis, która mówiła o „Early Years Survival Skills – Classroom Management”. Temat pomocy młodym nauczycielom, dopiero zdobywającym doświadczenie w pracy z małym uczniem, z innego nieco punktu widzenia kontynuowała następnie Kay Czepli-George mówiąc na temat „Early Years Survival Skills – Storytelling”.

Ostatniemu panelowi w tej sesji, sponsorowanemu przez wydawnictwo Nowa Era, przewodniczyła Agata Pogłodzińska, a wystąpili w nim dr Sandie Mourão, prezentująca szkolenie zatytułowane „Maths through English or English through Maths?”, Rebecca Adlard, mówiąca o „New technologies in kindergarden and young learners’ classroom” oraz Aleksandra Raźniak, która poprowadziła warsztat, zatytułowany „Jak rozwijać świadomość językową rodzica?”

Po przerwie kawowej uczestnicy szkoleń dla nauczycieli mieli do wyboru trzy równoległe sesje po dwa warsztaty. Pierwszą z nich poprowadziła dr hab. Joanna Rokita-Jaśków, a w jej ramach nauczyciele mogli wysłuchać wystąpienia Aleksandry Komandy ze szkoły językowej Teddy Eddy, dającej praktyczne wskazówki w kwestii „Rodzic, piąte koło u wozu? – czy rodzic przeszkadza czy pomaga w nauczaniu? Jak wykorzystać jego potencjał?” Następnie Katarzyna Sokołowska ze szkoły językowej „Dzieci na

językach”, proponującej zajęcia z języka francuskiego dla najmłodszych, uczyła jak wykorzystać kreatywność dzieci w wystąpieniu pt. „Kreatywność to podstawa, bo na lekcji jest zabawa”.

Moderatorem odbywającej się równolegle sesji była Katarzyna Nosidlak, a w jej ramach Sylvie Doláková szkoliła z zakresu „Pronunciation with kindergarden and primary children (and with other learners too)”, a Małgorzata Róża-Sawicka zaprezentowała warsztat pt. „British and American songs and rhymes in teaching English to young learners”.

Trzeciej i ostatniej sesji przewodniczyła dr Albertyna Paciorek. Pierwszy warsztat w jej ramach, zatytułowany „Zintegrowane kształcenie przedmiotowo-językowe (CLIL) w przedszkolu oraz na wczesnym etapie edukacyjnym” poprowadziła Agata Poglodzińska z Uniwersytetu Pedagogicznego im KEN w Krakowie. Zarówno tę sesję, jak i całą konferencję zamknął warsztat poprowadzony przez dr Olgę Jakubiak z Uniwersytetu Warszawskiego, zatytułowany „Playway to a foreign language – practical tips on how to teach vocabulary to very young learners”.

Konferencja spotkała się z dużym zainteresowaniem i przyjęta była bardzo entuzjastycznie. Po niezwykle ciekawych i inspirujących wystąpieniach popartych niejednokrotnie analizą statystyczną badanych zjawisk, dyskusja często przenosiła się w kuluary. Teoretycy i praktycy nauczania mogli wymienić się swoimi przemyśleniami, spostrzeżeniami, zadać sobie nawzajem dodatkowe pytania i poszerzyć wiedzę na interesujące ich tematy.

Konferencja nosiła prawdziwie międzynaorodowy charakter. Prelegenci oraz słuchacze pochodzili aż z 13 krajów: Chorwacji, Czech, Danii, Francji, Hiszpanii, Norwegii, Polski, Portugalii, Serbii, Szwecji, Turcji, Ukrainy i Wielkiej Brytanii. Największą grupę stanowili oczywiście Polacy, którzy reprezentowali ośrodki z całej Polski, między innymi z Krakowa, Lublina, Poznania, Rzeszowa czy Warszawy.

Organizatorzy zadbali o wypełnienie czasu uczestnikom nawet poza konferencją. W czwartek po ostatnim wykładzie proponowali oni wycieczkę po Krakowie z przewodnikiem w języku angielskim, a drugiego dnia koniec części teoretycznej zwieńczył uroczysty bankiet w restauracji „Hawelka” przy Starym Rynku Krakowa. Bankiet był również okazją do wręczenia nagrody książkowej dla najciekawszego, zdaniem uczestników konferencji, wystąpienia. Nagroda ta przypadła w udziale dr Ewie Guz z Uniwersytetu Warszawskiego oraz mgr Małgorzacie Tetiurka z Katolickiego Uniwersytetu im. Jana Pawła II w Lublinie za ich wystąpienie, zatytułowane „Power relationship in an early foreign language classroom: insight from teacher training”. Laureatki wyłoniono w wyniku głosowania przeprowadzonego wśród wszystkich uczestników konferencji.

Konferencja „Nauczanie języków obcych dzieci. Między teorią a praktyką” zrzeszyła zarówno teoretyków, jak i praktyków nauczania dzieci i stała się dzięki temu miejscem wymiany bardzo zróżnicowanych doświadczeń zarówno w dziedzinie badań teoretycznych, jak i praktycznych rozwiązań. Zjednoczyła teoretyków nauczania, prowadzących zajęcia na szczeblu akademickim, jak również i praktyków, nauczycieli przedszkoli i młodszych klas szkół podstawowych. Była pierwszą konferencją dotyczącą nauczania dzieci, zorganizowaną przez Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN, lecz należy mieć nadzieję, że po tak dużym sukcesie – nie ostatnią. Organizatorzy planują wydanie dwóch tomów pokonferencyjnych – jednego w j. polskim, a drugiego w j. angielskim.

RODZAJE PUBLIKACJI

Redakcja przyjmuje do druku zamówione materiały oraz nadesłane artykuły, które wpisują się w tematykę poszczególnych tomów. Języki artykułów: polski, angielski, niemiecki i rosyjski. Materiały będą publikowane w następujących działach:

1. *Rozprawy naukowe, artykuły i przyczynki – zagadnienia aplikatywne* stanowią zbiory wcześniej niepublikowanych prac, zatwierdzonych do druku przez Radę Redakcyjną. Objętość tekstu nie powinna przekraczać 20-25 stron standardowych. Prace o większej objętości wymagają uzgodnienia z Redakcją.
2. *Sprawozdania – zapowiedzi – komunikaty* – zawiera relacje z krajowych i zagranicznych konferencji tematycznych oraz materiały dotyczące kolejnych konferencji, a także informacje o planowanej i oferowanej współpracy naukowo-dydaktycznej oraz działalności samorządu studenckiego i kół naukowych.
3. *Recenzje i wydawnictwa* jest otwarty na opisy prac naukowych, skryptów, pomocy dydaktycznych, słowników itd., związanych tematycznie z językami i komunikacją specjalistyczną. Objętość recenzji nie powinna przekraczać 6 stron. Do pracy należy dołączyć czytelny skan okładki i strony tytułowej z informacjami wydawniczymi (liczba stron, numer ISBN, autorzy i redaktorzy naukowci). Zalecamy dostarczanie także skanów spisu treści.
4. *Warsztaty i debiuty* – ta część przeznaczona jest na przedstawienie konkretnych problemów warsztatowo-dydaktycznych, opracowywanych na zajęciach ze studentami z podkreśleniem ich kreatywnej roli w rozwiązaniu danego zagadnienia. Wskazana rekomendacja prowadzącego zajęcia lub opiekuna naukowego.
5. *Sylwetki naukowe*.
6. *Varia*.

TECHNICZNE PRZYGOTOWANIE TEKSTÓW

Wszelkie niezbędne informacje, warunkujące przyjęcie pod względem merytorycznym i technicznym tekstów, podane są na stronie:

ks.uw.edu.pl

Przy artykułach wykonywanych we współautorstwie Redakcja wymaga dostarczenia razem z tekstem artykułu podpisanego „Oświadczenia współautorów”.